॥ अथ गृह्यासंग्रहः ॥

(गोभिलीयगृह्यपरिशिष्टविशेषः)

॥ भगवता गोभिलाचार्य्यपुत्रेण प्रणीतः ॥

॥ श्रीसत्यव्रतशर्म्मणा प्रकाशितः ॥

CALCUTTA.

Printed by Mohendra Nath Sircar.

16—1, GHOSHER'S LANE, SATYA PRESS.

1891.

॥ संक्षिप्तविज्ञापनम् ॥

—o—

अथ वाक्यार्थज्ञानं सुगमयितुम्, छन्दोदोषं निवारयितुम्, ग्रन्थान्तरविरोध मपगमयितुं वा पाठाः संशोधनीया इति धिया नात्र क्वापि कतमोऽप्यंशः परिवर्त्तितः; प्रकृतपाठानां प्रकटनायैव मन्निबन्धसम्पादितस्याप्यस्य पुनरापादनारम्भात्। "संवत् १५९७ वर्षीयचैत्रपौर्णमास्यां भृगुदिने लिखितं", गुरुपरम्परया-लब्धं सुपठित मेव पुस्तक मस्य प्रधानादर्शीकृतञ्चेति शम्॥

॥ श्रीसत्यव्रतशर्म्मा ॥

॥ कलिकाता। संवत् १९४८ ॥

॥ अथ गृह्यासंग्रहः ॥

॥ अथ प्रथमप्रपाठकः ॥

॥ ॐ नमः सामवेदाय ॥

ॐ अथातः संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं पद्मयोनिना ।
ब्राह्मणानां हितार्थाय संस्कारार्थे तु भाषितम् । १
लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।
अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते । २
पुंसवने चान्द्रमसः शुङ्गाकर्मणि शोभनः ।
सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि । ३
नाम्नि च पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा ।
सभ्यनामाथ चूडे तु व्रतादेशे समुद्भवः । ४
गोदाने सूर्यनामा तु केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।
वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः । ५
चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरे ।
आवसथ्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः । ६
ब्रह्मा वै गार्हपत्ये स्यादीश्वरो दक्षिणे तथा ।
विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः । ७

लक्षहोमे वह्निर्नाम कोटिहोमे हुताशनः ।
प्रायश्चित्ते विधिश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः । ८
देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कव्यवाहनः ।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा । ९
पौष्टिके बलदश्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके ।
वश्यार्थे कामदो नाम वनदाहे तु दूतकः । १०
कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृतभक्षणे ।
समुद्रे वाडवो ज्ञेयः क्षये संवर्त्तको भवेत् । ११
एतेऽग्नयः समाख्याताः श्रावयेद् ब्राह्मणः सदा ।
सप्तविंशतिर्विख्याता ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु । १२
सप्त जिह्वाः स्फुरन्त्येता हुताशनमुखे स्थिताः ।
याभिर्हव्यं समश्नन्ति हुतं सम्यग् द्विजोत्तमैः । १३

काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी चैव शुचिस्मिता च
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । १४
द्वे शान्तिके द्विगुणा पौष्टिके च ।
तिस्रोऽभिचारिण्यस्ते विश्ववर्णाः । १५

एतास्त्वेता विशेषेण ज्ञातव्यास्तु द्विजेन वै ।
याज्ञुयेव तु होतव्यं योगे यत्र विहितो विधिः । १६

अविदित्वा तु यो ह्यग्निं होमयेदविचक्षणः ।
न हुतं न च संस्कारो न च कर्म्मफलं भवेत् । १७
ज्ञात्वा स्वरूप माग्नेयं योऽग्नेराराधनं चरेत् ।
ऐहिकामुष्मिकैः कामैः सारथिस्तस्य पावकः । १८
निःसंशयकरैरर्थैः पुत्रशिष्यहितैषिणा ।
गोभिलाचार्यपुत्रेण कृतं शास्त्रं सुनिश्चितम् । १९
पावकस्य मुखं वक्ष्ये यदुक्तं पद्मयोनिना ।
सप्तजिह्वाप्रमाणान्तु प्रादेशं परिकीर्त्तितम् । २०
प्रमाणं चतुरस्रञ्च वर्तुलं मुखमण्डलम् ।
यदर्थं हूयते वह्नौ तां जिह्वां परिकल्पयेत् । २१
कराली धूमिनी श्वेता लोहिता चातिलोहिता ।
सुपर्णी पद्मरागी च सप्तैताः परिकीर्त्तिताः । २२
करालीं राक्षसाश्नन्ति धूमिनी मसुरास्तथा ।
श्वेतां नागाः समश्नन्ति पिशाचा लोहितां तथा ।
महालोहितां गन्धर्वाः सुपर्णीञ्च यमस्तथा । २३
पद्मरागी च विख्याता दिव्या जिह्वा हुताशने ।
तस्यान्तु होमयेन्नित्यं सुसमिद्धे हुताशने । २४
विधूमे लेलिहाने च होतव्यं तन्त्रसिद्धये ।
न धूमो न तथा ज्वाला विशुद्धोऽप्यविचक्षुषा । २५
प्रभया भाति यत्रैव भगवांश्चैव तिष्ठति ।

तत्र पूर्णाहुतिं दद्यात्सर्वकामप्रसिद्धये । २६
मारणी राक्षसी रौद्री क्रव्यादी ब्रह्मराक्षसी ।
स्थूलनङ्गा कराली च वज्रहस्ता तथैव च ।
यमदूती च विज्ञेया इत्येताः समिधो नव । २७
विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला कृशा द्विधा ।
कृमिदष्टा च दीर्घा च वर्जनीयाः प्रयत्नतः । २८
विशीर्णाऽयुःक्षयं कुर्याद् विदला व्याधिसम्भवा ।
ह्रस्वा मृत्युकरी रौद्री दुर्भगत्वन्तु वक्रया । २९
विघ्नानि कुरुते स्थूला कृशा च रिपुवर्द्धिनी ।
द्विधा नाशयते ह्यर्थं भार्यां च प्रियबान्धवान् । ३०
कीटदष्टातिभयदा दीर्घा चैव सुतान् हरेत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वर्जनीयाश्च वर्जयेत् । ३१
अकृशा चैव न स्थूला अशाखा चापलाशिनी ।
सक्षीरा नाधिका न्यूनाः समिधः सर्वकामदाः । ३२
यज्ञाकर्मसु सर्वेषु होत्रे प्रतिविधिं ध्रुवम् ।
क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि यो यत्र विहितो विधिः । ३३
चतुर्भिन्नपदार्थानि यज्ञावाक्यानि यानि तु ।
तेषां वक्ष्यामि सिध्यर्थं श्लोकैः संग्रहसंज्ञकैः । ३४
पत्नाः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याश्चापरे सुताः ।
यज्ञा इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः । ३५

तेषाᳬ संस्कारयोगेन शान्तिकर्म्मक्रियासु च ।
आचार्यविहितः कल्पस्तस्माद् ग्राह्य इति स्थितिः ।३६
भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च ।
द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य दर्षौ कुर्यादुदङ्मुखीम् । ३७
गोचर्ममात्रं कुर्वीत चतुरस्रमनूषरे ।
सर्वतोऽरत्निमात्रञ्च स्यात् सायं प्रातस्तु होमयोः । ३८
ऋषभैकशतं यत्र गवां तिष्ठति संवृतम् ।
बालवत्सप्रसूतानां गोचर्म इति तं विदुः । ३९
षट् पञ्च चतुरो वापि त्रयो द्वौ वा शफौ स्मृतौ ।
गोचर्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते । ४०
प्राग्ग्रीवं ब्रह्मवर्चस्य मुदग्ग्रीवं यशोत्तमम् ।
पित्र्यं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालक्षणं समम् । ४१
वरं गान्तु विजानीयाच्चतुर्वर्षामिति स्थितिः ।
दक्षिणानां विशिष्टं वै वरं तमपरं विदुः । ४२
चतुर्मुष्टिर्भवेत् किञ्चित् पुष्कलं च चतुर्गुणम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते । ४३
यत्र द्रव्यसमाहारे भोजनाचमने तथा ।
जपे वा होमकाले वा दक्षिणं बाहुमुद्धरेत् । ४४
होमः प्रतिग्रहो दानं भोजनाचमनानि च ।
सर्वाण्येतानि कर्माणि साङ्गुष्ठान्येव माचरेत् । ४५

आरम्भः सर्वहोमानां मान्दुर्यज्ञविदो जनाः ।
लक्षणं तत्प्रवक्ष्यामि प्रमाणं दैवतं च यत् । ४६
न नखेन न काष्ठेन नाश्मना मृण्मयेन वा ।
प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु यो भवेत् । ४७
नखेन कुनखी चैव काष्ठेन व्याधि मिच्छति ।
अश्मना धननाशः स्यान् मृन्मयेन कलिर्ध्रुवम् । ४८
फलेन फलिनी चैव पुष्पेण श्रिय मिच्छति ।
पर्णेन धनलाभः स्याद्दीर्घ मायुः कुशेन तु । ४९
तस्मात् फलेन पुष्पेण पर्णेनाथ कुशेन वा ।
प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु कर्मसु । ५०
सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत्पाणिं यावदग्निं निधापयेत् । ५१
प्राक्कृता पार्थिवी लेखा आग्नेयी चाप्युदक् स्मृता ।
प्राजापत्या च ऐन्द्री च सौमी च प्राक्कृता स्मृता । ५२
उत्करं गृह्य रेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् ।
द्वार मेवन्तु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम् । ५३
पार्थिवी चैव सौमी च लेखे द्वे द्वादशाङ्गुले ।
एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे स्मृते । ५४
षडङ्गुलान्तराः कार्या आग्नेयी संहितास्तु याः ।
पार्थिवायास्तु लेखायास्तिस्रस्ता उत्तरोत्तराः । ५५

शुक्लवर्णा पार्थिवी स्यादाग्नेयी लेखिता भवेत् ।
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला मैन्द्रीं विनिर्दिशेत् ।
पीतवर्णा च सौमी स्यादेखानां वर्णलक्षणम् । ५६
एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्याकर्मसु सर्वसु ।
सूक्ष्मास्ता ऋजवः कार्या लेखास्ताः सुसमाहिताः ।५७
एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्माणि कारयेत् । ५८
विष्णुपादपरिक्रान्ता वाराहेणोद्धृता च या ।
शुचिर्मेध्या च पूता च किमर्थ मुपलिख्यते । ५९
इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा वृत्रो महासुरः ।
मेदसा तस्य संक्लिन्ना तदर्थं मुपलिख्यते । ६०
मेदो मुद्रियमाणस्य शेषं यत्किञ्च तिष्ठति ।
अन्तर्धानं मृदा चैव दीयते वेदनिश्चयः । ६१
द्यूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यत्युदासीनः कर्ता तानि न पश्यति । ६२
एकः कर्मनियुक्तः स्याद् द्वितीयस्तन्त्रधारकः ।
तृतीयः प्रश्नं प्रब्रूयात्ततः कर्म समाचरेत् । ६३
कपालैर्भिन्नपात्रैर्वा न ताम्रैर्गोमयेन च ।
अग्निप्रणयनं कार्यं यजमानभयावहम् । ६४
अल्पः प्रणीतो विच्छिन्नोऽसमिद्धश्चापरिस्रुतः ।
त्वरया पुनरानीतो यजमानभयावहः । ६५

तस्माच्छुभेन पात्रेण ग्रविच्छिन्नाक्रमं बहु ।
अग्निप्रणयनं कुर्याद् यजमानसुखावहम् । ६६
शुभं पात्रं तु कर्त्तव्यं यजमानसुखावहम् । ६७
शुभं पात्रं तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः ।
तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखस्तु तम् । ६८
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥ ६९
(प्रोक्षणाभ्युक्षणाभ्याञ्च लक्षणोल्लिखनेन वा ।
प्रणीताग्निः प्रकर्त्तव्यो त्रिधिवद्याज्ञिको भवेत् ।)
न वस्त्रेण धमेदग्निं न शूर्पेण न पाणिना ।
मुखेनोपधमेदग्निं मुखाध्येषोऽध्यजायत । ७०
वस्त्रेण तु भवेद् व्याधिः शूर्पेण धननाशनम् ।
पाणिना मृत्युमाप्नोति मुखेन सिद्धिभाग्भवेत् । ७१
उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः । ७२
रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।
अनुदयं विजानीयाद्धोमं तत्र प्रकल्पयेत् ॥ ७३
ततः प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
रविविम्बं न दृश्येत समयाध्युषितं स्मृतम् । ७४
रेखामात्रन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

अन्त्या समिद्विघाश्च विभागः परमेष्ठिनः । ७६
परमेष्ठी विभक्तांश्च जुहुयाद्वैवतान् सकृत् ।
प्रातःसूर्यौ घृतं वापि प्रातराहुत्युपक्रमः । ७७
आश्वत्थीन्तु शमीगर्भा मरणिं कुर्वीत सोत्तराम् ।
उरोदीर्घां रत्निदीर्घां चतुर्विंशाङ्गुलां तथा ।
चतुरङ्गुलोच्छ्रितां कुर्य्यात् पृथुत्वेन षडङ्गुलाम् । ७८
अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चात्रं स्यात् द्वादशाङ्गुलम् ।
ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् । ७९
मूलादष्टाङ्गुल मुत्सृज्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः ।
देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः । ८०
मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्रन्तु द्वादशाङ्गुलम् ।
देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः । ८१
खादिरोऽरत्निदीर्घः स्यात् स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्वखातः ।
पाणी स्रुचं बाहुमात्रौ पाणितलाकारपुष्करां । ८२
त्वग्विलां त्वग्रं कुर्वीत मेखलं ... कसुवाहिवत् ।
... द्वादशाङ्गुल उच्यते । ८३
नवैः ... परिधिन्तु ... ।
ललाटांशिमुकं प्राहुर्बाहुमात्रा: परिधयः । ८४
... ।
न च संस्कार... पञ्चकर्माणि: । ८५

लेखनाभ्युक्षणे कृत्वा निहितेऽग्नौ समिद्धयेत् ।
ततो भूमिग्रहं कृत्वा कुर्य्यात् परिसमूहनम् । ८६
ब्रह्माण मुपसङ्कल्प्य चरुश्रपणा मारभेत् ।
ब्रह्माणः स्तरणं कुर्याच्चरुर्यत्र न कल्पितः । ८७
ब्रह्मविष्टरयोश्चापि सन्देहे समुपस्थिते ।
ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । ८८
कतिभिस्तु कुशैर्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ।
पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः । ८९
उदकधारा मविच्छिन्ना मग्नि मारभ्य दक्षिणाम् ।
दद्याद्ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्म्मसु नित्यशः । ९०
एकाग्नौ पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।
सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्म्मसु । ९१
यवव्रीह्यकृतं ज्ञेयं तण्डुलादि कृताकृतम् ।
ओदनन्तु कृतं विद्यात् न तस्य करणं पुनः । ९२
सीमन्ते दर्भपिञ्जूल्यस्तिस्रस्ताभिस्त्रिरुन्नयेत् ।
त्रिभिः श्वेतैश्च शललैः प्रोक्तो वीरतरः शरः । ९३
दिशश्च विदिशाश्चैव यत्र नोक्ता विचारणा ।
"सर्वतः" तत्र शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते । ९४
विहितपूर्त्तालिङ्गाश्च यश्चैतां नोपकल्पयेत् ।
वैरूपाक्षं जपेन्मन्त्रं प्रपदञ्चैव यज्ञवित् । ९५

परिधीᳬस्तु न कुर्वीत गृह्याकर्मसु याज्ञिकः ।
उदकाञ्जलयस्तिस्रस्ते वै परिधयः स्मृताः ॥ ९६
सर्वेषा मेव होमानाᳬ समिदादौ विधीयते ।
कर्मान्ते चैव मेव स्यात् स्वाहां तत न कारयेत् ॥ ९७
इध्म मष्टादश दारु प्रवदन्ति विचक्षणाः ।
दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः । ९८
प्रादेशमात्रं कुर्वीत मेक्षणᳬ समिधस्तथा ।
इध्मः समानवृक्षाणां द्विप्रादेशप्रमाणतः । ९९
प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च कार्य्या ह्यपाटिताः ।
शान्त्यर्थेषु सशक्ताऽर्द्रा विपरीता जिघांसति । १००
इध्मः सन्नहनादानं चरुश्रपण मेव च ।
तूष्णी मेतानि कुर्वीत समस्तञ्च ध्म माददेद् । १०१
आचार्य्यानुमतं वाक्य मेकीयं गृह्यते क्वचित ।
शेषाण्येकीयवाक्यानि आचार्य्यो न प्रशंसति । १०२
द्रव्याणा मुपक्लृप्तानाᳬ होमीयामां यथाविधि ।
प्रसिञ्चेन्मेक्षणं कुर्य्यादग्निरभ्युक्षण मेव च । १०३
पवित्र मन्तरे कृत्वा स्थाल्यां माज्यᳬ समावपेत ।
एतत् सम्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं स्मृतम् । १०४
अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च त्रुक्षणा ।
चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यं मितरद्हृतम् । १०५

घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकम्।
आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते । १०६
आज्यानाꣳ सर्पिरादीनाꣳ संस्कारे विधिचोदिते ।
अनधिश्रयणं दध्नः शेषाणाꣳ श्रयणं स्मृतम् । १०७
यथा सीमन्तिका नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता ।
एव माज्यस्य संस्कारः संस्कारे विधिनोदिते । १०८
आज्यस्य हविषां चैव आज्ये पूर्वक्रियाविधिः ।
तस्य सम्पवनं पूर्वं चरोः पर्य्युक्षणं परम् । १०९
पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः ।
हूयते चानुपस्तीर्य्य उपघातः स उच्यते । ११०
यदुपघातं जुहुयाच्चरावाज्यꣳ समावपेत् ।
मेक्षणेन तु होतव्यं नाज्यभागौ न स्विष्टकृत् । १११
हुत्वाज्यं परिशेषेण यद् द्रव्य मुपकल्पितम् ।
स्रुवेणैव तु तत् स्पृष्टं सम्पातं चैव तं विदुः । ११२
स्थालीपाकाव्रतान्यत्तु यत्र संज्ञा निपात्यते ।
तत्राज्यभागौ हुत्वैव स्रुच मास्तीर्य्यावद्यति । ११३ ।

इति गोभिलाचार्यपुत्रप्रणीते गृह्यासङ्ग्रहे
प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

॥ अथ द्वितीयप्रपाठकः ॥

सूतकेभ्यो न प्रच्छिन्द्यात् यातयामं स्मृतं सूतम् ।
सूतकशेषात्ततो गृह्य यज्ञवास्तुक्रिया तथा ॥ १
यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
आज्यधारामविच्छिन्नां जुहुयात् सार्वकामिकीम् । २
सायंप्रातर्वैश्वदेवे पितृधर्मे तथैव च ।
कम्बुके गोमये नित्यं व्रतानां समिधासु च । ३
चैत्ये यूपे व्रीहियवे भूमावप्सु च याज्ञिकैः ।
व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या यज्ञवास्तुक्रियां तथा । ४
चरवे यो विधिः प्रोक्तः स यज्ञ इति निश्चयः ।
बलिं तेभ्यो न कुर्वीतापसिद्धार्थबलीन् हरेत् । ५
यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।
मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म समाचरेत् । ६
भूरादयो व्याहृतयो वेदेभ्यो निःसृताः पुरा ।
महत्त्वं व्याहृतित्वञ्च प्राप्ताः स्वेनैव कर्मणा । ७
ॐकारजननात्तासां महत्त्वं परिभाष्यते ।
व्याहृत्या व्याहृतित्वञ्च तेन नैविद्यतां ययुः । ८
ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

काण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेनैतौ मङ्गलावुभौ । ९
अथैताः स्वग्याहृतयोग्यवीयस्यः पराः स्मृताः ।
ऐन्द्रावत: प्रतिचैत्र वेदान्तेष्वाश्रितास्तु याः । १०
मध्ये स्थण्डिल मन्त्रे च वारिणा परिसंवृतम् ।
अविदासिनए क्रदं विद्यात्ताहृशं कर्मणा विदुः । ११
यत् विद्या च वित्तञ्च सत्वं धर्मः शमो दमः ।
अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे यो व्यवस्थितः । १२
लौकिके लोकसामान्ये क्रव्यादाग्नौ वृथा हुतम् ।
धार्मिकं पुण्य मायुष्यं कर्मणा नोपपद्यते । १३
वैदिके लौकिके वाऽपि यज्ञ होति प्रयत्नतः ।
वैदिके ब्रह्मलोकः स्यात् लौकिके पापनाशनम् । १४
स्ववर्णाभिरनिन्द्याभिरद्भिरक्षतमिश्रितैः ।
स्नानं चतुर्भिः कलशैः स्त्रीभिः स्त्रीं यत्र प्लावनम् । १५
गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेयास्त्रिविधाः सुरा ।
पाणिकर्मणि गौड़ी स्यात्सत्या माध्वधमा सुरा । १६
नग्निकान्तु वदेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
ऋतुमती त्वनग्निका तां प्रयच्छेत्वनग्निकाम् । १७
अप्राप्ता रजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जिता भवेत् कन्या कुचहीना तु नग्निका । १८
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।

पयोधरैस्तु गन्धर्व्वा रजसाग्निः प्रकीर्त्तितः । १९
तस्मादव्यञ्जनोपेता मरजा मपयोधराम् ।
अभुक्ताञ्चैव सोमाद्यैः कन्यकान्तु प्रशस्यते । २०
वेदिपिण्डात् क्रियावती सीतायाः फलते कृषिः ।
अक्षोभ्या च ह्रदे ज्ञेया गोष्ठे भवति गोमती । २१
चतुष्पथे प्रकीर्णा स्यात् द्यूतस्थाने कलिप्रिया ।
श्मशाने म्रियते भर्त्ता वन्ध्या भवति चोषरे । २२
नवमे सर्व एवैते कन्यायाः परिगृह्यन्ते ।
पाणिग्रहणमन्त्रास्तु नियतं दारलक्षणम् । २३
विवाहे यो विधिः प्रोक्तो मन्त्रा दाम्पत्यवाचकाः ।
वरस्तु तान् जपेत् सर्वान् क्षत्रियराजन्यवैश्ययोः । २४
महानदीषु या आपः कौप्यान्याश्च ह्रदेषु च ।
गन्धवर्णरसैर्युक्ता भवास्ता इति निश्चयः । २५
गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य सकुम्भो वाग्यतः शुचिः ।
धारयेत् त्रिषु वर्णेषु प्राङ्गतासेन द्विजोत्तमः । २६
यदा निष्क्रामयेत्कन्यां वरः पाणिं जिघृक्षयन् ।
अग्निप्रदक्षिणं कृत्वा कटस्तीर्णं पदं व्रजेत् । २७
पदा प्रपद्य पन्थानं पतियानं संश्रयेद्वधूः ।
वरो वाऽऽच जपेन्मन्त्रं मांकार्डान्तादिति स्थितिः । २८
लाजानाञ्जलिं सर्वं कुम्भं प्राणनोभ्यान मेव च ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत दम्पती तु विना यशी । २९
प्राजग्राग्ह मुदयाहं ब्रह्माणं मृत्विजं तथा ।
एतानि वाग्यतः कृत्वा शेषाणान्तु प्रदक्षिणम् । ३०
दक्षिणां दिश मास्थाय यमो मृत्युश्च तिष्ठतः ।
तयोस्तु रक्षणार्थाय तस्माद् ब्रह्मा वहिर्भवेत । ३१
सोमः प्रकृतिरेखा हि लाजानाश्रित्य तिष्ठति ।
विरुद्ध माज्यं सोमेन नाभिघारण मर्हति । ३२
शमीपलाशमिश्राणां लाजानां मभिघारणम् ।
पूर्वाणां घृतमिश्राणां माचार्यैः कल्पित यथा । ३३
तथा लाजाञ्जलिर्बध्वा हूयतेऽङ्गुलिपर्वभिः ।
एवं लाजहविःशेषं होतव्यं शूर्पकोणया । ३४
अवसितान्तु विधिना पाणिग्राहस्तु माजनी ।
रक्षार्थ मनुगच्छेत समाहं त्र्याह मेव वा । ३५
ब्राह्मस्यार्षस्य दैवस्य प्राजापत्यस्य याज्ञिकैः ।
पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात् परिणयः स्मृतः ।३६
गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसाश्च ये ।
तेषां परिणयः पूर्वं पश्चाद्धोमो विधीयते । ३७
उद्वर्त्तनं नखच्छेदो रोमच्छेदन मेव च ।
स्रंसनं मेखलायाश्च कौसुमानि विदुर्बुधाः । ३८
चूडाकर्मणि कौमारे ग्रंथ्याभ्यां सहा रूपे ।

विवाहे चैव लाजानां नोक्तो निर्वपणो विधिः । ३९
दक्षिणाकपर्द्दी वासिष्ठा आत्रेयास्त्रिकपर्द्दिनः ।
आङ्गिरसः पञ्चचूड़ा मुण्डा भृगवः शिखिनोऽन्ये । ४०
सर्वयज्ञेषु विप्राणां मग्निः पूर्वं प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सुरोत्तमा आपोऽग्निरेवाभिषेचयेत् । ४१
ब्रह्मचारी व्रतादेशे व्रतनाम प्रवाचयेत् ।
चरिष्ये यावदन्ताय सावित्रे चान्तकीर्त्तनम् । ४२
समा मासा महोरात्रांस्तुल्या ब्राह्मणचोदिताः ।
सावित्र मष्टभिर्वर्षैः कार्य्यं मासैर्दिनैश्च वा । ४३
सावित्रं यावदन्ताय धार्य्यं सर्वाश्रमस्थितैः ।
चूड़ाकरणधर्मेण गोदाने चास्य वापनम् । ४४
विप्राणा मग्निराचार्य्य इन्द्रस्त्राता व्रते व्रते ।
तस्मात् सर्वव्रतान्तेषु चरुरैन्द्रो विधीयते । ४५
अजिनं सर्वदैवत्य मैन्द्रो दण्ड इति स्मृतः ।
सावित्रीं मेखला माहुस्तस्मात् सर्व्वाणि धारयेत् । ४६
मेखला मजिनं दण्ड मुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रतः । ४७
यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतान्तवम् ।
देवतास्तत्र वक्ष्यामि आनुपूर्व्येण याः स्मृताः । ४८
ओँकारः प्रथमस्तन्तुर्द्वितीयश्चाग्निदैवतः ।

तृतीयो नागदैवत्यश्चतुर्थः सोमदैवतः। ४९

पञ्चमः पितृदैवत्यः षष्ठश्चैव प्रजापतिः।

सप्तमो वासुदैवत्योऽष्टमो यमदैवतः। ५०

नवमः सर्वदैवत्य इत्येते नव तन्तवः।

द्विगुणं त्रिगुणं वापि एकग्रन्थिकृतं विदुः। ५१

केनैवोत्पादितं सूत्रम् केन वा त्रिगुणीकृतम्।

केन वास्य कृतो ग्रन्थिः केन मन्त्रेण मन्त्रितम्। ५२

ब्रह्मणोत्पादितं सूत्रं विष्णुना त्रिगुणीकृतम्।

रुद्रेण तु कृतो ग्रन्थिः सावित्र्या चाभिमन्त्रितम्। ५३

स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन।

स्तनादूर्ध्वं श्रियं हन्ति नाभ्यधस्तात्तपःक्षयः। ५४

गोभिर्वालपवित्रेण धार्य्यमाणेन नित्यशः।

न स्पृशन्तीह पापानि श्रियं गात्रेषु तिष्ठति। ५५

गोभिर्वालपवित्रेण यस्तु सन्ध्या मुपासते।

गोधर्मेष्वेव वर्त्तन्ते न स पापेन लिप्यते। ५६

गोभिर्वालपवित्रेण यस्त्वग्नि मुपासते।

पञ्चाग्नयो हुतास्तेन यावज्जीवं न संशयः। ५७

आचार्य्येणाभ्यनुज्ञात आचार्य्याग्नौ विधिर्यथा।

प्रणीतेऽग्नौ समिद्धत्याहुरेतां सा ब्रह्मचारिणाम्। ५८

दधि सर्पिश्च संयुक्तः प्राश्नीत्त्वेष पृषातकः।

होमकाले तु तस्याग्नेः स्थान मुत्तरपूर्वतः । ५९
कामगा प्रियो च हव्या च इड़ा रन्ता सरस्वती ।
मही विश्रुता चाघ्नगा च गोनामानि विदुर्बुधाः । ६०
मधुपर्कं पिबेन्मन्त्री मन्त्रतो हृदयं स्पृशेत् ।
अपूपानां चरोश्चापि सर्वस्थानां न्यनक्ति च । ६१
दध्यक्षतसुमनस आपश्चेति चतुष्टयम् ।
अर्घ्य एष प्रदातव्यो गृह्ये ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः । ६२
दध्यक्षतसुमनसो घृतं सिद्धार्थका यवाः ।
पानीयश्चैव दर्भाश्च अष्टाङ्गो ह्यर्घ्य उच्यते । ६३
सर्पिषा मधुना दध्ना अर्च्चयेदर्हयन् सदा ।
ऋषिप्रोक्तेन विधिना मधुपर्केण याज्ञिकः । ६४
कांसे निनय मासिच्य कांसेन परिसंवृतम् ।
परिश्रितेषु देयः स्यान्मधुपर्क इति ध्रुवम् । ६५
मधुपर्के तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च ।
अनुच्छिष्टो भवेद्विप्रो यथा वेदविदो विदुः । ६६
प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च ।
आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः । ६७

दधनि पयसि वा कृतान्ने
मधु दद्यान्मधुपर्क मेव माहुः ।
दधिमधूदके वापि सक्त-
विनीते विहितास्त्रयस्तु मन्थाः । ६८

पवित्रान्तर्हितं कृत्वा चरुं प्राज्ञोभिघारयेत् ।
उद्वास्य चैवं विधिना एवं तन्त्रं न लुप्यते । ६९
चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्य्यश्चतुर्णां मुत्तरोऽपि वा ।
कपालस्य प्रमाणेन अपूपानष्टकाविधौ । ७०
चतुर्भागं पाणितलात् कपालं याज्ञिका विदुः ।
पृथक्कपालान् कुर्वीत अपूपानष्टकाविधौ । ७१
वपाहोमे मुखे चैव होमे स्विष्टकृते तथा ।
व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या मुखे भास्तु च लक्षणम् । ७२
सकृतः प्रणवः कार्य्यः प्रत्यग्रेषु ब्राह्मणैः ।
उपांशुकरणञ्चापि सह कर्त्रा समस्वरैः । ७३
कालातीतेषु होमेषु उत्तरेष्वागतेषु च ।
कालातीतानि हुत्वैव उत्तराणि समारभेत् । ७४
यान्यतीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समारभेत् ।
न देवाः पितरस्तस्य प्रतिगृह्णन्ति तद्धविः । ७५
प्रक्रमणे तथोद्वाहे होमे स्विष्टकृते तथा ।
यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तां प्राहुरपराजिताम् । ७६
अयुक्तं मन्त्रलवणैरपर्य्युषित मेव च ।
हविष्य मेतदन्नाद्य मधुरैश्चाप्यसंयुतम् । ७७
इक्षवः सर्वखल्वाश्च कोद्रवा वरटैः सह ।
अकृताग्रयणे भक्ष्या येषां नोक्ता हविर्गुणाः । ७८

नवयज्ञेऽधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः ।
नाश्नीयान्न च हुत्वैव मन्त्रेष्वनियमः स्मृतः । ७९
श्राद्धे ब्राह्मण एकश्चेत् स्वल्पञ्च प्रकृतं यदि ।
वैश्वदेवं कथं तत्र इति मे संशयो महान् । ८०
प्रणीतान्नाद्य मुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ।
ब्राह्मणाय प्रदातव्य मेवं भवति सम्पदे । ८१
यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविध्यं तत्र तिष्ठति । ८२
ऋग्भिस्तु पितरः प्रीता यजुर्भिस्तु पितामहाः ।
सामभिः प्रपितामहास्तस्मात्तं तत्र भोजयेत् । ८३
अटेत पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ।
लभेत यदि पित्रर्थे साम्ना मन्त्ररचिन्तकम् । ८४
दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
नैते निर्माल्यतां यान्ति नियोक्तव्यास्तु पुनः पुनः । ८५
दर्भाः पिण्डेषु निर्माल्या विप्राः प्रेतान्नभोजने ।
मन्त्राः शूद्रेषु निर्माल्यानिर्माल्याश्चितिपावकाः । ८६
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भास्तर्पणान्तु कृतन्तु यैः ।
धृतैः कृते च विण्मुत्रे त्यागस्तेषां विधीयते । ८७
उरसि पितरो भुङ्क्ते वामपार्श्वे पितामहाः ।
प्रपितामहा दक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डतर्षुकाः । ८८

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथानृते ।
पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् । ८९
मरुतः सोम इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ तथैव च ।
एते सर्वे च विप्रस्य श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे । ९०
आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत् कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम् ।
विशेषाः खलु सामान्या ये चोक्ता वेदवादिभिः । ९१
ऊनो वाप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोक्त माचरेत् ।
तेन सन्तनुयाद् यज्ञं न कुर्य्यात् पारतन्त्रिकम् । ९२
यः स्वशाखोक्त मुत्सृज्य परशाखोक्त माचरेत् ।
अप्रमाण मृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति । ९३
पुनरुक्त मतिक्रान्तं यच्च मिश्रावलोकितम् ।
गोभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गोभिलम् । ९४
गोभिलाचार्य्यपुत्रस्य योऽधीते संग्रहं बुमान् ।
सर्वकर्म्मसुसंमूढः प्राप्नोति सिद्धि मवाप्नुयात् । ९५ ।

इति श्रीगोभिलाचार्यपुत्रप्रणीते गृह्यासङ्ग्रहे
द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

॥ समाप्तश्चायं गृह्यासंग्रहः ॥

॥ मन्त्रब्राह्मणम् ॥

(सामवेदीयम्)

आवसथ्यान्वयश्रीसत्यव्रतसामश्रमिशर्म्मकृतया

"मन्त्रसञ्जीवनी" नामटीकया

वङ्गानूद्या च सहितम् ।

শ্রীসত্যব্রত সামশ্রমী শর্ম্মার কৃত

"মন্ত্রসঞ্জীবনী" নামক টীকা

এবং

বঙ্গানুবাদের সহিত।

CALCUTTA.

16—1, GHOSHE'S LANE, SATYA PRESS.

Printed by Priya Vrata Bhattacharjya.

॥ संवत् १९४७ ॥

॥ मन्त्रब्राह्मणटीकाभूमिका ॥

ध्यायं ध्यायं विश्वरूपं स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।
मन्त्रसञ्जीवनीं वष्टे श्रीसत्यव्रतः सामगः ॥ १

“अथैतद् मन्त्र नाम ब्राह्मण प्रपाठकद्वयात्मक खलु सामवेदीयम् । कौथुमानां गृह्येऽग्नौ यावन्ति कर्माणि विहितानि, तेषु प्रयोक्तव्यानां प्रायः सर्वेषा मेव मन्त्राणा मेष ग्रन्थो मञ्जूषेव । अहो चित्र मेतत् –यदेतादृशबहुप्रयोजनीयस्यापि ग्रन्थस्य नैकं पुस्तक मपि दृष्टं मयात्र विस्तृते वङ्गे ! अन्यत्राप्यस्य विरलप्रचार एव । विशुद्धो व्याख्यानग्रन्थश्चास्य कश्चिन्नाद्यापि प्रकाशित उपलभ्यते । तदेतत् सर्वं मालोच्यात्र पुस्तकबाहुल्यसिद्धये बोधसौकर्यापादनाय चेदं देवगिरा वङ्गभाषयापि यथामति व्याचक्षाणः समीक्ष्य प्रकाशयामि । हन्त ! पूर्वं युगाङ्कसिन्धिन्दुमितशाकाऽरम्भेऽपीत्थ मेव प्रकटित मेतन्मयैव ; परं तद्धि गुणविष्णुभट्टादिमतानुसृतव्याख्यानयुत मिति सम्पन्नं भ्रमपूर्णं मतोऽभूदस्मापायैत्यतस्तदनुतापनिवृत्तयेऽयमेष यत्नो द्वितीयः ।

ब्राह्मणञ्चैतत् सर्ववेदभाष्यकारस्य भगवतः सायणाचार्यस्य नये कौथुमशाखीयेषु षष्ठम् । तथाहि तत्कृतायां प्रौढब्राह्मणभाष्यभूमिकायाम्—“अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मण मादि-

मम्। षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत्। आर्षेयं दैवतं चैव मन्त्रं वोपनिषत्ततः। सामैतोपनिषद् वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिताः॥"—इति। अस्मन्मते तु प्रतिशाख मेकैक मेव ब्राह्मणम्; तथा च, यथा शाकलाना मैतरेयम्, वाजसनेयिनां शतपथम्, तैत्तिरीयाणां तैत्तिरीयकम्, शौनकिनां गोपथम्, तथैव कौथुमानां ताण्ड्य मित्येक मेव; किञ्च यथा शतपथं नाम ब्राह्मण मस्ति चत्वारिंशदध्यायात्मकम्, सामवेदीयेनानेनापि तथैव भवितव्यम्। तथाच यदुक्तं षड्विंशाख्यं द्वितीय मिति, तत्तु तस्यैव प्रौढस्य षड्विंशाद्यध्यायपञ्चकमात्रम्; न तु ब्राह्मणान्तरम्। तदेवं कौथुमशाखीयब्राह्मणस्य श्रौतकर्मविधायक स्त्रिंशदध्यायात्मक आद्यो भागः प्रौढ मिति प्रसिद्धः स्वीकार्यः। यच्चोक्तं पृथक्त्वेन मन्त्रं वोपनिषदिति, तत्तु सामगप्रसिद्धिविरुद्ध मेव; न हि कोऽपि सामगो मन्त्रं व्यवहरति उपनिषदिति, नाप्युपनिषदं मन्त्र मिति। वस्तुत एकस्यैव कौथुमब्राह्मणस्य द्वितीयो भागः सम्पन्नो गम्यते मन्त्रोपनिषदोर्मेलनेन; तत्राद्याध्यायद्वयात्मकं मन्त्रम्, तृतीयाद्यध्यायाष्टकन्तूपनिषदिति प्रसिद्ध सामगेषु। तथाचैष गृह्यमन्त्रोपनिषन्मयोऽन्त्यभागो ब्राह्मणस्य तस्य सम्पन्नो दशाध्यायात्मकः। इत्थं श्रौतगृह्ययोरुभयोरध्याया्नां सङ्कलनया चत्वारिंशदध्यायात्मकं कौथुमब्राह्मणं सम्पद्यते यथावत्। दृश्यते चैव मैतरेयस्य ब्राह्मणस्याद्यो भागः श्रौतविधिपूर्णः; द्वितीये तु प्रथमं गृह्यमन्त्राः समाम्नाताः तदुत्तर मुपनिषच्चेति। दृश्यते चैवं शतपथस्यापि ब्राह्मणस्याद्यो भागः श्रौतविधिपूर्णः; द्वितीयस्त्वन्यविध एवेति। दृश्यते चैवं तैत्तिरीयस्यापि ब्राह्मणस्याद्यो भागः श्रौतविधिपूर्णः; द्वितीये तु गृह्यमन्त्रा उपनिषच्चेति।

आथर्वणिकाना मध्ये व मेव भवितव्यम्; गोपथ मिति मुद्रितस्य-वस्य मसमग्र मेवेति मन्यामहे। 'ताण्डि'-नाम्ना महर्षिणा प्रकाशितं रचितं वैतत् सर्वं मतएवेतत् ताण्ड्य मिति व्यपदिश्यते; छान्दोग्य-मिति समाख्या त्वस्य सिद्धैव, सामवेदीयानां छन्दोगत्वप्रसिद्धेः। तदित्थं ताण्डीयतिख्यातस्य ब्राह्मणस्यैव द्वितीय-भागीयाद्याध्यायद्वयात्मकं यत् प्रसिद्धं मन्त्रब्राह्मण मिति तदेवैतत् सञ्जीवयितु मेष प्रबन्धः।

एव मङ्गतशान्तिविधिरूप मङ्गतब्राह्मण मपि न ग्रन्थान्तरम्; अपि सायणनिर्दिष्टस्य पञ्चाध्यायात्मकस्य द्वितीयस्य षड्विंशाख्यस्य,—अस्मदभिमतस्य त्रिंशदध्यायात्मकस्य प्रौढनामकस्य छान्दोग्याद्यभागस्य, अन्तिम एवाध्यायः; यथा च प्रसिद्धान्येव शतपथब्राह्मणाद्यन्तर्भूतान्यग्निब्राह्मणादीनि।

ननु प्रतिशाख मेकैक मेव ब्राह्मण मभ्युपगन्तव्यं चेत् सामविधानादीनां का गतिरिति? अत्र ब्रूमः,—अस्तु तेषा मनुब्राह्मणत्व मिति; सङ्गच्छेत च तथा "अनुब्राह्मणादिनिः (४.२. ६२.)"—इत्येतत्पाणिनीयसूत्रस्योदाहरणम्; अन्यथा शिरो नास्ति शिरो-व्यथेतिवत् सूत्रं तदानर्थक्य मेव व्रजेत्; क्वापि अनुब्राह्मण-ग्रन्थादर्शनात्। निदानसूत्रादावपि यदुपात्त मनुब्राह्मणं नाम, तदप्येतदभिप्रायेणैवेति। अतएव च ब्राह्मणवचनोद्धृतिः श्रूयते ह्यार्षेये (१. १.) "अथापि ब्राह्मणं भवति"-इति॥

मन्त्राणा मृषिच्छन्दोदैवतविनियोगास्त्ववश्य मभ्युपेयाः। तथाहि शासनम्—"यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यति प्र वा मीयते पापीयान् भवति (आ॰ ब्रा॰ १. १.)"—

इत्यादि। अतोऽत्र सर्वत्र ऋष्यादिबोधनाय च नैनं यत्नः कर्त्तव्यः।

यस्य मन्त्रस्य यः प्रकाशको रचयिता वा स एव तस्य ऋषिरिति व्यपदेशभाग् भवति; मन्त्रब्राह्मणस्थमन्त्राणान्तु प्रायः सर्वेषां रचयितारः प्रकाशयितारो वा अनिर्णेया इति प्राचीनैरपि तेषामेक एव परमेष्ठी प्रजापतिः, परमेश्वर एवेति यावद्दृषित्वेन कल्पित इत्यनुभूयते; प्रकाशयिष्यते च तथेह प्रथममन्त्रव्याख्यानारम्भे एवैकत्र।

प्रार्थनीयतया, वर्णनीयतया, व्यवहरणीयतया वा यत् किञ्चनोपास्यम्, तत्सर्वमेव देवतेति व्यपदिश्यते; तथैवेह सर्वत्र बोधयिष्यते च। दैवतविचारस्तु विशेषतो ज्ञातव्यश्चेत् मत्सम्पादिते टीकाटीप्पन्याद्यन्विते यास्कीये निरुक्ते, मत्कृतानुवादसहिते सभाष्ये दैवतानुब्राह्मणे, मत्कृतस्य वैदिकसमालोचनस्य देवताशीर्षकाध्याये चेक्षणीयः।

मन्त्रब्राह्मणीयमन्त्रास्तु प्रायः सर्व एव गोभिलीयसूत्रानुसारेण गृह्ये कर्मणि विनियोक्तव्या भवन्तीति सर्वत्रैवात्र व्याख्यारम्भेषु यथायथं सूचयिष्यन्ते सङ्केताक्षरैर्गोभिलीयसूत्राणि च।

छन्दांसि च तथा तत्र सर्वत्र व्याख्यानारम्भेष्वेव ज्ञापयिष्यन्ते; परं नैव तानि सर्वाण्येव गुणविष्णुभट्टाद्यनतिप्राचीनव्याख्यातृमतानुगानि भविष्यन्ति; अपि भविष्यन्त्येव मदनुसन्धानमूलकानि तद्विरुद्धान्यपीति; तदुभयोः पक्षयोः कतरो ज्यायानिति छन्दःशास्त्रदर्शिभिः पक्षपातशून्यैर्धीमद्भिरेव विचारणीयम्। तद्विचारसम्बन्धायाय चेह वैदिकछन्दःशास्त्रनिष्कर्षरूपाणि कतिचित् छन्दोलक्षणानि च दर्शयामः। तथाहि—

(क)

	छन्दांसि ७		अतिच्छन्दांसि ७		विच्छन्दांसि ७	
१	गायत्री	२४	अतिजगती	५२	कृतिः	८०
२	उष्णिक्	२८	शक्करी	५६	प्रकृतिः	८४
३	अनुष्टुप्	३२	अतिशक्करी	६०	आकृतिः	८८
४	बृहती	३६	अष्टिः	६४	विकृतिः	९२
५	पङ्क्तिः	४०	अत्यष्टिः	६८	संकृतिः	९६
६	त्रिष्टुप्	४४	धृतिः	७२	अतिकृतिः	१००
७	जगती	४८	अतिधृतिः	७६	उत्कृतिः	१०४

(ख)

छन्दः --	गायत्री	उष्णिक्	अनुष्टुप्	बृहती	पङ्क्तिः	त्रिष्टुप्	जगती
आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
दैवी	१	२	३	४	५	६	७
आसुरी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राजापत्या	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
याजुषी	६	७	८	९	१०	११	१२
साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
आर्ची	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
ब्राह्मी	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

(ग)

छन्दांसि	विराट्	निचृत्	शुद्धा	भुरिक्	स्वराट्
गायत्री	२२	२३	२४	२५	२६
उष्णिक्	२६	२७	२८	२९	३०
अनुष्टुप्	३०	३१	३२	३३	३४
बृहती	३४	३५	३६	३७	३८
पङ्क्तिः	३८	३९	४०	४१	४२
त्रिष्टुप्	४२	४३	४४	४५	४६
जगती	४६	४७	४८	४९	५०

अतिच्छन्दोविच्छन्दसोरप्येवमेव विराडादयः समूह्याः ।

षड्विंशत्यक्षराया ऋचः स्वराड्गायत्रीच्छन्दो निर्णय मुत विराडुष्णिक् छन्द इत्याद्याशङ्कानिरासार्थोक्तं पिङ्गलेन "आदितः सन्दिग्धे (३. ६१.)"—इति। तथाच सन्दिग्धच्छन्दस्के मन्त्रे आदिपाददर्शनादेव छन्दोनिर्णयः कर्त्तव्य इति च तल्लक्षणार्थः। तदेवं यद्यादिपादो गायत्र्याः स्यात् तर्हि स मन्त्रो स्वराड्गायत्रीच्छन्दस्क एव, यद्यादिपाद उष्णिहः स्यात् तर्हि स मन्त्रो विराडुष्णिक्छन्दस्कः। एवं सर्वत्र।

(घ)

१ अथ गायत्रीच्छन्दः प्रथमम्।

८—८—८=२४	त्रिपाद् गायत्री
६—६ ६—६=२४	चतुष्पदा ,,
७—७—७=२१	पादनिचृत् ,,
६—८—७=२१	अतिपादनिचृत् ,,
९—९—६=२४	नागी ,,
६—९—९=२४	वाराही ,,
६—७—८=२१	वर्द्धमाना ,,
८—७—६=२१	प्रतिष्ठा ,,
६—६—७=१९	ह्रसीयसी ,,
१२—८=२०	द्विपाद्विराट् ,,
११—११—११=३३	विराट् ,,
६—७—११=२४	उष्णिग्गर्भा ,,
७—६—७=२०	अतिनिचृत् ,,
५—५—५—५=२०, (षट्कस्यैकः) ५—५—५—५—६=२६, ५—५—५—४=१९	पदपङ्क्तिः ,,
७—१०—७=२४	यवमध्या ,,
८—४—८=२०	पिपीलिकमध्या ,,
५—६—६—६=२३	भुरिङ्मती ,,
६—८—८=२२	ककुम्मती ,,

(ङ)

२ उष्णिक्छन्दो द्वितीयम् ।

८—१२—८=२८	ककुबुष्णिक्
१२—८—८=२८	पुरउष्णिक्
८—८—१२=२८	परोष्णिक्
७—७—७—७=२८	चतुष्पादुष्णिक्
११—१२—४=२७	न्यङ्कुशिरा: ,,
११—११—६=२८	तनुमध्या ,,
५—८—८—८=२९	अनुष्टुब्गर्भा ,,
८—५—८—८ / ८—८—५—८ } २९	पिपीलिकमध्या ,,

(च)

३ अनुष्टुपछन्दस्तृतीयम् ।

८—८—८—८=३२	चतुष्पादनुष्टुप्
१२—१२—८=३२	कृति: ,,
८—१२—१२=३२	त्रिपात् ,,
१२—८—१२=३२	पिपीलिकमध्या ,,
५—५—५—५—५—६=३१	महापदपङ्क्ति: ,,
९—१२—९=३०	कविराट् ,,
९—१०—१३=३२	नष्टा ,,
१०—१०—१०=३०	विराट् ,,
१०—१०—११=३१ ,,	,,

(क)

४ बृहतीच्छन्दश्चतुर्थम् ।

८ — ८ — १२ — ८ = ३६	पथ्या बृहती
८ — १२ — ८ — ८ = ३६	न्यङ्कुसारिणी ,,
	स्कन्धोग्रीवी ,,
	उरोबृहती ,,
८ — ८ — ८ — १२ = ३६	उपरिष्टाद् बृहती
१२ — ८ — ८ — ८ = ३६	पुरस्ताद् बृहती
९ — ९ — ९ — ९ = ३६	चतुष्पाद् ,,
१० — १० — ८ — ८ = ३६	,, ,,
१२ — १२ — १२ = ३६	ऊर्ध्वबृहती
	महाबृहती
	सतोबृहती
८ — १० — १० — ८ = ३६	विष्टारबृहती
१३ — ८ — १३ = ३४	पिपीलिकमध्या ,,
९ — ८ — ११ — ८ = ३६	विषमपदा ,,

(ख)

५ पङ्क्तिच्छन्दः पञ्चमम् ।

१२ — ८ — १२ — ८ = ४०	सतःपङ्क्तिः
८ — १२ — ८ — १२ = ४०	विपरीता ,,
८ — ८ — १२ — १२ = ४०	आस्तारपङ्क्तिः
१२ — १२ — ८ — ८ = ४०	प्रस्तारपङ्क्तिः
८ — १२ — १२ — ८ = ४०	विष्टारपङ्क्तिः
१२ — ८ — ८ — १२ = ४०	संस्तारपङ्क्तिः
५ — ५ — ५ — ५ = २०	अक्षरपङ्क्तिः

इय मेवाक्षरपङ्क्तिर्नाम कात्यायनमते पदपङ्क्तिर्गायत्री ; हलायुधमते त्वेषा ५—५=१० इत्थं दशाक्षरात्मिकैवेति च ।

५—५—५—५—५—५—५—५=४० अक्षरशःपङ्क्तिः

५—५—५—५—५=२५ } पदपङ्क्तिः

४—६—५—५—५=२५ }

८—८—८—८—८=४० — पथ्या ,,

१०—१०—१०—१०=४० चतुष्पदी ,,

(भ)

६ त्रिष्टुप् छन्दः षष्ठम् ।

११—८—८—८—८=४३ पुरोज्योतिः त्रिष्टुप्

८—८—११—८—८=४३ मध्येज्योतिः ,,

८—८—८—८—११=४३ उपरिष्टाज्ज्योतिः ,,

११—११—११—११=४४ चतुष्पाद् ,,

१२—१२—११—११=४४ } जागते सूक्ते जगती ;

११—११—१२—१२=४४ }

१२—११—१२—११=४४ } त्रैष्टुभे सूक्ते त्रिष्टुप् ।

११—१२—११—१२=४४ }

१०—१०—१२—१२=४४ अभिसारिणी त्रिष्टुप्

९—९—१०—११=३९ विराट्स्थाना ,,

१४—१०—५—११=४० ,, ,,

११—११—११—८=४१ विराड्रूपा ,,

१२—१२—१२—८=४४ ज्योतिष्मती ,,

८—८—८—८—१२=४४ महाबृहती ,, *

८—८—१२—८—८=४४ यवमध्या ,,

१०—१०—८—८=४४ पङ्क्त्युत्तरा, विराट्पूर्वा च

* एवैवोपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम जगती पिङ्गलस्य ।

(ञ)

७ जगतीच्छन्दः सप्तमम्।

८—८—८—८—८—८=४८ षट्पदी जगती †

१२—१२—१२—१२=४८ चतुष्पाद् ,,

१२—८—८—८—८=४४ पुरोज्योतिः ,,

८—८—१२—८—८=४४ मध्येज्योतिः ,,

८—८—८—८—१२=४४ उपरिष्टाज्ज्योतिः ,,

८—८—८—१२—१२=४८ महासतोबृहती ,,

८—८—७—६—१०—९=४८ महापङ्क्तिः ,,

अत्र सर्वत्र मन्त्रेषु स्वाहा-पदं विहायैव छन्दो निर्णेतव्यम्; गोभिलीयादिविनियोजकसूत्राद्यनुसारत एव तत्पदस्य हेयोपादेयत्वेन मन्त्रानवयवत्वसिद्धान्तात्। एवं यस्य कस्य च मन्त्रस्य यथाकथमपि ऋक्त्वे सिद्धे यजुष्ट्वेन व्यपदेशोऽप्यन्याय्य एव; दैव्यौत्यादिच्छन्दोलक्षणानां वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक्।

यथाविधिमन्त्रोच्चारणमात्रत एव कालेषु फलान्युत्पद्यन्त इति वादिनामपि गलेकुठारन्यायेन प्रयोक्तव्यमन्त्राणामर्थबोधोऽतिप्रयोजनीय इत्यभ्युपेय एव; प्रामाणिकवरैर्वेदाङ्गकर्तृभिरसकृत्तथैवोक्तेरन्यथा मन्त्रार्थपरग्रन्थानामपार्थतापत्तेश्च। तथाहि शिक्षावचनम्—

“गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः”—इति॥

‘गीती’ वङ्गदेशीयदुर्गामाहात्म्यपाठकानामिव स्वेच्छा-

---

† भट्टहलायुधेन त्वियं पङ्क्तित्वेनोपन्यस्ता, तत् प्रौढिवादमात्रम्; षट्चत्वारिंश द्व्यक्षराधिक्येनैवास्या जगतीत्वसिद्धेः, त्रिष्टुब्जगत्योः प्रधानत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति दिक्।

नुसारत एव अर्थज्ञानहीनपि मन्यन् पाठकारी ; 'लिखित-पाठकः' यो हि नैव गुरुमुखाधीतविद्यः। निरुक्तमध्ये तु प्रथमाध्यायस्य षष्ठपादीयप्रथमादिखण्डचतुष्टये श्रुतिप्रमाणानि दर्शयन्नेवार्थज्ञानर्थज्ञयोः स्तुतिनिन्दे प्रतिपादिते विस्तरशः ; ततस्तेतत् किञ्चिदुद्धरामीह। तथाहि—

"* * * अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥१

स्थाणुरयम्भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।
योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्र मश्नुते नाक मेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद् गृहीत मविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्।
* * * ॥ २ ॥"—इति।

पातञ्जले महाभाष्येऽप्युक्त मेव.मेव। तथाहि पस्पशायाम् —

"इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि।
* * * यदधीत मविज्ञातं * * *।
तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्" —इति।

अतएव मन्त्राणा मनुष्ठानानुस्मारकत्व मपि निर्णीतं मीमांसा-दर्शने। तथाह्यधिकरणमालायाः प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादीय-चतुर्थाधिकरणे प्रथमवर्णकम्—

"मन्त्रा उरुप्रथस्वेति किं मदृष्टैकहेतवः।
यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः।
ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः।
न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टे वर मदृष्टतः ॥"—इत्यादि।

तदेवं सर्वथैव प्रतिपद्यते मन्त्राणा मर्थज्ञानेऽप्यवश्यं यति-

न्य मिति; तत एवैतद् व्याख्यानं सप्रयोजन मित्येतेनैवाभिधेय-सम्बन्धावप्याख्यातावित्यलं पल्लवितेन।

अथ 'न ज्ञायते क्रियमाण मिदं व्याख्यान मपव्याख्यानं वा प्रतिपद्यते? वेदार्थस्त्वतिसूक्ष्मोऽहन्तु स्थूलः स्थूलधीश्च; अपि स्मर्यते चैवं नैरुक्तत्रयोदशे—

"सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः,

तस्यास्तपसा पार मीप्सितव्यम्"—इत्येवमादि।

मनुसंहितायां ब्रह्मचारितपोलक्षण मप्यभिहितम्—

"वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः पर मिहोच्यते।

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः।

यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्"॥ इत्यादि।

तादृशं तपस्तु गुरुणानुमतोऽह मप्यचरं यथाशक्ति ब्रह्मचर्यं, परं कथ मनुगच्छेयं ममास्ति तत्प्रभावो न वेति? एतादृशाशङ्काकुलितचित्तस्यापि मे प्रवृत्तिः "न संशय मनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति"—इति विष्णुशर्मवचनात्; तदत्र सम्प्रणिपातं याचे 'सन्तः सन्त्ववलम्बनम्'—इति। स्मरामि चैतद् भट्टकुमारिलवचनम्—

"आगमप्रवणश्चाहं नापवाद्यः स्खलन्नपि।

न हि सद्वर्त्मना गच्छन् स्खलितेष्वप्यपोद्यते॥"—इति शम्॥

ভূমিকা।

বেদ ও বিদ্যা তুল্য কথা। অতিপ্রাচীনকালে, আদি-উন্নতির সময়ে, আর্য্যজাতির অনুপম অভ্যুন্নতির পূর্ণাবস্থায়, অসদৃশ ধীষণাবান্ দেবপ্রকৃতি বহুদর্শী, মহাপ্রাজ্ঞ, তপোবলে বলীয়ান্, ঋষিনামক অসাধারণ পরীক্ষায় সমুত্তীর্ণ, অস্মদাদির পূর্ব্বপুরুষগণ কর্ত্তৃক প্রকাশিত বিবিধবিদ্যার মূল উপদেশ বাক্যগুলিকে বেদ কহে। এই বেদই আর্য্যজাতির,—এমন কি জগতের সর্ব্বমানবমণ্ডলীর বিদ্যোপদেশের আদি গ্রন্থ। বিদ্যাশিক্ষার জন্য ইহাই পৃথিবীতে প্রথম গ্রন্থ। ইহার পূর্ব্বে এ ভূমণ্ডলে কোনরূপ বিদ্যাশিক্ষার জন্য কিছুমাত্র গ্রন্থ ছিল বলিয়া অদ্যাপি প্রকাশ পায় নাই। ইহাই ভারতবাসী আর্য্য জাতির ধর্ম্মমূল; এতদবলম্বনেই যাবতীয় (অকৃত্রিম) সূত্র-গ্রন্থ ও সংহিতাগ্রন্থ পরে পরে প্রণীত ও প্রচলিত হইয়াছে। অস্মদীয় পুরাণ, উপপুরাণ, ইতিহাস, মহাকাব্য, নীতিশাস্ত্র প্রভৃতি গ্রন্থে অদ্ভুতবর্ণনারঞ্জিত যে সমস্ত প্রাচীন গল্প দেখা যায়; প্রায় তৎসমস্তেরই মূল রূপকথাগুলি এই বেদেই আছে। তন্ত্রশাস্ত্রের অধিকাংশ বেদবিরুদ্ধ হইলেও তন্ত্রের মধ্যে যেগুলি অপেক্ষাকৃত প্রাচীন, তাদৃশ কোন তন্ত্রেই বেদের অমর্য্যাদা প্রকাশ নাই; বিশেষত দোষশূন্য তদীয় উপদেশগুলি অধিকাংশই বৈদিকচ্ছায়াবলম্বনে প্রণীত। এবং আমাদের দর্শনগ্রন্থসমূহ বিভিন্ন-মত-প্রকাশক হইলেও কোনখানিতেই আপনাকে বেদের অনুগত বলিয়া প্রতিপন্ন করিতে চেষ্টার ত্রুটি করা হয় নাই। এই সুবিস্তীর্ণ অতিবৃদ্ধ ভারতে বয়ঃপ্রভাবে

তন্ত্রাদি বিবিধ বাতকণ্টকাদি সমুৎপন্ন হইলেও এখনও বেদের উপরিই হিন্দুসমাজের জীবন নির্ভর করিতেছে! এই মহাদেশে কালে কালে ধর্ম্মগ্রন্থ বলিয়া অনেক আবর্জ্জনাই স্থান লাভ করিয়াছে সত্য! কিন্তু কোনগ্রন্থই বেদের অপসারণ করিতে সমর্থ হয় নাই; আজিও হিন্দুমাত্রকেই জন্ম হইতে মৃত্যু পর্য্যন্ত বৈদিক আদেশের শাসনে থাকিতেই হইতেছে। কালক্রমে বেদের প্রতিদ্বন্দ্বিস্বরূপ তন্ত্রাদি উপশাস্ত্রের প্রবল স্রোত প্রবাহিত হইলেও কোন তান্ত্রিক ব্রাহ্মণই বৈদিক চিহ্ন উপবীতধারণাদি পরিত্যাগ করিয়াও ব্রাহ্মণসমাজে তিষ্ঠিতে পারেন না এবং পৌরাণিকমতের প্রচার বাহুল্য থাকিতেও কাশীতে মৃত সুতরাং নির্ব্বাণপ্রাপ্ত পিতাদিরও বৈদিক পিণ্ডদান ক্রিয়াদির কিছুমাত্র বৈলক্ষণ্য দেখা যায় না।

সেই বেদগ্রন্থ বস্তুত এক হইলেও গদ্য পদ্য ও গীতি এই ত্রিবিধ রচনায় রচিত বলিয়াই ত্রয়ী নামে প্রসিদ্ধ কিন্তু যাগাদিকার্য্যের সৌকর্য্যার্থ কালক্রমে চতুর্ভাগে বিভক্ত হইয়া ঋক্, যজু, সাম ও অথর্ব্ব এই চারি নাম লাভ করিয়াছে। পরে বহুকালে বহুবিধ পাঠভেদ সমুৎপন্ন হইবায় এবং বহুদেশীয় অধ্যাপকগণের অধ্যাপনক্রমভেদ, উচ্চারণভেদ ও অনুষ্ঠানাদিভেদ হইতে থাকায় ঐ চারিবেদেরই বহুতর শাখা অনুশাখা হইয়াছে। তৎসমস্ত শাখাদির মধ্যে যজুর্ব্বেদীয় কতিপয় শাখার সহিত কতিপয় শাখার এতই ভেদ দেখা যায় যে ঐগুলিকে পরস্পর শুক্ল কৃষ্ণ না বলিয়া থাকা যায় না। অতএব তদনুসারে এক্ষণে বেদের সংখ্যা পঞ্চ বলাও নিতান্ত অনুপযুক্ত নহে।

বেদগুলি সংহিতা ও ব্রাহ্মণ নামে ভাগদ্বয়ে বিভক্ত। সকল বেদেরই একখানি করিয়া সংহিতা এবং প্রত্যেক প্রধান-শাখার একখানি করিয়া ব্রাহ্মণগ্রন্থ আছে কিন্তু সর্ব্ববেদ-ভাষ্যকার মহামান্ত সায়ণাচার্য্য বলেন সামবেদের কৌথুমী শাখার ব্রাহ্মণসংখ্যা আটখানি—

"অষ্টৌ হি ব্রাহ্মণগ্রন্থাঃ প্রৌঢ়ং ব্রাহ্মণ মাদিমম্।
ষড়্বিংশাখ্যং দ্বিতীয়ংস্যাৎ ততঃ সামবিধির্ভবেৎ।
আর্ষেয়ং দৈবতং চৈব মন্ত্রং বোপনিষৎ ততঃ।
সংহিতোপনিষদ্ বংশো গ্রন্থা অষ্টাবিতীরিতাঃ॥

(তাং ব্রাং ভাং ভূং)

এতদনুসারে প্রকাশ্যমান গ্রন্থখানিকে মন্ত্রব্রাহ্মণ বা উপনিষদ্ব্রাহ্মণ বলা উচিত এবং ইহা ষষ্ঠ হইতেছে।

আমার বিবেচনায় সকল প্রধানশাখারই যেরূপ এক এক-খানিই ব্রাহ্মণগ্রন্থ দেখাযায়, কৌথুমীশাখারও তাহাই সম্ভবপর অতএব কৌথুমীয় ব্রাহ্মণসংখ্যা অষ্ট স্বীকার্য্য নহে অথচ সায়-ণোল্লিখিত আটখানির কোনখানিই অগ্রাহ্যও নহে। আমি বলি,—'তাণ্ড্য' নামে প্রসিদ্ধ একখানি গ্রন্থই সামবেদীয় কৌথুমী শাখার ব্রাহ্মণ। ঋক্ ও যজু অর্থাৎ গদ্য ও পদ্য উভয়কেই ছন্দঃ কহে ঐ ছন্দঃ গান করিলেই সাম হয় অত-এব সামবেদীয় ব্রাহ্মণকে অর্থাৎ অস্মদাদিকে ছন্দোগ কহে; ছন্দোগ-প্রকাশিত বলিয়াই হউক বা ছন্দোগগণের জন্য বলিয়াই হউক এই গ্রন্থখানির যৌগিক নাম 'ছান্দোগ্য' এবং এই ছান্দোগ্য গ্রন্থ তাণ্ডি নামক সামগাচার্য্যকর্তৃক প্রকাশিত বলিয়া ইহার বিশেষ নাম 'তাণ্ড্য';

সায়ণোক্ত 'প্রৌঢ়' নামটি ইহার পূর্ব্বভাগমাত্রের। আরও বলি,—যেরূপ শতপথ ব্রাহ্মণ গ্রন্থ ৪০শৎ অধ্যায় এবং যাজ্ঞিক ও ঔপনিষদ্‌রূপ ভাগদ্বয়ে বিভক্ত, সামবেদের এখানিও সেইরূপ; ইহার যাজ্ঞিক অংশ পূর্ব্বভাগখানি ৩০ অধ্যায়ে বিভক্ত; আর ১০ অধ্যায়ে বিভক্ত শেষভাগখানিই ঔপনিষদ্ এবং ইহার পূর্ব্বভাগের আদি-অধ্যায়দ্বয়ে যেরূপ শ্রৌতকার্য্যের মন্ত্রগুলি দেখা যায়, উত্তরভাগের আদি-অধ্যায়দ্বয়েও সেইরূপ গৃহ্যকার্য্যের মন্ত্রগুলি গ্রন্থীকৃত। ভগবান্ সায়ণাচার্য্য ছান্দোগ্যব্রাহ্মণের ত্রিংশদধ্যায়াত্মক পূর্ব্বভাগের ২৫ অধ্যায়কেই 'প্রৌঢ়' সংজ্ঞা দিয়াছেন এবং ষড়্‌বিংশাদি পাঁচটি অধ্যায়কে 'ষড়্‌বিংশ' নামক দ্বিতীয় বলিয়া স্থির করিয়াছেন; প্রকৃতপক্ষে তদীয় শ্লোকমধ্যে দ্বিতীয় বলিয়া নির্দ্দিষ্ট 'ষড়্‌বিংশ' নামে পরিচায়িত পঞ্চাধ্যায় বিভিন্ন গ্রন্থ নহে, প্রত্যুত ঐ প্রৌঢ় ব্রাহ্মণেরই যাজ্ঞিক ভাগের ষড়্‌বিংশাদি শেষ পাঁচ অধ্যায়মাত্র। ষড়্‌বিংশ নামে বর্ণিত গ্রন্থাংশটুকুর শেষ অধ্যায়টীতে অদ্ভুত শান্তি উপদিষ্ট থাকায় কেহ কেহ উহাকে 'অদ্ভুতব্রাহ্মণ'ও বলেন; কেহ কেহ বা ঐ শেষ অধ্যায়টীকেই 'অদ্ভুতব্রাহ্মণ' নির্দ্দেশ করত কৌথুমশাখীয় ব্রাহ্মণ-গ্রন্থের আরও এক সংখ্যা বৃদ্ধি করিয়াথাকেন। এতাবতা ইহা ভূয়োবাদমাত্র, যে ষড়্‌বিংশ ও উহার শেষ অদ্ভুত, এতদুভয়ই তাণ্ড্য ব্রাহ্মণেরই যাজ্ঞিক ভাগের শেষ অংশ মাত্র; ঐ শেষটুকুর সহিত ঐ যাজ্ঞিকভাগ ৩০শৎ অধ্যায়ে বিভক্ত স্বীকরণীয়। এইরূপ সায়ণাচার্য্যের পরিগণিত ৬ষ্ঠ খানির প্রকৃত নাম, মন্ত্রও নহে উপনিষৎও নহে, প্রত্যুত

উহার আদি অধ্যায়দ্বয় 'মন্ত্রব্রাহ্মণ' বলিয়া প্রসিদ্ধ ও তৎপরের অষ্ট অধ্যায়ই 'ছান্দোগ্য উপনিষৎ' বলিয়া প্রসিদ্ধ; সাকল্যে এই দশ-অধ্যায়াত্মক গ্রন্থ খানি সমস্তই ঐ তাণ্ড্য নামক ছান্দোগ্য ব্রাহ্মণেরই শেষভাগমাত্র। বস্তুত প্রৌঢ়, ষড়্বিংশ, অদ্ভুত, মন্ত্র ও উপনিষৎ এতৎসমুদায়ে একখানিই সামবেদের ব্রাহ্মণ এবং এ সমস্তই 'ছান্দোগ্য'।

সামবিধি বা সামবিধান, আর্ষেয়, দৈবত বা দেবতাধ্যায়, সংহিতোপনিষৎ ও বংশ, এ পাঁচ খানি, প্রকৃত ব্রাহ্মণ গ্রন্থ নহে; পরং বৈদিকসমাজে ব্রাহ্মণসদৃশ সম্মাননীয়; এইজন্যই ইহাদিগকে "অনুব্রাহ্মণ" কহে। যদি এগুলিও ব্রাহ্মণ গ্রন্থই হয়, তবে "নিদানসূত্র" প্রভৃতি গ্রন্থে উল্লিখিত অনুব্রাহ্মণ গ্রন্থ কি? কি জন্যইবা ভগবান্ পাণিনিও "অনুব্রাহ্মণাদিনিঃ (৪.২.৬২.)" সূত্রটি রচনা করিয়াছেন? ইহা অবশ্য বিবেচনীয়।

ছান্দোগ্য ব্রাহ্মণের দ্বিতীয় দলের প্রথম ও দ্বিতীয় যে অধ্যায়দ্বয়কে "মন্ত্রব্রাহ্মণ" বলা যায়, তাহাই এই। সামবেদী কৌথুমশাখীয় ব্রাহ্মণগণের বিবাহ প্রভৃতি সংস্কারসমূহে যে সমস্ত মন্ত্র ব্যবহৃত হইয়া থাকে, এই গ্রন্থ তাহারই পেটিকাস্বরূপ। অতএব বলা বাহুল্য ইহা প্রত্যেক কৌথুমশাখীয় ব্রাহ্মণের বিশেষ প্রয়োজনীয় এবং তাবতেরই অতিযত্নে সংগ্রহণীয়। নিতান্ত দুঃখের বিষয়, এতাদৃশ প্রয়োজনীয় গ্রন্থের একখানি পুস্তকও কিছুদিন পূর্ব্বে এ বিস্তৃত বঙ্গভূমিতে অদৃষ্টচর ছিল। এই দুঃখ দূর করণার্থই আমি ১৭৯৪ শকাব্দাতে একবার এই 'মন্ত্রব্রাহ্মণ' সটীক সানুবাদ করত

প্রকাশ করিয়াছিলাম কিন্তু সেবার বৃদ্ধবচনে শ্রদ্ধাতিশয্য-প্রযুক্ত বিশেষ অনুসন্ধান না করিয়া গুণবিষ্ণু প্রভৃতি অনতি-প্রাচীন পণ্ডিতদিগের মতানুসারে লেখনী চালিত করায় ঐ টীকা ও ঐ বঙ্গানুবাদ আমার চিরানুতাপেরই হেতু হইয়া রহিয়াছে; সেই পশ্চাত্তাপ নিবৃত্তির জন্যই এবার নিরপেক্ষভাবে যথামতি পুনশ্চ নূতন টীকা ও বঙ্গানুবাদ প্রস্তুত করিয়া তৎসহ ইহা এই দ্বিতীয়বার প্রকাশ করিতেছি। এবারই যে এ টীকা ও এ বঙ্গানুবাদ একেবারে ভ্রমশূন্য হই-তেছে, তাহাও বিশ্বাসযোগ্য নহে; প্রত্যুত আমার ন্যায় তপোহীন গ্রন্থকর্ত্তার প্রতিপদেই বিষম ভ্রমই সম্ভবপর! পরং উদ্দেশ্যের অনিন্দনীয়তার অনুরোধেই বিদ্বৎসমাজে এ ধৃষ্টতা মার্জ্জনীয় হইতে পারে! এতন্মাত্র ভরসাতেই এতাদৃশ অসদৃশ কার্য্যে পুনঃ পুনঃ অসমসাহসিকতা প্রকাশে বদ্ধকটি হইয়াথাকি। অশেষ-শেমুষী-সম্পন্ন আচার্য্য ভট্ট কুমারিল মহোদয়ও মীমাং-সার শ্লোকবার্ত্তিকের ভূমিকাতে ইহাই বলিয়াছেন। যথা—

"আগমপ্রবণশ্চাহং নাপবাদ্যঃ স্খলন্নপি।
ন হি সদ্বর্ত্মনা গচ্ছন্ স্খলিতেষ্বপ্যপোদ্যতে॥"

"সামবিধান" নামক অনুব্রাহ্মণ, যাহা এক্ষণে সায়ণা-চার্য্যের মতানুসারে সামবেদীয় তৃতীয় ব্রাহ্মণ, তাহার প্রথম প্রপাঠকীয় প্রথমখণ্ডেই বিধি আছে যে, — যে, যে মন্ত্র ব্যবহার করিবে তাহার ঋষি, ছন্দ ও দেবতা স্থিরতররূপে অবগত হইবে; অন্যথা তৎ তৎ মন্ত্রের ব্যবহার বৃথা হইবে। এইজন্যই সন্ধ্যোপাসনাদি সর্ব্বকার্য্যেই প্রতিমন্ত্রের ঋষ্যাদি অবশ্য বিজ্ঞেয় হইয়াথাকে।

(ঋষি) মন্ত্রের রচয়িতা বা প্রকাশক ব্যক্তির জ্ঞানকেই ঋষিজ্ঞান কহে অর্থাৎ এই মন্ত্রের রচয়িতা বা প্রকাশক অমুক ঋষি, এইটি নিশ্চয় অবগত হইতে পারিলেই সেই মন্ত্রের ঋষি-জ্ঞান সম্পন্ন হইল। যখন যে মন্ত্রটি ব্যবহার করিতে হইবে, তখনই সেই মন্ত্রের রচয়িতা বা প্রকাশকের নামও স্মরণ করিতে হইবে! ইহাই উক্ত সামবিধান ব্রাহ্মণের উপদিষ্ট বিধি। মন্ত্রব্রাহ্মণে শ্রুত অধিকাংশ মন্ত্রেরই রচয়িতা বা প্রকাশয়িতা নির্ণীত হইবার সম্ভাবনা নাই; বোধহয় সেইজন্য তৎসমস্ত মন্ত্রেরই স্রষ্টা একমাত্র "পরমেষ্ঠী প্রজাপতি" স্বীকৃত হইয়াথাকেন; যাহাহউক এতদীয় প্রত্যেক মন্ত্রের পাঠকালেই রচয়িতা বলিয়া একমাত্র তিনিই স্মরণীয় হইবেন।

(ছন্দঃ) পাদ ও অক্ষর সংখ্যানুসারেই বৈদিকছন্দ নিরূপিত হইয়া থাকে। পূর্ব্বপ্রদর্শিত সামবিধানে শ্রুত বিধিরই শাসনানুসারে কোন্ মন্ত্রটী কোন্ ছন্দে গ্রথিত ইহাও একটী অবশ্য জ্ঞাতব্য। অতএব প্রতিমন্ত্রের ব্যখ্যানারম্ভের পূর্ব্বেই যথাযথ ছন্দোনামোল্লেখও করা হইবে। এস্থলে নিতান্ত ক্ষোভের সহিত বলিতেই হইতেছে, যে বৈদিকছন্দোনির্ণয় করা, অতিসামান্য বিষয় হইলেও এতদংশেও উক্ত গুণবিষ্ণু মহোদয়ের প্রায়ই ভ্রম দেখা যায়। তৎসমস্ত এক একটি নির্দ্দেশ পূর্ব্বক প্রদর্শন করা এবং প্রত্যেকস্থলে বিচার পূর্ব্বক খণ্ডন করা অপেক্ষা যে ছন্দঃশাস্ত্রানুসারে বৈদিক ছন্দ নির্ণীত হইয়াথাকে, সেই শাস্ত্রের বিধিসমূহের নিষ্কর্ষ যাহাতে সহজে পাঠকগণের বোধগম্য হইতেপারে, তাহার চেষ্টাই

সমধিক আদরণীয় হইতেপারে বিবেচনায় তদ্বিষয়েই যত্নবান্ হইলাম। তত্ত্বাবৎ সংস্কৃত ভূমিকাংশে দ্রষ্টব্যং।

(দেবতা) যে মন্ত্রে যাহার স্তুতি বা বর্ণনা করা যায় অথবা যাহার নিকটে কোনরূপ প্রার্থনা বোধিত হয়, সেই মন্ত্রের উহাই দেবতা। এই দেবতাজ্ঞানের জন্যও প্রতি-মন্ত্রের ব্যাখ্যানারম্ভের পূর্ব্বেই যত্ন করা যাইবে। দেবতা-সম্বন্ধে অনেকানেক জ্ঞাতব্য আছে; টীকা টীপ্পন্যাদি সহ মৎসম্পাদিত যাস্কীয় নিরুক্ত, মৎপ্রকাশিত সটীক সানুবাদ দৈবতব্রাহ্মণ এবং মৎকৃত বৈদিক সমালোচনা-স্থ 'দেবতা'-শীর্ষক প্রবন্ধ দেখিলেও তৎসমস্ত অনেটা বুঝিতেপারাযায়।

(বিনিয়োগ) এই মন্ত্রব্রাহ্মণে শ্রুত মন্ত্রগুলির কোন্ কার্য্যে কোন্ মন্ত্রের কিরূপে ব্যবহার বিহিত হইয়াছে? এই বিনিয়োগ-জ্ঞানও নিতান্ত প্রয়োজনীয় অতএব যথাস্থানে ইহার উল্লেখেও ত্রুটি হইবে না; বিশেষত জানিতে হইলে তত্তৎস্থলে প্রদর্শিত অঙ্কানুসারে গোভিলের গৃহ্যসূত্রগুলি সমালোচনীয়।

এই গ্রন্থরত্নের সংক্ষিপ্ত টীকা এবং বঙ্গানুবাদের সহিত প্রকাশ, বঙ্গবাসী সামবেদী মহোদয়গণের অতীব আদরণীয় হইবে,—এই আশাতেই এ শ্রমটুকু স্বীকার করিতেছি পরন্ত জানিনা ইহার পরিণাম কিরূপ? কিন্তু ভীতও নহি; কেননা ইহাই আমার সতত প্রার্থনীয়—"যদ্ ভদ্রং তন্ন আসুব"।

কলিকাতা।
শকাব্দা ১৮১১

শ্রীসত্যব্রত শর্ম্মা।

॥ पारस्करसूची ॥

॥ सविषयमन्त्रसूची ॥

॥ मन्त्रप्रतीकसूची ॥

॥ अथ मन्त्र ब्राह्मणम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

तत्र

॥ तत्र प्रथम-खण्डः ॥

ॐ। देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय। दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु ॥ १

मन्त्रस्यैतस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः (अत्र सर्वत्रैवैष एव ऋषिर्ज्ञेयः); पङ्क्त्युत्तरा त्रिष्टुप् छन्दः; सविता देवता; अग्निपर्युक्षणे विनियोगः—गो० गृ० १,३,४ सू०।

हे 'देव' सर्वत्र द्योतमान! 'सवितः' जगत्प्रसवितः! त्वम् 'यज्ञं' इदं कर्म्म 'प्रसव' अनुजानीहि। 'भगाय' कर्म्मफल-भजनाय 'यज्ञपतिं' माम् 'प्रसुव' अनुजानीहि; अनुष्ठितकर्म्म-फलभाजं मां कुर्विति यावत्। किञ्च, 'दिव्यः' द्युमध्यस्थः, 'गन्धर्वः' गां पृथिवीं धारयति यः सः, 'केतपूः' केतं प्रज्ञां चित्तं पुनाति यः सः, सूर्यः त्वत्प्रसादात् 'नः' अस्माकम् 'केतं' चित्तम् 'पुनातु' निर्म्मलीकरोतु। अपि 'वाचस्पतिः' वाचामधिपतिः 'देवः' सोमाख्यः 'नः' अस्माकम् 'वाचः' गिरः 'स्वदतु' आस्वादयतु देवानिति शेषः ॥ १

হে দ্যোতমান জগৎপ্রসবিতা দেবতা! তুমি এই কর্ম্ম করিতে আমাকে অনুমতি দাও এবং এই কর্ম্মের ফলভাগী হইতেও আমাকে অনুমতি দাও।

দ্যুলোকের মধ্যবিন্দুরূপে স্থিত, পৃথিবীর ধারয়িতা এবং সর্ব্বচিত্তপবিত্রকারী সূর্য্য দেবতা, তোমার প্রসাদে আমাদিগের চিত্তক্ষেত্র পবিত্র করুন এবং বাক্যের অধিষ্ঠাত্রী সোম দেবতাও আমাদিগের বাক্যকে সুমধুর করুন ॥ ১

काम वेद ते नाम मदो नामासि
समानयामुं सुरा ते अभवत् । परमत्र
जन्माग्ने तपसो निर्मितोसि स्वाहा ॥ २

अस्य पादनिचृत्-प्रस्तारपङ्क्तिश्छन्दः, कामो देवता, शान्तिकर्मणि सुरया (जलेन) कन्या शिरःप्लावने विनियोगः - गो० गृ० २,१,१० सू० ।

हे 'काम' ! ते' तव 'नाम' 'वेद' जानाति ; सर्वं जगदिति शेषः । किम्पुनस्तदित्याह—'मदः' मदकरः 'नाम' प्रसिद्धः 'असि' भवसि । 'ते' त्वदीया 'सुरा' त्वदीयं मादकजलम् 'अभवत्' इह कन्यायां प्रादुर्भूतमिति यावत् । अतएव एतन्नाम्निकां कन्यकां 'समानय' सम्यक् प्रापय, 'अमुं' एतन्नामकं पति मिति भावः । हे 'अग्ने' कामाग्ने ! 'अत्र' कन्याशरीरे तव 'परं जन्म' उत्कृष्टा जनिः ; भूतेति शेषः । त्वं 'तपसः' तपसे धर्म्माचरणाय 'निर्म्मितः' 'असि' भवसि ; विधात्रेति शेषः । 'स्वाहा' शोभना उक्तिः 'एषा भवतु'—इति शेषः ॥ सुरेति निघण्टावुदकनामसु पञ्चविंशतितमं पदम् । तपसइति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ २

হে কাম দেবতা ! তোমার নাম সকলেই বিদিত আছে ; তুমি মাদক বলিয়া প্রসিদ্ধ । ত্বৎসম্বন্ধিনী মাদকতা এই কন্যাতে প্রকাশ পাইয়াছে ; অতএব ইহাকে এই নামক পতির সমীপে উপনীত কর । হে কামাগ্নে ! এই কন্যাতে তোমার শ্রেষ্ঠ জন্ম হইয়াছে ; তুমি ধর্ম্মাচরণের জন্যই বিধাতৃ কর্ত্তৃক সৃষ্ট হইয়াথাক । —এই উক্তিটী সম্যক্ প্রতিপন্ন হউক ! ॥ ২

इमन्त उपस्थं मधुना सꣳसृजामि
प्रजापतेर्मुखमेतद् द्वितीयम् ।
तेन पुꣳसोभि भवासि
सर्वानवशान्वशिन्यसि राज्ञी स्वाहा ॥३

अस्य स्वराट् ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् छन्दः, कामो देवता, प्रातिकर्मणि मधुना कन्योपस्थ-लिम्पने विनियोगः—गो० गृ० २,१,११ सू० ।

हे कन्यके ! 'ते' तव 'इमम्' 'उपस्थ'' आनन्देन्द्रियं 'मधुना' 'संसृजामि' विलिम्पामि । 'एतत्' उपस्थं ''प्रजापतेः' स्रष्टुः 'द्वितीयम्' अपरं 'मुखम्' । 'तेन' अनेनैव मुखप्रभावेण 'सर्वान्' 'अवशान्' अपि 'पुंसः' 'अभिभवासि' वशीकरोषि । अतः 'वशिनी' पतिवशकारिणी त्वम् 'राज्ञी' स्वामिनी पति-गृहस्य 'असि' भवसि । 'स्वाहा' उक्तमेतत् सम्यग् भवतु ॥ ३

হে কন্যে ! ত্বদীয় এই আনন্দেন্দ্রিয় মধু-লিপ্ত করিতেছি, ইহা প্রজাপতির একটি মুখ (অর্থাৎ প্রজোৎপত্তির দ্বার) ; এই ইন্দ্রিয়-প্রভাবেই অ-বশ পুরুষ সকলকেও বশীভূত করিয়া থাক ; অতএব পতিবশকারিণী তুমি পতি-গৃহের স্বামিনী হইতেছ ।—প্রার্থিত উক্তিটি সম্যক্ প্রতিপন্ন হউক ! ॥ ৩

अग्निं क्रव्यादमकृण्वन् गुहानाः
स्त्रीणा मुपस्थमृषयः पुराणाः ।
तेनाज्यमकृण्वꣳस्त्रैशृङ्गं त्वाष्ट्रं
त्वयि तद्दधातु स्वाहा ॥ ४

अस्य उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् छन्दः, कामो देवता ; प्रातिकर्मणि जलेन कन्यो-पस्थप्लावने विनियोगः—गो० गृ० २, १,११ सू० ।

'गुहानाः' गिरिगुहावासिनः, 'पुराणाः' पुरातनाः, 'ऋषयः' वसिष्ठाद्याः, 'स्त्रीणां' स्त्रीजातीनाम् 'उपस्थ' 'क्रव्यादम्' आममांसभक्षकम् 'अग्निम्' इति 'अकृण्वन्' स्वीकृतवन्तः । किञ्च 'तेन' संयुतं 'त्रैशृङ्ग' त्रिशृङ्ग पुरुषशिश्नम् तेन निर्वृत्तं, 'त्वाष्ट्रं' त्वष्टा विश्वकर्मा जगत्स्रष्टा तद्दैवताकं शुक्रम् 'आज्यम्' इति 'अकृण्वन्' निर्णयं कृतवन्तः । हे कन्ये! 'तत्' शुक्रं 'त्वयि' त्वदीयोपस्थाग्नौ 'दधातु' स्थापयतु; पतिरिति शेषः ।—उक्तञ्चैतत् सुष्ठु भवत्विति ॥ ४

গিরিগুহাবাসী, পুরাতন, বসিষ্ঠাদি ঋষিগণ, স্ত্রীজাতির আনন্দেন্দ্রিয়কে আমমাংস ভক্ষক অগ্নি বলিয়া স্বীকার করিয়াছেন এবং বিশ্বকর্ম্মা (সর্ব্ব-স্রষ্টা) দেবতার ইচ্ছায় তৎসংযোগে পুরুষেন্দ্রিয় হইতে প্রাদুর্ভূত শুক্রকে হোমীয় ঘৃত বলিয়া স্বীকার করিয়াছেন। হে কন্যে! সেই ঘৃত ত্বদীয় উপস্থাগ্নিতে পতি কর্ত্তৃক স্থাপিত হউক।—ইহা সম্যক্ স্বীকৃত হউক ॥ ৪

या अकृन्तन्नवयन् या अतन्वत
यास्च देव्यो अन्तानभितो ततन्थ ।
तास्त्वा देव्यो जरसा संव्यय-
न्त्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः ॥ ५

अस्य जगतीच्छन्दः वस्त्रकारा देवताः ; अन्तरीयपरिधापने वि०—गो० गृ०२,१,१८ सू० ।

'याः' 'देव्यः' द्युतिमत्यः तन्तुवायस्त्रियः 'अकृन्तन्' कर्त्तितवत्यः ; एतस्य वस्त्रस्य सूत्राणि निर्मितवत्य इत्यर्थः, 'याः' 'अवयन्' ऊतवत्यः; एतत्तन्तुरूपाणि कृतवत्यः, 'याः' 'अतन्वत'

विस्तारितवत्यः ; इदं परिधेयरूपं कृतवत्यः, 'याः च' 'अन्तान्' एतत्पट्टप्रान्तान् 'अभितः' उभयपार्श्वयोः 'ततन्थ' तेनुः ग्रथितवत्यः ; 'ताः' 'देव्यः' हे कन्ये ! 'त्वां' 'जरसा' जरान्तं यावत् 'संव्ययन्तु' परिधापयन्तु। हे -'आयुष्मति' दीर्घायुषि ! 'इदम्' प्रकृत 'वासः' वसनम् 'परिधत्स्व' परिधानं कुरुस्व ॥ ५

যে দেবীরা এই বসনের সূত্র সকল প্রস্তুত করিয়াছেন, যে দেবীরা ইহা বয়ন করিয়াছেন, যে দেবীরা ইহাকে এই আকারে বিস্তৃত করিয়াছেন এবং যে দেবীরা ইহার উভয় পার্শ্বের ছিলাসকল গ্রথন করিয়াছেন ; হে কন্যে ! সেই দেবীরা তোমাকে জরাবস্থা পর্য্যন্ত সোৎসাহে বস্ত্র পরিধান করাইতে থাকুন। হে আয়ুষ্মতি ! এই বস্ত্র পরিধান কর ॥ ৫

परि धत्त धत्त वाससैनां
शतायुषीं कृणुत दीर्घमायुः।
शतं च जीव शरदः सुवर्च्चा
वसूनि चार्ये विभजासि जीवन् ॥ ६

अस्य निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः, परिधापयित्र्यो देवताः ; उत्तरीयपरिधापने वि० (गो० तदेव)।

हे तन्तुवायस्त्रियः ! यूयम् 'शतायुषीम्' शतवर्षजीविनीम् 'एनां' कन्यकाम् 'वाससा' वस्त्रेण 'परि धत्त धत्त' चिरं परिधापयतैव। किञ्च एतदीयम् 'आयुः' 'दीर्घं' वर्द्धितं 'कृणुत' कुरुत। एवम् परिधापयित्रीरभिधाय कन्यामाशास्ते — हे 'आर्ये !' आर्यजातीये ! त्वम् 'सुवर्च्चाः' तेजस्विनी सती 'जीवन्' जीवन्ती 'वसूनि' ऐश्वर्याणि 'विभजासि' सम्भजस्व ॥ ६

হে বস্ত্রবয়নকারিণী স্ত্রীগণ! তোমরা শতবর্ষজীবিনী এই কন্যাকে চিরদিনই বসন যোগাও এবং আশীর্ব্বাদ দ্বারা ইহার পরমায়ু বৃদ্ধি কর। হে আর্য্যজাতীয়ে! কন্যে! তুমি তেজস্বিনী হইয়া শত শরৎ (শতবর্ষ) জীবিতা থাক,—জীবিতা থাকিয়া ঐশ্বর্য্য সকল ভোগ কর ॥ ৬

सोमोऽददद् गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये ।
रयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ ७

अस्य निचृदनुष्टुप्छन्दः, सोमादयो देवताः, पतिसमीपे कन्यानयनजपे विनियोगः । —गो० गृ० २,१,१९ सू० ।

'सोमः' सूयत इति सोमः स्रष्टृदेवता 'इमां' कन्यां 'गन्धर्वाय' गां धारयति यः तस्मै आदित्याय पालकाय, पित्रे इति यावत् 'अददत्' अदात् समर्पयत्; स च 'गन्धर्वः' आदित्यस्वरूपः पिता 'अग्नये अददत्' अग्निसमीपमधुना समर्पयत्; साक्षिरूपेण स्थितः अग्निः 'मह्यं' परिणेत्रे 'अदात्'; 'अथो' अपि 'रयिं' धनं 'पुत्रान् च' अदात्तस्मादेवेत्याशासे ॥ ७

স্রষ্টা এই কন্যাকে পিতার হস্তে সমর্পণ করেন, পিতা এই অগ্নির নিকটে উপনীত করিয়াছেন, অগ্নি সাক্ষীরূপে উপস্থিত থাকিয়া আমাকে প্রদান করিলেন; ভরসা করি এতৎসহ ধন-পুত্রাদিও আমাকে প্রদত্ত হইল ॥ ৭

प्र मे पतियानः पन्थाः कल्पताᳪ
शिवा अरिष्टा पतिलोकं गमेयम् ॥ ८

द्विपाज्जगतीच्छन्दः; पन्था देवता; सप्तपदीगमने वि०—गो० १,१,२० सू० ।

'মে' মম 'পতিয়ানঃ', পতিগৃহগমনোপযুক্তাঃ, 'পন্থাঃ' মার্গঃ 'শিবা' শিবঃ কল্যাণকরঃ 'অরিষ্টা' অরিষ্টঃ, রিষ্ট বিঘ্নঃ, তচ্ছূন্যশ্চ 'প্রকল্পতাম্' প্রক্লৃপ্যতাম্ বিনির্দ্দিশ্যতাম্ জগৎপতিনেতি শেষঃ। যেন পথা 'পতিলোকম্' পতিগৃহং 'গমেয়ম্' গচ্ছেয়ম্; অহমিতি শেষঃ॥ ৮

আমার পতিগৃহ গমনের পথ, জগৎপতিকর্ত্তৃক কল্যাণকর ও বিঘ্নশূন্য কল্পিত হউক! যাহাতে আমি কল্যাণে ও নির্ব্বিঘ্নে পতিগৃহে উপস্থিত হইতে পারি॥ ৮

প্রাস্যাঃ পতিয়ানঃ পন্থাঃ কল্পতাং
শিবা অরিষ্টা পতিলোকং গম্যাঃ॥ ৯

দ্বিপাত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ; পন্থা দেবতা; কটপাদপ্রবর্ত্তনে বিনিয়োগঃ। (গো০ তদেব)।

হে জগৎপতে! ত্বয়া 'অস্যাঃ' কন্যায়াঃ 'পতিয়ানঃ' পতিগৃহগমনোপযুক্তাঃ, 'পন্থাঃ' মার্গঃ 'শিবা' শিবঃ কল্যাণকরঃ 'অরিষ্টা' রিষ্টং বিঘ্নং, তচ্ছূন্যশ্চ 'প্রকল্পতাং' প্রক্লৃপ্যতাম্। হে কন্যে! যেন পথা 'পতিলোকং' ভর্ত্তৃগৃহং 'গম্যাঃ' উপেয়াঃ; ত্বমিতি শেষঃ॥ ৯

জগৎপতি কর্ত্তৃক এই কন্যার পতিগৃহে যাইবার পথ কল্যাণকর ও বিঘ্নশূন্য কল্পিত হউক! হে কন্যে! যে পথে তুমি কল্যাণে ও নির্ব্বিঘ্নে পতিকুলে উপস্থিত হইতে পার॥ ৯

অগ্নিরেতু প্রথমো দেবতাভ্যঃ
সোঽস্যৈ প্রজাং মুঞ্চাতু মৃত্যুপাশাৎ।
তদয়ং রাজা বরুণোঽনুমন্যতাং
যথেয়ং স্ত্রী পৌত্রমঘং ন রোদাৎ স্বাহা॥ ১০

স্বস্ত ভূরিক্-ত্রিষ্টুপ্-ছন্দঃ, অগ্নির্দেবতা, আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ — গো০ গৃ০ ২,১,২৪ সূ০।

'देवताभ्यः' देवतानां 'प्रथमः' मुख्यः 'अग्निः' 'एतु' आगच्छतु ; आगत्य च 'सः' 'अस्यै' अस्याः भाविनी 'प्रजां' भावि सन्ततितितिं 'मृत्युपाशात्' अकालमरणभयात् 'मुञ्चातु' मुञ्चतु ; 'अयं' 'राजा' राजमानः 'वरुणः' 'तत्' तथा 'अनुमन्यतां' 'यथा' 'इयं स्त्री' 'पौत्रम्' पुत्रसम्बन्धि 'अघम्' पापमूलकं शोकं प्राप्य 'न रोदात्' रोदनं न कुर्य्यात् ; नैव शोकं प्राप्नुयादिति ॥ १०

দেব-শ্রেষ্ঠ অগ্নি আগমন করুন ; তিনি কন্যার ভবিষ্যৎ-সন্ততিগুলিকে মৃত্যুভয় হইতে মুক্ত রাখুন ; এই রাজমান রজনি-দেবতা বরুণ সেইরূপ অনুমতি করুন, যাহাতে এই স্ত্রী পাপমূলক পুত্রশোক প্রাপ্ত হইয়া ক্রন্দন না করেন ।—কথিত প্রার্থনাটি সম্যক সম্পন্ন হউক ।। ১০

इमा मग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः
प्रजामस्यै जरदष्टिं कृणोतु ।
अशून्योपस्था जीवता मस्तु माता
पौत्रमानन्दमभिविबुध्यता मियꣳस्वाहा ॥ ११

अस्य विराट् त्रिष्टुप् छन्दः, अग्निर्देवता, आज्यहोमे विनियोगः (गो० तदेव) ।

'गार्हपत्यः' 'अग्निः' 'इमां' कन्यां 'त्रायतां' पालयतु । 'अस्यै' एतदर्थम् 'जरदष्टिं' जरत्-अष्टिं जराव्यापिनीम्, जरावस्थान्तस्थायिनीमिति यावत् 'प्रजां' सन्ततितितिं 'कृणोतु' विदधातु । किञ्च 'इयम्' कन्या 'जीवतां' जीवत्पुत्राणां 'माता' सती 'अशून्योपस्था' अशून्यक्रोड़ा 'अस्तु' । अपि 'पौत्रम्' 'आनन्दं' सुपुत्रसम्बन्धिन मानन्दं 'अभिविबुध्यताम्' विशेषेण जानीयात् ॥ ११

গার্হপত্য অগ্নি দেবতা, এই বধূকে সকৃত রক্ষণ করুন। ইহার জন্য জরাবস্থা পর্য্যন্ত স্থায়ী (অর্থাৎ দীর্ঘজীবী) প্রজা বিধান করুন। এই বধূ জীবিত-পুত্রগণের মাতা হইয়া পতির সহিত বাস করুন এবং সৎ-পুত্রজনিত আনন্দ উপভোগ করুন।—ইহা সম্যক্ প্রতিপন্ন হউক॥ ১১

'द्यौस्ते पृष्ठं रक्षतु वायुरूरू अश्विनौ च।
स्तनन्धयस्ते पुत्रांत्सविताभि
रक्षत्वावाससः परिधानाद्
बृहस्पतिर्विश्वेदेवा अभिरक्षन्तु पश्चात् स्वाहा॥१२'

निचृदतिजगतीच्छन्दः; विश्वेदेवाः देवता; आज्यहोमे विनियोगः (गो॰ तदेव)।

'हे वधु! 'ते' तव 'पृष्ठं' पृष्ठदेशं 'द्यौः' द्युलोकः सूर्यो वा 'रक्षतु'; 'ऊरू' ऊरुदेशौ 'वायुः' रक्षतु; तथा 'अश्विनौ' 'च' देवौ। 'ते' तव 'स्तनन्धयः' स्तनन्धयान् 'पुत्रान्' हृदयरूपान् 'सविता' देवः 'अभिरक्षतु'; 'आ वाससः परिधानात्' वासः-परिधानं यावत् प्रच्छन्नदेशं 'बृहस्पतिः' अभिरक्षतु; 'पश्चात्' ततोऽधस्तनस्थानानि पादाग्रादीनि, ऊर्ध्वमुपरितनस्थानानि ग्रीवादीनि च 'विश्वेदेवाः' 'अभिरक्षन्तु'॥१२

হে বধু! সূর্য্যদেব তোমার পৃষ্ঠ রক্ষা করুন; বায়ু এবং অশ্বিযুগল তোমার উরুদ্বয় রক্ষা করুন। সবিতা দেবতা তোমার স্তন-পায়ী হৃদয় স্বরূপ পুত্রদিগকে রক্ষা করুন; পরিধেয় বস্ত্রে যাবৎ আবৃত থাকে, তৎসমস্ত অঙ্গ বৃহস্পতি রক্ষা করুন; অবশিষ্ট অঙ্গ সমস্ত (পাদাগ্রপ্রভৃতি ও গ্রীবাপ্রভৃতি) বিশ্বেদেবা দেবতারা রক্ষা করুন।—ইহা সম্যক্ প্রতিপন্ন হউক॥ ১২

मा ते गृहेषु निशि घोष उत्था
दन्यत्र त्वद्रुदत्यः संविशन्तु ।
मा त्वꣳ रुदत्युर आ वधिष्ठा
जीवपत्नी पतिलोके विराज
पश्यन्ती प्रजाꣳ सुमनस्यमानाꣳ स्वाहा ॥ १३

पिपीलिकमध्या विराट् शक्वरीच्छन्दः ; अग्न्यादयो देवताः ; आज्यहोमे वि० (गो० तदेव) ।

हे वधु ! 'गृहेषु' 'निशि' रात्रौ 'ते' तव 'घोषः' आर्त्तशब्दः 'मा उत्थात्' न उत्तिष्ठेत् ; किञ्च 'त्वत्' त्वत्तः 'अन्यत्र' शत्रुगृहादौ 'रुदत्यः' स्त्रियः 'संविशन्तु' ; 'त्वं' 'रुदती' सती 'उरः' वक्षः 'मा' 'आ वधिष्ठाः' कदाचिदपि उरोघातं कुर्वती मारोदीः ; किञ्च 'जीवपत्नी' जीवत्पतिका सती 'सुमनस्यमानां' हृष्टचित्तां 'प्रजां' सन्ततितति 'पश्यन्ती' वीक्षमाणा 'पतिलोके' पतिगृहे 'विराज' शोभस्व ॥ १३

হে বধু ! গৃহে নিশাভাগে কদাপি যেন তোমার আর্তনাদ উত্থিত না হয় ! বরং তোমার শত্রু-গৃহাদিতে স্ত্রীগণ ক্রন্দনে নিবিষ্ট হউক ! কখন যেন হৃদয়ে আঘাত করত তোমাকে রোদন করিতে না হয় ! প্রত্যুত স-ধবা থাকিয়া হৃষ্টচিত্তে, পুত্রাদি লইয়া আমোদ প্রমোদ করত পতিগৃহে সুখে বাস কর ।—যাহা বলিলাম তাহা যেন সম্যক্ সম্পন্ন হয় ॥ ১৩

अप्रजस्यं पौत्रमर्त्यं पाप्मान मुत वा अघम् ।
शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य द्विषद्भ्यः प्रति मुञ्चामि
पाशꣳ स्वाहा ॥ १४

स्वराडनुष्टुप् छन्दः ; अग्न्यादयो देवताः ; आज्यहोमे विनियोगः (गो० तदेव) ।

हे वधु ! 'अप्रजस्यम्' बन्ध्यात्वम्, 'पौत्रमर्त्यम्' पुत्र-सम्बन्धि-मरणम्, 'पाशम्' बन्धनम्; तदेतत् त्रितयं 'पाप्मा-नम्' पापफलम्; 'उत वा' अन्यदपि 'अघम्' अशुभम्, त्वयि यत् किञ्चन स्थितम्, तत् सर्वं 'शीर्ष्णः' मस्तकात् 'स्रजम् इव' मालामिव त्वत्तः 'उन्मुच्य' अवतार्य्य 'द्विषद्भ्यः' द्वेष्टॄणां 'प्रति' 'मुञ्चामि' क्षिपामि॥ १४

হে বধু! পাপমূলক বন্ধ্যাত্ব, পুত্র-শোক ও বন্ধন,—এই ত্রিতয় এবং আরও যেকিছু অশুভ তোমাতে আছে, তৎসমস্তই তোমার মস্তক হইতে মালা-উন্মোচনের ন্যায় উন্মুক্ত করিয়া শত্রুবর্গের প্রতি নিঃক্ষিপ্ত করিতেছি। —ইহা সম্যক্ প্রতিপন্ন হউক। ১৪

परैतु मृत्युरमृतं म आगाद्
वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु।
परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां
यत्र नो अन्य इतरो देवयानात्।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि
मा नः प्रजाꣳ रीरिषो मोत वीरांत्स्वाहा॥१५॥१

षट्पदा निचृदत्यष्टिश्छन्दः; वैवस्वतो देवता; आज्यहोमे विनियोगः (गो० तदेव)।

'मृत्युः' 'परैतु' पराङ्मुखो गच्छतु; तथाच 'मे' मम 'अमृतम्' अमरणम् 'आगात्' आगच्छतु; नाकालेऽहं मृये इति भावः। 'वैवस्वतः' यमः 'नः' 'अस्माकम्' 'अभयं' 'कृणोतु'

करोतु । हे 'मृत्यो !' 'यत्' यः पन्थाः 'नः' अस्माकम् गन्तव्यात् 'अन्यः' भिन्नः, किञ्च 'देवयानात्' देवमार्गात् अपि 'इतरः' भिन्नः; तम् 'परं' अपरं पितृलोकीयम् 'पन्थां' पन्थानम् 'अनु' संलक्ष्य 'परेहि' पराङ्मुखो गच्छ । 'चक्षुष्मते' प्राशस्त्ये मतुप्, षष्ठ्यर्थे च चतुर्थी ; तथाच चक्षुरिन्द्रियज्ञानविशिष्टस्य 'शृण्वते' प्रशस्त-श्रवणेन्द्रियज्ञानविशिष्टस्य च 'ते' तव सन्निधौ 'ब्रवीमि' एतत् प्रार्थये—'नः' अस्माकं 'प्रजां' सन्ततिततिम् 'उत'—विशेषतः 'वीरान्' पुत्रान् 'मा' रीरिषः मा हिंसीः ॥ १५ ॥ १

इति सामग श्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
प्रथमप्रपाठकीयः प्रथमखण्डः ॥ १

মৃত্যু পরাঙ্মুখ গমন করুন, অমরভাব আমাকে উপস্থিত হউক! বৈবস্বত দেবতা আমাদিগের অভয় বিধান করুন। হে মৃত্যো! যে পথ আমাদিগের গন্তব্য নহে এবং যাহা দেবগণেরও গমনীয় নহে, সেই (প্রেতগণের) পথ লক্ষ্য করত পরাঙ্মুখ হইয়া গমন কর। উৎকৃষ্ট দর্শনজ্ঞান-বিশিষ্ট এবং উৎকৃষ্ট শ্রবণেন্দ্রিয়জ্ঞানবিশিষ্ট তোমার নিকটে প্রার্থনা করি—আমার পরিবারবর্গকে—বিশেষত পুত্রদিগকে বিনষ্ট করিও না ॥ ১৫ ॥ ১

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের প্রথমপ্রপাঠকীয় প্রথম খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ১

॥ अथ द्वितीय-खण्डः ॥

इम मश्मान मारोहाश्मेव त्वᳪ स्थिरा भव ।
द्विषन्त मप बाधस्व मा च त्वं द्विषता मधः ॥ १

निचृदनुष्टुप् छन्दः ; अश्मा देवता ; अश्माक्रामणे विनियोगः—गो० गृ० २,२,४ सू० ।

हे वधु! 'इमम्' प्रत्यक्षम् 'अश्मानम्' शिलाखण्डम् 'आरोह' आक्राम । तथाच 'त्वम्' 'अश्मा इव' पाषाणइव 'स्थिरा' अचला 'भव'; अस्मिन्नेव पतिकुले चिरं तिष्ठेत्यर्थः । किञ्च इत्थं 'द्विषन्तम्' मच्छत्रुकुलम् 'अपबाधस्व' पीडय, 'च' 'त्वं' 'द्विषतां' तेषाम् 'अधः' अधस्तात् अवरभावेन स्थिता 'मा' 'भूः'—इति शेषः ; कदाचित् कथमपीति ॥ १

হে বধু! এই শিলাখণ্ডে আরোহণ কর,—তুমি এই প্রস্তরবৎ দৃঢ়রূপে ও অবিচলভাবে পতির গৃহে বাস কর। বধু! তদীয় স্থিরস্থিতি, প্রভৃতি কর্ত্তব্যপরায়ণতা দৃষ্টে শত্রুকুলে মনঃপীড়া উপস্থিত হউক ; তুমি শত্রুদিগের নিকটে কখনও কোনরূপেই অপদস্থ হইও না ॥ ১

इयं नार्युपब्रूतेऽग्नौ लाजानावपन्ती ।
दीर्घायु रस्तु मे पतिः
शतं वर्षाणि जीवत्वेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा ॥२

पिपीलिकमध्या भूरिग् बृहतीच्छन्दः ; अग्निर्देवता ; लाजहोमे वि०—गो० गृ० २,२,५ सू० ।

'इयं' 'नारी' नववधू 'लाजान्' भ्रष्टव्रीहीन् 'अग्नौ' 'आवपन्ती' प्रक्षिपन्ती सती 'उप ब्रूते', अग्निसमीपे प्रार्थयति ।

किमित्याह—'मे' मम 'पतिः' 'दीर्घायुः' दीर्घजीवी 'अस्तु'; तथाच 'शतं वर्षाणि जीवतु' इति. किञ्च 'मम' 'ज्ञातयः' देवरादयः 'एधन्ताम्' परिवर्द्धन्ताम्।,—'स्वाहा' उक्त मेतत् सुष्ठु सम्पन्नं भवतु ॥ २

এই মন্ত্রে লাজাঞ্জলি অগ্নিতে নিঃক্ষিপ্ত করত অগ্নিসমীপে প্রার্থনা করিতেছেন—যে, "আমার পতি দীর্ঘজীবী হউন,—শতবর্ষ পরমায়ু লাভ করুন এবং আমার দেবর প্রভৃতি জ্ঞাতিরা পরিবর্দ্ধিত হইতে থাকুন" ।—এই প্রার্থনা সম্যক্ সম্পন্না হউক ॥ २

अर्यमणं नु देवं कन्या अग्नि मयक्षत । स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु मा मुत स्वाहा ॥ ३

निचृदनुष्टुप् छन्दः ; अर्यमा देवता ; लाजहोमे विनियोगः (गो० तदेव)

'उत' अपि, इयं 'कन्या' 'अर्यमणम्' अर्यमाख्यम् 'अग्निम्' तेजोविशेषं 'नु' निश्चयम् 'अयक्षत' अयष्ट, आर्चीत्. 'सः' पूजितोऽय मर्यमा देवः 'इमां' कन्यकाम् 'इतः' पितृकुलात् 'माम्' उद्दिश्य 'प्र मुञ्चातु' प्रकर्षेण स्थिरतया मुञ्चतु ; पैत्रं बन्धनं विच्छिद्य मह्यं चिराय ददातु इत्यर्थः ॥ ३

এবং এই কন্যা, অর্য্যমা নামক তেজোদেবতাকে নিশ্চয় অর্চ্চনা করিলেন ; সেই অর্চ্চিত অর্য্যমা দেবতা ইহাঁকে পিতৃকুল হইতে বিচ্ছিন্ন করত আমাকে নিশ্চিতরূপে সমর্পণ করুন।—এই প্রার্থনা সম্যক্ সম্পন্না হউক ॥ ৩

पूषणं नु देवं कन्या अग्निं मयक्षत ।
स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु नामुत स्वाहा ॥ ४

अनुष्टुब्गर्भा उष्णिक् छन्दः ; पूषा देवता ; लाजहोमे विनियोगः (गो० तदेव) ।

'उत' अपि, इयं 'कन्या', 'पूषणं' पूषनामकम् 'अग्निम्' तेजोविशेषं 'देवं' 'नु' निश्चयम् 'अयक्षत' अयष्ट, आर्च्चीत्; 'सः' पूजितः 'पूषा देवः' 'इमां' कन्यकाम् 'इतः' पितृकुलात् 'माम्' उद्दिश्य 'प्र मुञ्चातु' प्रकर्षेण स्थिरतया मुञ्चतु, येनं बन्धनं विच्छिद्य मह्यं चिराय दद्यादित्यर्थः ॥ ४

এবং এই কন্যা, পূষা নামক তেজোদেবতাকেও নিশ্চয় অর্চ্চনা করিয়াছেন; সেই অর্চ্চিত পূষা দেবতা ইহাঁকে পিতৃকুল হইতে বিচ্ছিন্ন করত আমাকে নিশ্চিতরূপে সমর্পণ করুন !—এই প্রার্থনা সম্যক্ সম্পন্ন হউক ॥ ৪

कन्यला पितृभ्यः पतिलोकं
यतीयमप दीक्षा मयष्ट ।
कन्या उत त्वया वयं धारा
उदन्या इवाति गाहेमहि द्विषः ॥ ५

स्वराट्पंक्तिश्छन्दः कन्या देवता ; लाजहोमे विनियोगः (गो० तदेव) ।

'पितृभ्यः' पितृ-मातृ-प्रभृतिभ्यः 'पतिलोकं' पतिकुलं 'यती' आगच्छती 'इयम्' 'कन्यला' कन्या, 'दीक्षाम्' 'अप' सावित्रीदीक्षां, विनैव 'अयष्ट', आर्च्चीत् ; अग्निमिति । 'उत' अपि हे कन्ये ! 'त्वया' सह एकीभूताः 'वयम्' 'उदन्याः

धारा:' प्रभूतोदकधाराः 'इव' बलवन्तो वेगवन्तः परस्परभेद-शून्यास्तादात्म्यभावाश्च 'द्विषः' इष्टून् 'प्रति' गाहेमहि' प्रति-ग्रयं विलोड़यामः, उद्वेजयामः ॥ ५

এই কন্যা, পিতা মাতা ভ্রাতা প্রভৃতির নিকট হইতে পতিগৃহে আগমন কালে সাবিত্রী দীক্ষা ভিন্নও সংস্কৃতা হইলেন,—মন্ত্রপাঠপূর্ব্বক যজ্ঞ করণে অধিকারিণী হইলেন। হে কন্যে! আমরা তোমার সহিত একত্র সম্মিলিত হইয়া জলধারাসমূহের ন্যায় বলবান্, বেগবান্ ও পরস্পর অভিন্নভাবে স্থিত থাকিয়া যেন বিপক্ষপক্ষকে অতিশয় উদ্বিগ্ন করিতে পারি ॥ ৫

एकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु ॥ ६

द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयतु ॥ ७

त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वा नयतु ॥ ८

चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु ॥ ९

पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ॥ १०

षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु ॥ ११

सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ॥ १२

सप्तानामेषां यजुषां विष्णुर्देवता ; एकैकशः सप्तपदाक्रमणे वि०—गो० गृ० २,२,१० सू० ।

हे वधु ! 'विष्णुः' व्यापको देवः 'त्वा' त्वाम् 'इषे' अन्नवृद्धये 'आनयतु' प्रापयतु ; पतिकुलमिति यावत् ।—इति 'एकम्' अर्थनं सम्पन्नम् ॥ 'विष्णुः' 'त्वा' त्वाम् 'ऊर्जे' बलवृद्धये 'आनयतु' पतिकुलम् ।—इति 'द्वे' अर्थने सम्पन्ने ॥ 'विष्णुः' 'त्वा' त्वाम् 'व्रताय' गृहिकर्त्तव्ययज्ञादिपालनाय 'आनयतु' पतिकुलम् ।—

इति चीणि अर्थनानि सम्पन्नानि ॥ 'विष्णुः' 'त्वा' त्वाम् 'मायोभवाय' सौख्यप्राप्तये 'आनयतु' पतिकुलम्।—इति चत्वारि अर्थनानि सम्पन्नानि ॥ 'विष्णुः' 'त्वा' त्वाम् 'पशुभ्यः' पशुसम्पत्तिप्राप्तये 'आनयतु' पतिकुलम्।—इति 'पञ्च' अर्थनानि सम्पन्नानि॥ 'विष्णुः' 'त्वा' त्वाम् 'रायस्पोषाय' धनस्य पोषणाय 'आनयतु' पतिकुलम्।—इति 'षट्' अर्थनानि सम्पन्नानि ॥ 'विष्णुः' 'त्वा' त्वाम् 'सप्तभ्यः होत्राभ्यः' यज्ञीयसप्तर्त्विक्प्राप्तये 'आनयतु' पतिकुलम्।—इति 'सप्त' अर्थनानि सम्पन्नानि ॥ ६—१२

হে বধু! বিষ্ণু দেবতা তোমাকে প্রচুর অন্নলাভের জন্য পতিকুলে আনয়ন করুন।—এই একটী প্রার্থনা হইল॥ বিষ্ণু দেবতা তোমাকে বল বৃদ্ধির জন্য পতিকুলে আনয়ন করুন।—এই দুইটী প্রার্থনা হইল॥ বিষ্ণু দেবতা তোমাকে গৃহিকর্ত্তব্য অতিথি সেবাদি সিদ্ধির জন্য পতিকুলে আনয়ন করুন।—এই তিনটী প্রার্থনা হইল॥ বিষ্ণু দেবতা তোমাকে সৌখ্যের জন্য পতিকুলে আনয়ন করুন।—এই চারিটী প্রার্থনা হইল॥ বিষ্ণু দেবতা তোমাকে পশুসম্পত্তি বৃদ্ধির জন্য পতিকুলে আনয়ন করুন।—এই পাঁচটী প্রার্থনা হইল॥ বিষ্ণু দেবতা তোমাকে সম্পত্তি রক্ষার জন্য পতিকুলে আনয়ন করুন।—এই ছয়টী প্রার্থনা হইল॥ বিষ্ণু দেবতা সপ্তঋত্বিগ্বিশিষ্ট যাগের জন্য তোমাকে পতিকুলে আনয়ন করুন। —এই সাতটী প্রার্থনা হইল॥ ৬—১২

सखा सप्तपदी भव सख्यं ते गमेयं
सख्यं ते मा योषाः सख्यं ते मायोष्ठाः ॥ १३

प्राड़ः चतुष्पदा गायत्री छन्दः; भार्यासखता देवता; भार्याग्रहणे विनियोगः (गी० तदेव)।

'सप्तपदी' सप्तसु सप्तपदगता त्वं वधू 'सखा' सखी सप्त-

মানস্থানা 'ভব' । অহম্ 'তে' তব 'সখ্যং' 'গমেয়ম্' গচ্ছেয়ম্ । 'যোষাঃ' স্ত্রিয়ঃ, প্রতিবাসিন্যোঽপি 'তে' তব 'সখ্যং' গচ্ছেয়ুঃ—ইতি শেষঃ ; যদি তু 'ত্যাঃ' তাঃ প্রতিবাসিন্যঃ স্ত্রিয়ঃ 'মায়োঃ' মন্দস্য কারিণ্যঃ, কলহকারিণ্যঃ কুমন্ত্রণাদায়িন্যো বা স্যুঃ, তর্হি 'তে' তব 'সখ্যং' 'মা' 'গচ্ছেয়ুঃ'—ইতি শেষঃ ॥ ১৩

আমার সহিত একত্র সপ্তপদগমনা বধূ তুমি চিরদিনের জন্য আমার সহচারিণী হও ; আমি যেন ত্বদীয় সখ্য ভোগ করিতে পারি । প্রতিবাসিনী স্ত্রীগণও যেন তোমার সখ্য ভোগ করিতে পারেন ; পরন্তু যাঁহারা কলহকারিণী বা কুমন্ত্রণাদায়িনী, তাঁহারা যেন ত্বদীয় সখ্য লাভ করিতে না পারেন ॥ ১৩

সুমঙ্গলীরিয়ং বধূরিমাং সমেত পশ্যত ।
সৌভাগ্য মস্যৈ দত্ত্বা যাথাস্তং বিপরেতন ॥ ১৪

নিচৃদনুষ্টুপ্ ছন্দঃ ; আশাস্যমানা দেবতা ; দর্শকপ্রতিমন্ত্রণে বি০—গো০ গৃ০ ২,২,১৪ সূ০ ।

হে ঈক্ষকাঃ ! 'ইয়ং' পরিণীতা 'বধূঃ' 'সুমঙ্গলীঃ' সুমঙ্গলা কল্যাণী অস্তি ; যূয়ম্ 'সমেত' সমাগচ্ছত ; এত্য চ 'ইমাং' বধূং 'পশ্যত' কিঞ্চ 'অস্যৈ' 'সৌভাগ্যং' 'দত্ত্বা' (আশীর্ভিরিতি যাবৎ) 'অস্তং' স্বগৃহং 'বিপরেতন যাথ' প্রত্যাবৃত্তং গচ্ছত ॥ ১৪

হে পরিদর্শকগণ ! তোমরা একত্র হইয়া সম্যক্ আগমন কর, অনন্তর এই পরিণীতা বধূকে সর্ব্বমঙ্গলা বিবেচনায় দর্শন কর এবং ইহাকে আশীর্ব্বাদ-বলে সৌভাগ্য প্রদান করত নিজ নিজ নিকেতনে প্রতিগমন কর ॥ ১৪

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।
सम्मातरिश्वा सन्धाता समुदेष्ट्री दधातु नौ ॥ १५

अनुष्टुप्छन्दः; विश्वेदेवा देवताः; कन्याभिषेचने विनियोगः—गो० गृ० १,२,१५ सू० ।

'विश्वे देवाः' दृश्यमानाः समस्ताः पदार्थजाताः 'नौ' आवयोः 'हृदयानि' 'समञ्जन्तु' संश्लेषयन्तु; परितर्पयन्त्विति यावत् । 'आपः' जलदेवताः 'सम्' अञ्जन्तु—इति कर्षणीयः । 'मातरिश्वा' वायुः 'सम्' अञ्जतु । 'धाता' प्रजापतिः 'सम्' अञ्जतु । 'उ' अपि 'देष्ट्री' आदेशदात्री हृदयाधिष्ठात्री शक्तिः देवी 'नौ' आवयोः हृदयानि 'सन्दधातु' एकीकरोतु ॥ १५

এই সমস্ত দেদীপ্যমান পদার্থসকল আমাদের উভয়ের হৃদয় পরিতৃপ্ত করুন! জলদেবতা আমাদের উভয়ের হৃদয় পরিতৃপ্ত করুন! অন্তরীক্ষচারী বায়ুদেবতা আমাদের উভয়ের হৃদয় পরিতৃপ্ত করুন! প্রজাপতি দেবতা আমাদের উভয়ের হৃদয় পরিতৃপ্ত করুন! এবং হৃদয়ের অধিষ্ঠাত্রী আদেশদাত্রী শক্তি দেবী আমাদের উভয়ের হৃদয়দ্বয়ের ঐক্য সম্পাদন করুন ॥ ১৫

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं
मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
भगो अर्य्यमा सविता पुरन्धि-
र्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ १६

त्रिष्टुप्छन्दः; भगादयो देवताः; पाणिग्रहणे विनियोगः—गो० गृ० २,२,१६ सू० ।

हे कन्ये ! 'पुरन्धिः' पुरन्ध्रन्ध्रूपः 'भगः', 'अर्य्यमा',

'সবিতা' চ ; নামভেদেন বিভিন্না এতে 'দেবাঃ' 'ত্বা' ত্বাং 'গার্হ-পত্যায়' গার্হস্থ্যকার্য্যনির্বাহায় 'মহ্যম্' 'অদুঃ'। ততশ্চ 'ময়া পত্যা' সহ 'জরদষ্টিঃ' অষ্টিব্যাপ্তিঃ, জরন্তী অষ্টির্যস্যাঃ সা, ব্যাপ্তবার্দ্ধক্যা 'যথা' 'অসঃ' স্যাঃ, তথা 'সৌভগত্বায়' সৌভাগ্যায় 'তে' তব 'হস্তং' পাণিম্ 'গৃভ্ণামি' গৃহ্ণামি ॥ ১৬

হে কন্যে! অর্য্যমা, ভগ, সবিতা প্রভৃতি নাম ভেদে বিভিন্ন, পুত্র-রক্ষক এই সূর্য্য দেবতা, এই উদ্বাহ-কার্য্যে সাক্ষী রূপে অবস্থিত থাকিয়া তোমাকে গার্হস্থ্য কার্য্য সম্পাদনার্থ আমায় সমর্পণ করিয়াছেন; পালনকারী আমার সহিত জরাবস্থা পর্য্যন্ত তুমি জীবিতা থাকিবে, এই আশয়ে সুখ-ভোগের জন্য আমি তোমার হস্ত গ্রহণ করিতেছি ॥ ১৬

অঘোরচক্ষুরপতিঘ্ন্যেধি
শিবা পশুভ্যঃ সুমনাঃ সুবর্চ্চাঃ।
বীরসূর্জ্জীবসূর্দ্দেবকামা
স্যোনা শন্নো ভব দ্বিপদে শং চতুষ্পদে ॥ ১৭

ভুরিক্ বিরাট্পূর্ব্বা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ ; কন্যা দেবতা ; আশাসনে বিনিয়োগঃ (গো০ তদেব)।

হে কন্যে! ত্বম্ 'অঘোরচক্ষুঃ' অক্রূরদৃষ্টিঃ, 'অপতিঘ্নী' অপতি-ঘাতিনী, 'পশুভ্যঃ শিবা' গোবৎসাদিপালনকারিণী, 'সুমনাঃ' কল্যাণহৃদয়া, 'সুবর্চ্চাঃ' তেজস্বিনী, সতী 'এধি' এধস্ব। কিঞ্চ 'বীরসূঃ' পুত্রপ্রসূতিঃ 'জীবসূঃ' জীবৎপ্রসবা, 'দেবকামা' দম্পত্য-মানুকূলা, 'স্যোনা' সুখরূপা সতী ত্বং সর্ব্বথৈব 'নঃ' অস্মাকং 'দ্বিপদে' ভৃত্যাদৌ 'শং' কল্যাণী 'চতুষ্পদে' গবাদৌ 'শং' কল্যাণী 'ভব' ॥ ১৭

হে কন্যে! তুমি মন্দেক্ষণা ও পতিব্রাতিনী না হইয়া, গো-বৎসাদির পালনকারিণী, সন্তুষ্টা, তেজস্বিনী হওত বুদ্ধিযুক্তা হও এবং পুত্রপ্রভৃতি, জীবৎসন্ততি, পঞ্চযজ্ঞান্তর্গত বলি কার্য্য প্রভৃতির অনুকূলা, সুখকরী হওত সর্ব্বপ্রকারে আমাদের কল্যাণসাধিনী হও; অস্মৎসম্বন্ধি দ্বিপদ ও চতুষ্পদ প্রাণিমাত্রের পক্ষে কল্যাণরূপিণী হও ॥ ১৭

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापति-
राजरसाय समनक्त्वर्यमा।
अदुर्मङ्गलीः पतिलोक माविश
शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १८

निचृज्जगतीच्छन्दः ; प्रजापतिर्देवता ; आमासने विनियोगः (गो० नदेव)।

हे कन्ये! 'प्रजापतिः' देवः 'नः' अस्माकं 'प्रजां' पुत्रपौत्रादिरूपाम् 'आ' आभिमुख्येन 'जनयतु'। 'अर्य्यमा' देवः तान् 'आजरसाय' जरान्तं यावत् 'समनक्तु' रूपगुणादिभिर्व्यनक्तु। 'मङ्गलीः' मङ्गलाः मङ्गलकारिण्यो देवताः त्वां मह्यम् 'अदुः' दत्तवत्यः, अतस्त्वं 'पतिलोकम्' 'आविश'। एवं सर्वथैव 'नः' अस्माकं 'द्विपदे' भृत्यादिके 'शं' कल्याणी, 'चतुष्पदे' गवादौ 'च' कल्याणी 'भव' ॥ १८

হে কন্যে! প্রজাপতি আমাদের পুত্র পৌত্রাদি প্রদান করুন! অর্য্যমা তাহাদিগকে রূপগুণাদিতে প্রসিদ্ধ করুন! মঙ্গল-কারিণী দেবীরা তোমাকে আমায় সমর্পণ করিয়াছেন অতএব তুমি পতিগৃহে প্রবেশ করিতেছ, সর্ব্বপ্রকারে আমাদের কল্যাণকারিণী হও; অস্মৎসম্বন্ধী দ্বিপদ ও চতুষ্পদ প্রাণিমাত্রের পক্ষে কল্যাণরূপিণী হও ॥ ১৮

इमां त्व मिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृधि ।
दशास्यां पुत्रानाधेहि पति मेकादशं कुरु ॥ १९

निचृदनुष्टुप् छन्दः ; इन्द्रो देवता ; आशीःप्रार्थने विनियोगः (गो॰ तदेव) ।

हे 'इन्द्र' ऐश्वर्य्यमहेव ! 'मीढ्वः' द्युलोकस्य सेक्ता तर्पयिता 'त्वम्' 'इमां' कन्यां 'सुपुत्रां' सत्पुत्रवतीं 'सुभगां' सौभाग्यशालिनीं 'कृधि' कुरु । किञ्च 'अस्यां' कन्यायां 'दश पुत्रान्' 'आधेहि' आधापय ; तथाचास्याः 'पतिम्' भर्त्तारं तैः सह सङ्कलनया 'एकादशं' एकादश 'कुरु' ॥ १९

হে ঐশ্বর্য্যশালিন্ ! দেব ! তুমি এই কন্যাকে সৎপুত্রজননি ও সৌভাগ্যশালিনী কর এবং ইহার গর্ভে দশটি পুত্র আধান করাও ! ঐ দশের সহিত পতিকে সঙ্কলন করিলে যাহাতে ইহার একাদশ জন রক্ষক হইতে পারে ॥ ১৯

संम्राज्ञी श्वशुरे भव संम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ।
ननान्दरि संम्राज्ञी भव संम्राज्ञी अधिदेवृषु ॥ २०

विषमपदानुष्टुप् छन्दः ; कन्या देवता ; सम्राज्ञीकरणे विनियोगः (गो॰ तदेव) ।

कन्ये ! त्वं 'श्वशुरे' श्वशुरविषये 'संम्राज्ञी' प्रधाना 'भव' । 'श्वश्र्वां' 'संम्राज्ञी' 'भव' । 'ननान्दरि' 'संम्राज्ञी' 'भव' । 'देवृषु' देवरेषु 'अधि' अधिकृत्य 'संम्राज्ञी' भवेति अनुकर्षणीयः ; सर्वेषा मेव प्रीति मुत्पाद्य तेषु सर्वेष्वेव आधिपत्य स्थापने समर्था भवेति भावः ॥ २०

হে কন্যে! তুমি নিজগুণে শ্বশুর, শ্বশ্রূ, ননান্দা, দেবর প্রভৃতি আবং পরিজনের উপরেই আধিপত্য করিতে সক্ষমা হও অর্থাৎ সকলের প্রীতি-ভাজন হও ॥ ২০

मम व्रते ते हृदयं दधातु
मम चित्त मनुचित्तं ते अस्तु।
मम वाच मेकमना जुषस्व
बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्तु मह्यम् ॥ २१ ॥ २

त्रिष्टुप् छन्दः ; बृहस्पतिर्देवता ; एकीभावप्रार्थने विनियोगः (गो० तद्वेव)।

कन्ये! 'बृहस्पतिः' जगत्पतिर्देवः 'ते' तव 'हृदयं' 'मम व्रते' मदीये कर्मणि 'दधातु' धारयतु। 'ते' 'चित्तं' 'मम' 'अनुचित्तम्' 'अस्तु' तत्प्रसादादेवेति। त्वम् 'एकमनाः' सती 'मम' 'वाचम्' 'जुषस्व' सेवस्व, तत्प्रसादादेवेति। स एव बृहस्पतिः 'त्वा' त्वां 'मह्यं' 'नियुनक्तु' मां प्रसादयितुं प्रेरयत्विति ॥ २१

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
प्रथमप्रपाठकीयो द्वितीयखण्डः ॥ २

হে কন্যে! এই বৃহৎ-জগতের পালয়িতা দেবতা তোমার হৃদয় আমার কার্য্যে নিযুক্ত করুন। তাঁহার প্রসাদেই তোমার চিত্ত আমার চিত্তের অনুগামী হউক। তাঁহার প্রসাদেই তুমি একমনা হইয়া আমার আজ্ঞা প্রতিপালন কর। তিনি তোমাকে আমার মনোরঞ্জনে সতত নিযুক্ত রাখুন ॥ ২১

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের প্রথম প্রপাঠকীয় দ্বিতীয় খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমী কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ২

॥ अथ तृतीय-खण्डः ॥

लेखासन्धिषु पक्ष्मस्वावर्त्तेषु च यानि ते ।
तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहम् ॥ १

० लेखेत्यादीनां षण्णामेषां प्रथमा विराडनुष्टुप्छन्दस्का द्वितीयादयो निचृदनुष्टुपोऽन्त्यानुष्टुप् अभिधीयमाना देवता ; कन्यादोषोपशमनहोमे विनियोगः—गो० गृ० २ १,५ सू० ।

हे वधु ! 'ते' तव 'लेखा-सन्धिषु' लेखानां रेखाणां संस्थानेषु भालकरतलादिषु, 'पक्ष्मसु' चक्षुर्लोमसु 'च' अपि 'आवर्त्तेषु' नाभिरन्ध्रादिषु 'यानि' पापानि अनुष्ठितानि, पापचिह्नानि वा सन्तीति शेषः ;—अहं परिणेता 'तानि सर्वाणि' 'पूर्णाहुत्या' अनया 'शमयामि' उपशमयामि ; तत्तद्दूषणानि वारयामीति यावत् ॥ १

হে বধু! তোমার রেখাঙ্কিত ললাটকরতলাদি অঙ্গে, চক্ষুরিন্দ্রিয়ের পরিরক্ষক পক্ষ্মসকলে এবং নাভিকূপাদি প্রদেশে, যে কোন পাপ অনুষ্ঠিত হইয়াছে বা অমঙ্গল চিহ্ন প্রকাশিত আছে, আমি এই পূর্ণ-আহুতির দ্বারা তৎসমস্তই উপশমিত করিতেছি ॥ ১

केशेषु यच्च पापकमीक्षिते रुदिते च यत् ।
तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहम् ॥ २

हे वधु ! 'यच्च' 'पापकं' पाप मनुष्ठित मशुभकरं चिह्नं वा 'ते' तव 'केशेषु' अस्तीति शेषः, 'च' अपि 'ईक्षिते दर्शनक्रियायाम्', 'च' अपि 'रुदिते' रोदने 'यत्' अस्ति,—प्रकटीभवति ;—'अहं' इत्यादि पूर्ववत् ॥ २

হে কন্যে! তোমার কেশপাশে যে অশুভ চিহ্ন প্রকাশিত আছে এবং তোমার ঈক্ষণে, রোদনে যে কোন পাপ অনুষ্ঠিত হইয়াছে বা সময়ে সময়ে অশুভচিহ্ন প্রকাশ পায়,—আমি এই পূর্ণ-আহুতির দ্বারা তৎসমস্তই উপশমিত করিতেছি॥ ২

शीलेषु यच्च पापकं भाषिते हसिते च यत्।
तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहम्॥ ३

हे कन्ये! 'ते' तव 'शीलेषु' व्यवहारेषु 'यत्' 'पापकं' प्रकटीभूतम्, 'च' अपि 'भाषिते' कथन-क्रियायाम्, 'च' अपि 'हसिते' हसन-क्रियायां 'यत्' पापकम् अनुष्ठितम्, अशुभचिह्नं वा प्रकटीभवति;—'अहं' इत्यादि पूर्ववत्॥ ३

হে কন্যে! তোমার ব্যবহারসমূহে যে কোন পাপ হইয়াছে বা প্রকাশ পায় এবং তোমার কথনে, হসনে, যে পাপ অনুষ্ঠিত হইয়াছে বা অশুভ চিহ্ন প্রকাশ পায়,—আমি এই পূর্ণ-আহুতির দ্বারা তৎসমস্তই উপশমিত করিতেছি॥ ৩

आरोकेषु च दन्तेषु हस्तयोः पादयोश्च यत्।
तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहम्॥ ४

हे कन्ये! 'ते' तव 'आरोकेषु' दन्तान्तरालेषु, 'च' अपि 'दन्तेषु', 'हस्तयोः', 'पादयोः' 'यच्च' पापकम् अनुष्ठितं पापचिह्नं वा विद्यते,—'अहं' इत्यादि पूर्ववत्॥ ४

হে কন্যে! তোমার দন্তের মেড়েগুলিতে এবং দন্তসকলে, হস্তদ্বয়ে ও পাদদ্বয়ে যে পাপ অনুষ্ঠিত হইয়াছে বা অশুভ চিহ্ন আছে,—আমি এই পূর্ণ-আহুতির দ্বারা তৎসমস্তই উপশমিত করিতেছি ॥ ৪

ऊर्वोरुपस्थे जङ्घयोः सन्धानेषु च यानि ते ।
तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहम् ॥ ५

हे कन्ये ! 'ते' तव 'ऊर्वोः' जानूपरिभागयोः, 'उपस्थे' प्रजननेन्द्रिये, 'जङ्घयोः' जान्वधोभागयोः 'च' अपि 'सन्धानेषु' जान्वादिसन्धिप्रदेशेषु 'यत्' पापक मनुष्ठितं पापचिह्नं वा विद्यते,—'अहं' इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५

হে কন্যে! তোমার উরুদ্বয়ে, জননেন্দ্রিয়ে, জঙ্ঘাদ্বয়ে এবং জানু প্রভৃতি সন্ধিপ্রদেশে যে কোন পাপ অনুষ্ঠিত হইয়াছে বা পাপ চিহ্ন আছে, —আমি এই পূর্ণ আহুতির দ্বারা তৎসমস্তই উপশমিত করিতেছি ॥ ৫

यानि कानि च घोराणि सर्वाङ्गेषु तवाभवन् ।
पूर्णाहुतिभि राज्यस्य सर्वाणि तान्यशीशमम् ॥ ६

'च' अपि हे कन्ये ! 'तव' सर्वाङ्गेषु समस्तशरीरांशेषु 'यानि कानि' 'घोराणि' पापानि अनुष्ठितानि, अशुभचिह्नानि वा 'अभवन्',—'अहं' 'तानि' सर्वाणि, 'आज्यस्य' घृतस्य 'आहुतिभिः' 'अशीशमम्' उपशमितवानेवेति ॥ ६

এবং হে কন্যে! তোমার সর্ব্বাঙ্গে যেসকল ঘোরতর পাপ অনুষ্ঠিত হইয়াছে অথবা অশুভচিহ্ন প্রকাশ পাইতেছে,—এই ঘৃতের পূর্ণাহুতি প্রদান দ্বারা তৎসমস্তই উপশমিত করাইলাম ॥ ৬

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ।
ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवा स्त्री पतिकुले इयम् ॥ ७

भुरिगनुष्टुप् छन्दः ; अभिधीयमाना देवता ; कन्यानुमन्त्रणे वि०—गो० गृ० २,३,११सू० ।

हे प्रार्थ्यमान-देव ! यथा इयं 'द्यौः' 'ध्रुवा' स्थिरा, इयं 'पृथिवी' 'ध्रुवा', 'इदं' दृश्यमानं 'विश्वम्' सर्वं 'जगत्' चराचरं 'ध्रुवम्', 'इमे' दृश्यमानाः 'पर्वताः' गिरयश्च 'ध्रुवासः' ध्रुवाः स्थिराः ; 'इयं' 'स्त्री' अपि तथैव अत्र 'पतिकुले' पतिगृहे 'ध्रुवा' स्थिरा भवत्विति ॥ ७

হে প্রার্থ্যমান দেব! যেমন এই দ্যুলোক চিরস্থায়ী, এই পৃথিবী চিরস্থায়িনী, এই পরিদৃশ্যমান সমস্ত চরাচর চিরস্থায়ী, এই অচলরাজিও চিরস্থায়ী ;—এই স্ত্রীও, এই পতিগৃহে সেইরূপ চিরস্থায়িনী হউন ॥ ৭

अन्नपाशेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना ।
बध्नामि सत्यग्रन्थिना मनश्च हृदयं च ते ॥ ८

अनुष्टुप् छन्दः ; अन्नं देवता, अन्नपरिवेशने विनियोगः—गो० गृ० २.३,२० सू० ।

हे वधु ! 'ते' तव 'मनः' चित्तं 'च' अपि 'हृदयं' 'बध्नामि' बन्धनं करोमि ; स्ववशं नयामीति यावत् । कथम् ? इत्याह—'मणिना' मणितुल्येन अन्नपाशेन, अपि 'पृश्निना' चित्रवर्णरत्नसदृशेन 'प्राण-सूत्रेण', किञ्च 'सत्यग्रन्थिना' सत्यरूप-ग्रन्थिना । अयं भावः—तुभ्यं यानीमानि अन्नानि भोजनाय

দদামি, তদেতদন্নদানমেব তব হৃদয়স্য মনসশ্চ বন্ধনায় পাশো জ্ঞেয়ঃ; অত্র চ পাশে মামকাঃ পঞ্চবিধাঃ প্রাণা এব বহুবর্ণশোভিতানি চিত্রাণি সূত্রাণি জ্ঞেয়ানি; এবঞ্চ মৎপ্রাণানপি ত্বদধীনানেব করোমি; এতাদৃশ মাসুণত্য মেব ত্বদ্ধৃদয়মনসো-বশীকরণবীজমিতি ভাবঃ। তাদৃশসূত্রৈঃ ত্বদ্ধৃদয়মনোবন্ধনে তু গ্রন্থিঃ সত্যবচনং প্রতিজ্ঞাকথনমিতি॥ ৮

হে বধূ! তোমার মন ও হৃদয়, অন্নদানরূপ মণিতুল্য পাশে এবং প্রাণরূপ রত্ন সূত্রে ও সত্যস্বরূপ গ্রন্থির দ্বারা বন্ধন করিতেছি। ৮

যদেতদ্ধৃদয়ং তব তদস্তু হৃদয়ং মম।
যদিদং হৃদয়ং মম তদস্তু হৃদয়ং তব॥ ৯

অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ; প্রার্থ্যমানা দেবতা; হৃদয়ৈক্যপ্রার্থনে বিনিয়োগঃ (বী০ নষ্টেধ)।

হে বধু! 'যৎ এতৎ' অনুভূতং 'তব' সম্বন্ধি 'হৃদয়ং' 'তৎ' 'মম' সম্বন্ধি 'অস্তু' ভবতু, কিঞ্চ 'মম' 'যৎ' 'ইদং' 'হৃদয়ং' 'তৎ' 'তব' 'অস্তু'; সর্বেষ্বেব বিষয়েষু আবয়োরৈকমত্যং ভবত্বিতি॥ ৯

হে বধূ! এই যে ত্বদীয় হৃদয়, ইহা আমার হউক অর্থাৎ তুমি মর্ম্ম-বেদনা পাইলে সেই যাতনা আমার বলিয়া অনুভূত হউক, এবং আমার এই হৃদয় তোমার হউক অর্থাৎ আমার মর্ম্মবেদনা তোমার মর্ম্মাঘাত-কর হউক। চিরদিনই এইরূপ তোমার সুখে আমার সুখ, আমার সুখে তোমার সুখ এবং আমার দুঃখে তোমার দুঃখ, তোমার দুঃখে আমার দুঃখ অনুভূত হউক। ৯

अन्नं प्राणस्य पड्विंशस्तेन बध्नामि त्वासौ ॥ १०

प्राजापत्या गायत्रीच्छन्दः ; कन्या देवता ; अन्नस्तुतौ विनियोगः (गो० तदैव) ।

हे वधु ! 'अन्नं' अदनीयं वस्तुजातं 'प्राणस्य' शरीरधारणस्य वायोः 'पड्विंशः' बन्धनं यतः, अतः 'तेन' अन्नेन 'त्वा' त्वां 'असौ' अहं 'बध्नामि' बन्धनं करोमि ॥ १०

হে বধু ! এই যে সমস্ত অদনীয় বস্তু,—ইহাই প্রাণের রক্ষাগোপায় বন্ধন-স্বরূপ হইতেছে, অতএব এই অন্নদানে তোমাকে আমি বন্ধন করিতেছি ॥ ১০

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं
सुवर्णवर्णं सुकृतं सुचक्रम् ।
आरोह सूर्ये अमृतस्य नाभिं
स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ ११

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः ; कन्या देवता, रथारोहणे विनियोगः—गो० गृ० २,४,१ सू० ।

हे 'सूर्ये !' यथा सूर्य्या तेजोरूपा तद्वत्तेजस्विनि ! त्वम् इमं रथम् 'आरोह' अधितिष्ठ । कीदृशं रथमित्याह—'सुकिंशुकं' सुन्दरकुसुमैः सज्जितम्, 'शल्मलिं' शाल्मलिकाष्ठनिर्मितम्, 'विश्वरूपं' चित्रितम्, 'सुवर्णवर्णं' रक्तपीताभम्, 'सुकृतं' सुनिर्मितम्, 'सुचक्रं' सुन्दरचक्रोपेतम्, किञ्च 'अमृतस्य' कल्याणस्य 'नाभिम्' उत्पत्तिस्थानम्, अतएव 'स्योनं' सुखोपवेशनस्थानमिति । आरुह्य च 'पत्ये' स्वपतिगृहमागन्तुं 'वहतुं' वहनं मामकं 'कृणुष्व' कुरुष्व ॥ ११

হে সূর্য্যাতুল্যে তেজস্বিনি! তুমি বিবিধ কুসুমসজ্জিত, বিবিধ চিত্রে চিত্রিত, সুবর্ণ-বর্ণ, সুন্দর-চক্র-সমন্বিত, উৎকৃষ্ট কারুবর কর্ত্তৃক শাল্মলী কাষ্ঠে বিনির্ম্মিত, কল্যাণের আকর, সুখোপবেশন এই রথে আরোহণ কর; —পতিগৃহে গমনার্থ চেষ্টা কর ॥ ১১

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।
सुगेभिर्दुर्ग मतीता मप द्रान्त्वरातयः ॥ १२

निचृदनुष्टुप छन्दः ; आम्रास्यमाना देवता, अनुमन्त्रणे वि०—गो० गृ० २,४,२सू० ।

'ये' 'परिपन्थिनः' मार्गदस्यवः 'आसीदन्ति' गच्छन्ति शेषः ; ते इमौ रथारूढ़ौ 'दम्पती' जायापती इति 'मा विदन्' न जानीयुः । किञ्च इमौ दम्पती 'सुगेभिः' सुगमैर्मार्गैः 'दुर्गम्' दुर्गमं स्थान मरण्यादिकम् 'अतीताम्' अतिक्रामताम् । अन्येऽपि 'अरातयः' शत्रवः 'अपद्रान्तु' पलायन्ताम् ॥ १२

যে সমস্ত দস্যুদল পথিমধ্যে আছে, তাহারা এই রথারূঢ় নব-দম্পতিকে যেন জানিতে না পারে! এই নব-দম্পতি, কল্যাণকর পথে রথ চালিত করত দুর্গম অরণ্যাদি অতিক্রম করুন।—শত্রুরা সকলেই পলায়ন করুক ॥ ১২

इह गावः प्रजायध्व मिहाश्वा इह पुरुषाः ।
इहो सहस्रदक्षिणोपि पूषा निषीदतु ॥ १३

निचृदनुष्टुप् छन्दः ; आम्रास्यमाना देवता, चर्म्मोपवेशने वि०—गो० गृ० २, ४, ६ सू० ।

'इह' वधूवरसम्बन्धिनि गृहे 'गावः' 'प्रजायध्वम्' प्रजननेन बहुला भवन्तु । 'इह' 'अश्वाः' प्रजायध्वम् । इह 'पुरुषाः'

পুত্রাদয়: প্রজায়ন্তাম্। 'তু' বিশেষত: 'ইহ' 'সহস্রদক্ষিণোऽপি' সহস্রদক্ষিণাদানসমর্থোऽপি সুতরাং 'পূষা' বহুপোষকো জন: 'নিষীদতু' অধিতিষ্ঠতু ॥ ১৩

বধূ ও বরগমস্কী এই গৃহে গোধন পরিবর্দ্ধিত হইতে থাকুক, এই গৃহে অশ্বসম্পত্তি পরিবর্দ্ধিত হইতে থাকুক এবং এই গৃহে পুত্রাদি বংশবৃদ্ধি হউক। বিশেষতঃ প্রার্থনীয়,—এই গৃহে সহস্র-দক্ষিণা দানে সমর্থ (সুতরাং) বহুপোষক ব্যক্তি অবস্থিতি করুন। ॥ ১৩

ইহ ধৃতি রিহ স্বধৃতি রিহ রন্তি রিহ রমস্ব।
ময়ি ধৃতি র্ময়ি স্বধৃতি র্ময়ি রমো ময়ি রমস্ব॥ ১৪ ॥ ৩

বৃহতীচ্ছন্দ: ; কন্যা দেবতা ; ধৃতিহোমে বিনিয়োগ:—গো০ গৃ০ ২, ৪ ১০ সূ০।

হে বধু! 'ইহ' অস্মিন্ গৃহে তব 'ধৃতি:' ধৈর্য্যম্ অস্তু। 'ইহ' তব 'স্বধৃতি:' স্বৈরাত্মীয়ৈ: ধৃতির্ধারণম্ একত্র মিলনম্ অস্তু। ইহ তব 'রন্তি:' রমণং চিত্তস্য অস্তু। 'ইহ' 'রমস্ব' রমমাণা তিষ্ঠ। কিঞ্চ 'ময়ি' ভর্ত্তরি তব ধৃত্যাদিকং বিশেষেণাস্তু ইত্যাহ—ধৃতি রিত্যাদি ॥ ১৪

ইতি সামগশ্রীসত্যব্রতসামশ্রমিবিরচিতায়াং
"মন্ত্রসঞ্জীবনী"-নামমন্ত্রব্রাহ্মণব্যাখ্যায়াম্
প্রথমপ্রপাঠকীয়ো দ্বিতীয়খণ্ড: ॥ ২

হে বধু! এই গৃহে তোমার মতি স্থির হউক। এই গৃহে তুমি সানন্দে কাল যাপন কর! এবং আমাতে তোমার মতি স্থির হউক আত্মীয়গণের সহিত তোমার মিলন হউক! আমাতে তোমার আশক্তি হউক! আমার সহিত তুমি সানন্দে কাল যাপন কর ॥ ১৪

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের প্রথমপ্রপাঠকীয় দ্বিতীয় খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ২

॥ अथ चतुर्थ-खण्डः ॥

अग्ने प्रायश्चित्ते
त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
यास्याः पापी लक्ष्मीस्तामस्या अपजहि ॥१

एवमादयः पञ्च मन्त्रा निगदाः ; अग्न्यादिदेवताकाः ; चतुर्थीहोमे वि०—गो०गृ०२,५,२ ।

'प्रायश्चित्ते' दोषाणा मुपशमयितः ! हे 'अग्ने !' 'त्वं' 'देवानाम्' अस्मदादीनां 'प्रायश्चित्तिः' दोषाणा मुपशमिता 'असि' भवसि ; अतः 'नाथकामः' नाथः अधिनायकः मे कश्चन भूया दित्येवं कामनावान् अहं 'ब्राह्मणः' 'त्वा' त्वाम् 'उपधावामि' अभ्यर्च्चामि 'अस्याः' वध्वाः 'पापी लक्ष्मीः' अशुभसम्बन्धिनी आभा 'या' काचिदपि अस्ति ; 'ताम्' दुष्टाभाम् 'अपजहि' अपगतां कुरु ॥ १

দোষসমস্তের উপশমকারিন্ ! হে অগ্নে ! তুমি দেদীপ্যমান আমাদিদিগের দোষসমূহের উপশমকারী হইতেছ ; অতএব নাথকাম (অর্থাৎ আমার কেহ নাথ মুরুব্বী হউন, এরূপ অভিলাষী) আমি ব্রাহ্মণ, তোমাকে অর্চ্চনা করিতেছি, এই বধূর অমঙ্গল-আভা যাহা কিছু আছে, তাহা তুমি বিদূরিত কর ॥ ১

वायो प्रायश्चित्ते
त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
यास्याः पतिघ्नी तनूस्ता मस्या अपजहि ॥ २

हे 'प्रायश्चित्ते' दोषाणा मुपशमितः! 'वायो'! 'त्वं' 'देवानाम्' अस्मदादीनां 'प्रायश्चित्तिः' दोषाणा मुपशमिता 'असि' भवसि; अतः 'नाथकामः' अहं 'ब्राह्मणः' 'त्वा' त्वाम् 'उपधावामि'; 'अस्याः' वध्वाः 'पतिघ्नी' पतिहननकारिणी 'तनूः' 'या स्यात्, 'अस्याः' 'तां' तद्दूषणविशिष्टां तनूम् 'अपजहि' दूषणविनिर्मुक्तां कुरु इत्यर्थः ॥ २

দোষ সমস্তের উপশমকারিন্! হে বায়ো! তুমি দেদীপ্যমান আমাদের দোষসমূহের উপশমকারী হইতেছ; অতএব নাথকাম আমি ব্রাহ্মণ তোমাকে অর্চনা করিতেছি, তুমি এই বধূর শরীরে পতিবিয়োগকার দোষ যদি থাকে, তাহা দূর করিয়া দাও ॥ ২

चन्द्र प्रायश्चित्ते
त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
यास्या अपुत्र्या तनूस्ता मस्या अपजहि ॥ ३

हे 'प्रायश्चित्ते' दोषाणा मुपशमितः ! 'चन्द्र !' 'त्वं' 'देवानाम्' अस्मदादीनां 'प्रायश्चित्तिः' दोषाणा मुपशमिता 'असि'; अतः 'नाथकामः' अहं 'ब्राह्मणः' 'त्वा' त्वाम् 'उपधावामि'; 'अस्याः' 'अपुत्रया' पुत्राय हिता पुत्रया, तद्विपरीता वन्ध्यात्वादिदूषण-दूषिता 'तनूः' 'या' स्यात्, 'अस्याः' 'ताम्' 'अपजहि' ॥ ३

দোষ সমস্তের উপশমকারিন্! হে চন্দ্র! তুমি দেদীপ্যমান আমাদের দোষসমূহের উপশমকারী হইতেছ; অতএব নাথকাম আমি ব্রাহ্মণ, তোমাকে অর্চ্চনা করিতেছি; তুমি এই বধূর শরীরে বন্ধ্যা হইবার কারণ যদি কোন দোষ থাকে, তাহা দূর করিয়া দাও ॥ ৩

सूर्य प्रायश्चित्ते
त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
यास्या अपशव्या तनूस्ता मस्या अपजहि ॥ ४

हे 'प्रायश्चित्ते' दोषाणा मुपशमितः ! 'सूर्य !' 'त्वं' 'देवानाम्' अस्मदादीनां 'प्रायश्चित्तिः' दोषाणा मुपशमिता 'असि'; अतः 'नाथकामः' अहं 'ब्राह्मणः' 'त्वा' त्वाम् 'उपधावामि'; 'अस्याः' 'अपशव्या' पशुभ्यो हिता पशव्या, तद्विपरीता पशुनाशदूषण-दूषिता 'तनूः' 'या' स्यात्, 'अस्याः' 'ताम्' 'अपजहि' ॥ ४

দোষ সমস্তের উপশমকারিন্! হে সূর্য্য! তুমি দেদীপ্যমান আমাদের দোষসমূহের উপশমকারী হইতেছ; অতএব নাথকাম আমি ব্রাহ্মণ, তোমাকে অর্চ্চনা করিতেছি; তুমি এই বধূর শরীরে পশুগণের পক্ষে অমঙ্গলকর দোষ যাহা থাকে, তাহা দূর করিয়া দাও ॥ ৪

अग्निर्वायुश्चन्द्रसूर्याः प्रायश्चित्तयो
यूयं देवानां प्रायश्चित्तयः स्थ
ब्राह्मणो वो नाथकाम उपधावामि
यास्याः पापी लक्ष्मीर्या पतिघ्नी यापुत्र्या यापशव्या
ता अस्या अपहत ॥ ५

हे 'प्रायश्चित्तयः' दोषाणा मुपशमितारः! 'अग्निवायुचन्द्रसूर्याः!' 'यूयं' 'देवानाम्' अस्मदादीनां 'प्रायश्चित्तयः' दोषाणामुपशमितारः 'स्थ'; अतः 'नाथकामः' अहं 'ब्राह्मणः' 'वः' युष्मान् 'उपधावामि'; 'अस्याः' 'पापी लक्ष्मीः' 'या' तनूः, 'पतिघ्नी' 'या' तनूः, 'अपुत्र्या' 'या' तनूः, 'अपशव्या' च 'या' तनूः स्यात्; 'अस्याः' 'ताः' तद्विधाः समस्ताः तनूः 'अपहत' दूरं कुरुत, दूषणदूषिताः तनूः दूरीकृत्य निर्दुष्टाः कुरुतेत्यर्थः॥ ५

দোষ সমস্তের উপশমকারিন্! হে অগ্নি, বায়ু, চন্দ্র ও সূর্য্য! তোমরা আমাদের দোষসমূহের উপশমকারী হইতেছ; অতএব নাথকাম আমি ব্রাহ্মণ, তোমাদিগকে অর্চ্চনা করিতেছি; তোমরা এই বধূর শরীরে অমঙ্গলআভা, পতিবিয়োগকারণ দোষ, পশুগণের পক্ষে অমঙ্গলকর দোষ প্রভৃতি যে যে দোষ থাকে, তৎসমস্তই বিদূরিত কর ॥ ৫ *

---

* গৃহ্যকার গোভিলাচার্য্যের মতে এক মন্ত্রেরই অগ্নিশব্দের স্থানে বায়ু প্রভৃতি পরিবর্ত্তিত পাঠানুসারেই পঞ্চ মন্ত্র হইয়া থাকে; সুতরাং তাঁহার মতে মন্ত্রব্রাহ্মণের শ্রুত মন্ত্র একটীমাত্র।

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु।
आसिञ्चतु प्रजापति धाता गर्भं दधातु ते ॥ ६

अनुष्टुप् छन्दः ; विष्ण्वादयो देवताः ; गर्भाधाने विनियोगः—गो० गृ० २,५,९ सू०।

हे वधु ! 'विष्णुः' व्यापको देवः 'ते' तव 'योनिं' गर्भस्थानं 'कल्पयतु' गर्भग्रहणोपयुक्तां करोतु। ततो गर्भे गृहीते 'त्वष्टा' अवयवस्रष्टा देवः तत्र 'रूपाणि' गर्भाकारान् 'पिंशतु' प्रकाशयतु। तमेव गर्भं 'प्रजापतिः' प्रजानां पालको देवः 'आ सिञ्चतु' पोषयतु, रससेकेन जीवयतु। 'धाता' धारयिता देवश्च तमेव गर्भं 'दधातु' धारयतु ॥ ६

হে বধু! বিষ্ণু (ব্যাপক দেব) তোমার যোনি প্রদেশকে গর্ভ গ্রহণের উপযুক্ত করুন। অনন্তর তাহাতে গর্ভ গৃহীত হইলে অবয়ব-সৃজনকারী ত্বষ্টা দেবতা তাহাতে গর্ভাকার প্রকাশ করুন। তৎপরে প্রজাগণের পালক দেবতা রস-সেচনের দ্বারা উহা জীবিত রাখুন। পরে ধারয়িতা দেবও সেই গর্ভকে ধারণ—পোষণ করুন; যাহাতে ঐ গর্ভ বিনষ্ট না হয়॥ ৬

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति।
गर्भं ते अश्विनौ देवा वाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ ७

अनुष्टुप् छन्दः ; सिनीवाल्यादयो देवताः ; गर्भाधाने विनियोगः (गो० तदेव)।

हे 'सिनीवालि' पूर्वामावास्ये ! अस्याः 'गर्भं' 'धेहि' धारय पोषय च। हे 'सरस्वति !' 'गर्भं धेहि' अस्मत्कथनादेवास्यां गर्भं

मस्तु इति भावः। हे वधु! 'अश्विनौ देवौ' द्यावापृथिव्यौ ते तव 'गर्भम्' 'आधत्ताम्' धारयताम्। कीदृशौ तावित्याह—'पुष्करस्रजौ' पुष्कर मम्बर मेव स्रगिव स्रज् ययोः तौ, अम्बरेण व्यापितावित्यर्थः॥७

হে পূর্ব্বাষাবাসো! এই বধূর গর্ভ ধারণ-পোষণ কর। হে সর-স্বতি! এই বধূর গর্ভ ধারণ-পোষণ কর। হে বধূ! এই অম্বর-মাল্য-ধারিণী দ্যাবাপৃথিবী তোমার গর্ভ ধারণ-পোষণ করুন॥ ৭

पुमा९सौ मित्रावरुणौ पुमा९सावश्विनावुभौ।
पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे॥ ८

अनुष्टुप् छन्दः; मित्रावरुणादयो देवताः; पुंसवने वि०—गो० गृ० २,६,२ सू०।

हे वधु! यथा 'मित्रावरुणौ' अहोरात्रात्मकौ कालौ 'पुमांसौ' प्रजननशक्तिमन्तौ, तत्रैवैतत्समस्तस्य जायमानत्वात्; 'उभौ' 'अश्विनौ' अश्वाविव वेगगामिनौ द्यावापृथिव्यौ 'पुमांसौ'; 'अग्निः' पार्थिवो देवः 'च' अपि 'वायुः' अन्तरीक्षस्थो देवः 'पुमान्';—'तव उदरे' अपि एवमेव 'पुमान् गर्भः' भूयादिति शेषः॥ ८

হে বধূ! এই অহোরাত্রকালেই সমস্ত প্রজা উৎপন্ন হইতেছে অতএব ইহাঁরা পুরুষ (প্রজনন-ক্রিয়াক্ষম); অশ্বের ন্যায় বেগগামী এই দ্যাবাপৃথিবীও পুরুষ এবং এই পৃথিবীর দেবতা অগ্নি ও অন্তরীক্ষের দেবতা বায়ুও পুরুষ;—তোমার উদরেও এইরূপ পুরুষ গর্ভ অর্থাৎ পুত্র সমুৎপন্ন হউক॥ ৮

पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान्देवो बृहस्पतिः ।
पुमाꣳसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननु जायताम् ॥ ९

अनुष्टुप् छन्दः, अग्न्यादयो देवताः ; पुंसवने विनियोगः—गो० गृ० २।६,११ सू० ।

हे वधु ! 'अग्निः' पार्थिवो देवः 'पुमान्' ; 'इन्द्रः' अन्तरीक्षस्थो देवोऽपि 'पुमान्' ; 'बृहस्पतिः' बृहतां विपुलानां राशिचक्राणां पतिः पालकः सूर्य्यः द्युस्थो देवोऽपि ''पुमान्' ;—एवमेव त्वमपि 'पुमांसं' प्रजननशक्तिसम्पन्नं पुत्रमिति यावत् 'विन्दस्व' लभस्व । किञ्च 'तं' पुत्रम् 'अनु' पश्चादपि 'पुमान्' एव सन्ततिः 'जायताम्' तवोदरे इति शेषः ॥ ९

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
प्रथमप्रपाठकीयो द्वितीयखण्डः ॥ २

হে বধু ! এই পৃথিবীর দেবতা অগ্নি, পুরুষ; অন্তরীক্ষের দেবতা ইন্দ্রও পুরুষ ; এই অতিবিপুল রাশিচক্রের পালন কর্ত্তা বৃহস্পতিও (সূর্য্যও) পুরুষ ;—তুমিও সেইরূপ পুরুষ সন্তান লাভ কর। অপিচ সেই সন্তানের পরে তোমার উদরে আরও পুত্র সন্তান উৎপন্ন হউক ॥ ৯

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের প্রথম প্রপাঠকীয় দ্বিতীয় খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ২

॥ अथ पञ्चम-खण्डः ॥

अयमूर्ज्जावतो वृक्ष ऊर्जीव फलिनी भव।
पर्णं वनस्पते नुत्वा नुत्वा सूयताꣳ रयिः ॥ १

अनुष्टुप् छन्दः वनस्पतिर्देवता ; सीमन्तोन्नयने शलाटुबन्धने वि०—गो० गृ० २,७,४ सू० ।

'ऊर्जावतः' उदुम्बरफलस्य 'वृक्षः', 'ऊर्जी' बहुतेजःसम्पन्नः ; 'अयम्' 'इव' हे वधु! त्वमपि बहुतेजःसम्पन्ना ; तथा च 'फलिनी' बहुतरफलशालिनी बहुपुत्रवतीति भावः 'भव' भूयाः । हे 'वनस्पते' उदुम्बरवृक्ष ! 'पर्णं' स्वकीयच्छदनं 'नुत्वा नुत्वा' भूयः प्रेरयित्वा 'रयिः' धन मभीष्टं 'सूयताम्' प्रसूयताम्; अस्यै इति शेषः ॥ १

হে বধু! এই তেজস্বী ও বহু-ফল-শালী যজ্ঞডুমুর বৃক্ষের ন্যায় তুমিও তেজস্বিনী ও পুত্ররূপ-বহু-ফল-শালিনী হও। হে যজ্ঞডুমুর বৃক্ষ! তুমি স্বীয় পত্রগুলি নোআইয়া নোআইয়া এই বধূর জন্য অভীষ্ট ফল প্রসব কর অর্থাৎ ত্বৎপত্রাবলির কম্পনানুসারে এই বধূর অজস্র অভীষ্ট লাভ হউক॥ ১

येनादितेः सीमानं नयति
प्रजापतिर्महते सौभगाय ।
तेनाहमस्यै सीमानं नयामि
प्रजामस्यै जरदष्टिं कृणोमि ॥ २

त्रिपृष्टुप् छन्दः ; प्रजापतिर्देवता ; अस्यैव सीमन्तोन्नयने वि०—गो० गृ० २,७,६ सू० ।

'प्रजापतिः' जगत्स्रष्टा देवः 'येन' कामेन (प्रजोत्पत्तिकामेन) 'अदितेः' देवानां मातुः अखण्डनीयायाः स्वशक्तेः 'सीमानं' यथाकालकार्य्यविधिं 'नयति', सदैव नेतृत्वेन कारयति; 'अहम्' (भर्त्ता) अपि 'तेन' एव कामेन (प्रजोत्पत्तिकामेन) 'अस्यै' अस्याः 'सीमानं' केशवीथिं 'नयामि' नेतृत्वेन कारयामि। किन्तु प्रजापतिस्तथा नयने किं निमित्तम्? उच्यते—'महते सौभगाय' अतिविपुलसौभाग्याय, अस्मदादीनामिति यावत्। तथैवाहमपि एतयैव क्रियया 'अस्यै' अस्याः 'जरदष्टिं' जरावस्थापर्य्यन्तस्थायिनीं 'प्रजाम्' सन्ततितति 'कृणोमि' करोमि; अस्या एतदेव महत् सौभाग्यम्, एतदर्थमेव सीमन्तोन्नयनम्॥ २

প্রজাপতি যে হেতুতে (প্রজোৎপত্তি কামনায়) চরাচরসমস্তের মাতৃস্বরূপা, অখণ্ডনীয়া স্বীয়া শক্তির ও কার্য্য-সীমার সতত উন্নয়ন করিতেছেন; আমিও (ভর্ত্তা) সেই হেতুতে এই বধূর কেশকলাপের সীমার উন্নয়ন করিতেছি। তাঁহার তাদৃশ সীমার নেতৃত্বের ফলেই আমাদের বিপুল সৌভাগ্য প্রকাশ পাইয়া থাকে; আমারও এই সীমন্তোন্নয়ন ক্রিয়ার প্রভাবে এই বধূ, মহাসৌভাগ্যবতী হইবে;—ইহার সন্ততিগুলি জরাবস্থা পর্য্যন্ত জীবিত থাকিবে॥ ২

राकामहꣳ सुहवां सुष्टुती हुवे
शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना।
सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया
ददातु वीरꣳ शतदायमुक्थ्यम्॥ ३

विराड् जगतीच्छन्दः; राका देवता; तर्कुरा सीमन्तोन्नयने वि०—ऋ० म० २,३,७ सू०।

'अहं' भर्त्ता 'सुहवां' शोभनाह्वानयोग्यां 'राकाम्' उत्तरां पौर्णमासीं, देवीं 'सुष्टुती' सुन्दरस्तुत्या 'हुवे' आह्वये । 'सुभगा' सौभाग्यवती सा देवी 'नः' अस्माक मेतदाह्वानं 'शृणोतु'; किञ्च 'त्मना' आत्मना स्वयमेव 'बोधतु' बुध्यतु एतदाह्वानाभिप्राय मिति भावः। बुद्धा च सैव देवी 'अच्छिद्यमानया' सुदृढ़या 'सूच्या' सौवमयन्त्रेण 'अपः' शुभानि कर्माणि अस्या मस्तिष्के 'सीव्यतु' तथा चेयं बहुशुभकर्मक्षमा भवत्विति ; किञ्च 'शतदायमुक्थ्यं' शतदायेषु बहुदानक्षमेषु प्रशस्तं दानशौण्डं 'वीरं' पुत्रं 'ददातु' अस्यै गर्भिण्यै इति शेषः ॥ ३

সুন্দররূপে আহ্বানের যোগ্যা রাকা দেবীকে আমি (ভর্ত্তা) স্তুতি-মিনতি-সহ আহ্বান করিতেছি। সৌভাগ্যবতী তিনি আমাদের এই আহ্বান শ্রবণ করুন এবং স্বয়ংই এ আহ্বানের অভিপ্রায় বুঝিয়া লউন। বুঝিয়া ইহার মস্তিস্কে যাহা ভাঙ্গিবার নহে এরূপ সূচি দ্বারা বহুতর সৎকর্ম্ম করিবার ক্ষমতা সীবন (সেলাই) করুন এবং ইহার গর্ব্ভে বদান্যাগ্রগণ্য পুত্র প্রদান করুন॥ ৩

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो
याभि र्ददासि दाशुषे वसूनि ।
ताभि र्नो अद्य सुमना उपागहि
सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ४

विराड् जगतीच्छन्दः, राका देवता, अवस्था सीमन्तोन्नयने विनियोगः—गो० गृ० २, ७, ८ ।

———

* पूर्णमासी द्विविधा, पूर्ब्बा ও উত্তরা ; প্রায়ই প্রথম দিবসে চতুর্দ্দশীর পরে পূর্ণিমা আরম্ভ হয় এবং দ্বিতীয় দিবসে প্রতিপৎ আরম্ভের পূর্ব্বেই

হে 'সুভগে' সৌভাগ্যবতি ! 'রাকে' উত্তরপৌর্ণমাসি ! 'তে' তব 'যাঃ' 'সুপেশসঃ' কল্যাণরূপাণি 'সুমতয়ঃ' কল্যাণমতয়শ্চ-বিদ্যন্তে, 'যাভিঃ' সুরূপসুমতিভিঃ যুক্তা 'দাশুষে' হবির্দানশীলায় যজমানায় 'বসূনি' ধনানি 'দদাসি'; 'তাভিঃ' সুরূপমতিভিরেব উপেতা, 'সুমনাঃ' প্রসন্নচিত্তা ত্বং 'নঃ' অস্মভ্যম্ 'সহস্রপোষং' বহুজনপ্রতিপালকং পুত্রং 'ররাণা' দদানা সতী 'অদ্য' সীমন্তোন্নয়নক্ষণে 'উপাগহি' সমাগচ্ছ ॥ ৪

হে সৌভাগ্যবতি! রাকে! তোমার যে সমস্ত সুন্দর রূপ ও সুন্দর মতি আছে, যেরূপে ও যে মতিতে দানশীলদিগকে বিবিধ ধন দান করিয়া থাক, সেই সমস্ত রূপ ও মতির সহিত প্রসন্নমনে আমাদিগকে বহুপোষী পুত্র প্রদানাশয়ে অদ্য আগমন কর ॥ ৪

(কিং পশ্যসি ?)

প্রজাং পশূন্ত্সৌভাগ্যং মহ্যং দীর্ঘায়ুষ্ট্বং পত্যুঃ ॥ ৫

যাজুষ্যনুষ্টুপ্ ছন্দঃ আশাস্যমানা দেবতা; স্থালীপাকাবেক্ষণে বিঃ—গো০গৃ০২,৭,১০ ।

"কিম্পশ্যসীতি প্রশ্নো গোভিলোক্তঃ; ন তু মন্ত্রাংশঃ; পরমিহ কালেনান্তর্নিবিষ্টঃ।" ভর্ত্তা পৃচ্ছেৎ—হে বধু! কিং পশ্যসি? অত, ত্যাখ্যা মিতি শেষঃ। তত উত্তরং বধ্বা কথনীয় এষ মন্ত্রঃ

শেষ হইয়া থাকে; ইহার মধ্যে প্রথম দিনের পূর্ণিমাই পূর্ব্বা এবং উত্তর দিনের পূর্ণিমাই উত্তরা। এই পূর্ব্বা পূর্ণিমাকে 'অনুমতি' এবং উত্তরাকে 'রাকা' কহে; রাকার চন্দ্রেরই অখণ্ডমণ্ডল দৃষ্ট হয় এবং সেই দিবসেই সীমন্তোন্নয়ন প্রসিদ্ধ। অমাবাস্যাও এইরূপ দ্বিবিধা। পূর্ব্বা অমাবাস্যাকে 'সিনীবালী' এবং উত্তরা অমাবাস্যাকেই 'কুহূ' কহে।

प्रजा मिति। 'प्रजां' पुत्रादिसन्ततिसन्ततिम्, 'पशून्' गवादीन् 'पत्युः' तव 'दीर्घायुष्ट्व' चेति 'मह्यं' मम 'सौभाग्यम्', 'पश्यामीति" शेषः ॥ ५

भर्त्ता जिज्ञासा করিবে,—হে বধু! এই স্থালীতে কি দেখিতেছ? ইহার উত্তরে বধূ বলিবে,—আমি এই স্থালীতে পুত্র-পৌত্রাদি প্রজা, গো-মহিষী প্রভৃতি গৃহপশু এবং পতির দীর্ঘজীবন; এই সমস্ত আমার সৌভাগ্য দেখিতে পাইতেছি॥ ৫

या तिरश्ची निपद्यते अहं विधरणी इति।
तां त्वा घृतस्य धारया यजे संराधनी महम् ॥ ६
("संराधन्यै देव्यै देष्ट्रै")

अनुष्टुप् छन्दः; विधरणी देवता; सोष्यन्तीहोमे विनियोगः—गो० गृ० २,७,१५ सू०।

'या' देवी 'अहं' 'विधरणी' गर्भधरणक्षमा, प्रसवबाधन समर्था 'इति' मत्वा 'तिरश्ची' वक्रा, विरुद्धभावापन्ना सती 'निपद्यते' आगच्छति प्रसवबाधां कर्त्तुं मनेकतैव; 'तां' 'त्वा' त्वां देवीं 'संराधनीं' प्रसवसाधिनीं मत्वा कर्त्तुं त्वा 'अहं' पतिः 'घृतस्य' 'धारया' अनया 'यजे' अर्चामि। तद्दर्शनमन्त्रेणायं व्यवक्रियते कालेनेत्यान्तर्निविष्टस्य—'संराधन्यै' प्रसवकार्यसाधन्यै 'देष्ट्रै' यथाकालगर्भातिसर्जनानुकूलयित्र्यै 'देव्यै' तुभ्यं स्वाहेति शेषः ॥ ६

যে দেবী "আমি প্রসবের বাধা করিতে পারি", ভাবিয়া নিজ ক্ষমত প্রকাশার্থ প্রসবকালে বিরুদ্ধভাবে আগমন করিয়া থাকেন, তাদৃশ তোমা

কেই আমি (পতি) প্রসবসাধিনী বিবেচনায় এই ঘৃতধারার দ্বারা পূজা করিতেছি। "প্রসবকার্যসাধিনী, যথাকালে গর্ভবিসর্জনের কর্ত্রী, দেবীর প্রীতি উদ্দেশে এই হবিঃ প্রদত্ত হইতেছে" ॥ ৬

विपश्चित् पुच्छ मभरत् तद्धाता पुनराहरत्।
परेहि त्वं विपश्चित् पुमानयं जनिष्यतेऽसौ नाम ॥ ७

स्वराडनुष्टुप् छन्दः; विपश्चिद्देवता; सोष्यन्तीहोमे विनियोगः (गो० तद्दैव)।

यः कश्चन जीवः पूर्वजन्मनि 'विपश्चित्' विद्वान् भूत्वा 'पुच्छं' प्रतिष्ठां यावतीम् 'अभरत्' सञ्चितवानि, विद्वत्तयैवेति भावः; 'तत्' सङ्गृहीतं तावदेव पुच्छं 'धाता' विधाता तदर्थं 'पुनः' जन्मान्तरेऽपि 'आहरत्' आहरति (इति सिद्धान्तः)। अतोऽत्र गर्भे 'विपश्चित्' विद्वानेव पुत्रः 'त्वं' 'परेहि' प्रत्यागतो भव। अस्मिंश्च गर्भाशये 'पुमान्' एव 'अयं' गर्भः 'जनिष्यते'; प्रसूतः स च 'असौ नाम' एतन्नामको भविष्यति,—इत्येवमहं साशासे॥ ७

আমি আশা করি এ গর্ভে পুত্রই হইবে; পুত্র হইলে তাহার এই নাম করিব। যে কোন জীব, যে কোন জন্মে বিদ্বান্ হইয়া যাহা কিছু প্রতিষ্ঠা উপার্জ্জন করে, বিধাতা তাহার সেই উপার্জ্জিত প্রতিষ্ঠাটুকু জন্মান্তরেও তাহার জন্য আহরণ করিয়াথাকেন; আমি এ গর্ভে সেইরূপ লব্ধপ্রতিষ্ঠ বিদ্বান্ জীবেরই প্রত্যাগমন প্রার্থনা করি ॥ ৭

इय माग्नेद मन्न मिदं मायु रिदं मम्तम् ॥ ८

विषमपदा याजुषी अनुष्टुप् छन्दः; प्रार्थमाना देवता; जातकर्मणि व्रीहियवपिष्टाभ्यां सद्योजातबालकस्य जिह्वामार्जने विनियोगः—गो० गृ० २,७,२० सू०।

'इयम्' 'आज्ञा' ईश्वरस्य। केयम्? इत्याह—'इदं' व्रीहियवादिकम् एव 'अन्नम्' अदनीयमस्माकम्, 'इदम्' एव 'आयुः' आयुर्जननमस्माकम्, 'इदम्' एव 'अमृतम्' अकालमृत्योराक्रमणनिवारकमस्माकमेवेति ॥ ८

ইহাই ঈশ্বরের আজ্ঞা—এই ব্রীহি যব প্রভৃতি আমাদের খাদ্য; ইহাই আমাদের আয়ুর্বৃদ্ধিকর এবং ইহাই আমাদিগকে অকালমৃত্যু হইতে রক্ষা করে ॥ ৮

मेधां ते मित्रावरुणौ मेधामग्निर्दधातु ते।
मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ ९

अनुष्टुप् छन्दः; मित्रावरुणादयो देवताः; जातकर्मणि सर्पिः प्राशने वि०—गो० गृ० २,७,२१

हे शिशो! 'मित्रावरुणौ' देवौ 'ते' 'मेधां' पठित-श्रुत-धारणशक्तिं 'आधत्ताम्' धारयतां पोषयताम्; 'अग्निः' अपि देवः 'ते' 'मेधां' 'दधातु'; 'पुष्करस्रजौ अश्विनौ देवौ' अपि 'ते' 'मेधाम्' 'आधत्ताम्' ॥ ९

হে নবকুমার! মিত্র ও বরুণ দেবদ্বয় তোমার মেধা পোষণ করুন; অগ্নি দেবতাও তোমার মেধা পুষ্ট করুন; অম্বুজমাল্য-বিভূষিতাঙ্গ অশ্বি-নামক দেবদ্বয়ও তোমার মেধা পরিপুষ্ট করুন ॥ ৯

यत्ते सुसीमे हृदयं हितमन्तः प्रजापतौ।
वेदाहं मन्ये तद् ब्रह्म माहं पौत्रमघं नि गाम् ॥ १०

एतदादीनां पञ्चानां चन्द्रो देवता; अनुष्टुप् छन्दः; निष्क्रामणे वि०—गो० गृ० २,८,४।

হে চন্দ্র ! 'সুসীমে' স্নিগ্ধে, 'প্রজাপতৌ' প্রজাপোষকে 'তে' ত্বয়ি 'যৎ' 'হৃদয়', সত্তাবীজম্ 'অন্তঃ নি 'হিতম্' অস্তি, 'তৎ' 'অহং' 'বেদ' জানামি,—'ব্রহ্ম' সর্বব্যাপক মিতি তৎ 'মন্যে'। তদেব যতস্মাস্তি এতদ্বালকান্তরেऽপি, অতঃ সম্ভাবয়ামি —'পৌত্রং' পুত্রসম্বন্ধি 'অঘং' পাপফলং শোকাদিকং 'মা গাম্' নাপ্নুয়াম্ ॥ ১০

হে চন্দ্র ! স্নিগ্ধকর, প্রজাগণের পোষক, তোমাতে যে স্থিতিবীজ নিহিত রহিয়াছে, আমি তাহাকে ব্রহ্ম (সর্ব্বব্যাপী) বলিয়া জানি ; মদীয় বালকান্তরেও উহা অবশ্য আছে ; অতএব ভরসা করি,—আমি পুত্র-সম্বন্ধি পাপফল শোকাদি প্রাপ্ত হইব না ॥ ১০

যৎপৃথিব্যা অনামৃতং দিবি চন্দ্রমসি শ্রিতম্ ।
বেদামৃতস্যাহং নাম মাহং পৌত্র মঘং রিষম্ ॥ ১১

হে চন্দ্র ! 'পৃথিব্যাঃ' সম্বন্ধি, পার্থিবশরীরগ্রাহীতি যাবৎ, 'যৎ' 'অনামৃতং' আভিমুখ্যেন ন মৃতম্ 'দিবি' সূর্যে, 'চন্দ্রমসি' ত্বয়ি চ 'শ্রিতম্' আশ্রিতম্ ভবতি, 'তৎ' তু 'অমৃতস্য' নিত্যস্য পরব্রহ্মণঃ অংশস্বরূপং রক্ষণীয়ং বেতি 'অহং' 'বেদ' জানামি ; অতশ্চ সম্ভাবয়ামি—'পৌত্রম্' পুত্রসম্বন্ধি 'অঘম্' পাপফলং 'রিষম্' রিষ্টং রিষ্টং 'মা' গামিত্যনুষজ্যতে, নাপ্নুয়াম্ ॥ ১১

হে চন্দ্র ! যে বস্তু (জীব) পৃথিবীতে পার্থিব শরীর ধারণ করিয়াও মৃত হয় না প্রত্যুত সূর্য্যে বা চন্দ্রে আশ্রয় গ্রহণ করে, উহাকে আমি অমৃতস্বরূপ পরব্রহ্মের অংশ বা রক্ষণীয় বলিয়াই জানি ; অতএব ভরসা করি,—আমি পুত্র-সম্বন্ধি পাপফল শোকাদি প্রাপ্ত হইব না ॥ ১১

इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं प्रजायै मे प्रजापती ।
यथायं न प्रमीयेत पुत्रो जनित्र्या अधि ॥ १२

हे 'इन्द्राग्नी' देवौ ! 'मे' मम 'प्रजायै' सन्तत्यै 'शर्म' कल्याणं 'यच्छतम्' दत्तम् ; 'प्रजापती' प्रजानां पालकौ तौ युवां तथा कुरुतम्,—'यथा' 'अयं' 'पुत्रः' 'जनित्र्याः' जनन्याः 'अधि' उत्सङ्गे (जीवितायां मातरीति भावः) 'न प्रमीयेत' न म्रियेत ॥ १२

হে ইন্দ্রাগ্নী দেবতাদ্বয়! আমার পুত্রের কল্যাণ কর; প্রজাগণের পালক তোমরা এইরূপ কর,—যাহাতে জননীর ক্রোড়ে (অর্থাৎ জননী জীবিতা থাকিতে) এই পুত্রের মৃত্যু না হয়॥ ১২

यददश्चन्द्रमसि कृष्णं पृथिव्या हृदयं श्रितम् ।
तदहं विद्वांस्तत्पश्यन् माहं पौत्रमघं रुदम् ॥ १३

भुरिगनुष्टुप् छन्दः; चन्द्रमा देवता; निष्क्रामणे चन्द्रदर्शने वि०—गो० गृ० २,८,७।

'यत्' 'अदः' एतत् 'कृष्णं' कृष्णवर्णं लाञ्छनं 'चन्द्रमसि' त्वयि 'श्रितम्' आश्रितम्; 'तत्' एतत् 'पृथिव्याः' 'हृदयं' छायारूपमेवेति 'विद्वान्' तद्विषयकज्ञानवान् 'अहं' 'तत्' लाञ्छनं 'पश्यन्' तत्ततो जानन् आयासे—'पौत्रम्' पुत्रसम्बन्धि 'अघं' पापफलं शोकादिकं भुञ्जानो 'मा रुदम्' न रुद्यास मित्यर्थः ॥ १३

হে চন্দ্র! তোমাতে আশ্রিত এই যে কৃষ্ণবর্ণ লাঞ্ছন, ইহা নিশ্চয়ই পৃথিবীর ছায়া; আমি ইহার প্রকৃত তত্ত্ব অবগত থাকিয়া ইহাকে দেখিতে দেখিতে আশা করিতেছি,—পুত্রসম্বন্ধি পাপফল শোকাদি ভোগ করত আমাকে ক্রন্দন করিতে হইবে না॥ ১৩

कोऽसि कतमोऽसि ? एषोऽस्यमृतोऽसि ।
आहस्पत्यं मासं प्रविशासौ ॥ १४

विराट् चतुष्पदा गायत्रीच्छन्दः आदित्यो देवता ; नामकरणे वि०—गो० गृ० २,८,१३ ।

हे बालक ! त्वं 'कोऽसि' किन्नामधेयोऽसि ? 'कतमोऽसि' अकालमरणधर्मासि उत पूर्णायुर्भागसि ? न जानासि चेच्छृणु—'एषोऽसि' एतन्नामकः भवसि किन्तु 'अमृतोऽसि' अनकालमरणधर्मा भवसि । 'असौ' एतन्नामकः त्वम् 'आहस्पत्यं' अहःपतेः सूर्यस्य संक्रान्तिकृतं 'मासं' कालं 'प्रविश' सौरमासानुसारेणैव तव वयोऽङ्कगणनं भवत्विति भावः ॥ १४

হে বালক ! তোমার কি নাম ? তুমি কে ? (অর্থাৎ অকাল-মৃত্যুর পথিক অথবা দীর্ঘায়ু)। যদি অবগত নহ, তবে শ্রবণ কর—তোমার এই নাম, তুমি পূর্ণায়ু হইবে ; দিবাকরের কৃত মাসে প্রবেশ কর অর্থাৎ সৌর মাসানুসারেই তোমার বয়োঙ্ক পরিগণিত হউক ॥ ১৪

स त्वाह्ने परिददात्वहस्त्वा रात्र्यै परिददातु रात्रिस्त्वाहोरात्राभ्यां परिददात्वहोरात्रौ त्वार्द्धमासेभ्यः परिदत्ता यर्द्धमासास्त्वा मासेभ्यः परिददतु मासास्त्वर्तुभ्यः परिददत्वृतवस्त्वा संवत्सराय परिददतु संवत्सरस्त्वायुषे जरायै परिददात्वसौ ॥ १५

यजुरिदम् ; आदित्यदेवताकम् ; नामकरणमन्त्रशेषत्वेन विनियुज्यते (गो० तत्रैव) ।

'सः' पूर्व्वोक्तः प्रजापतिः देवः 'त्वा' त्वां 'अह्ने' दिवसाय 'परिददातु' एकाहपरिमितं जीवनं प्रापयतु ; 'अहः' च स्वकालेन संवर्द्ध्य 'त्वा' त्वां 'रात्र्यै' संवर्द्धनार्थमेव 'परिददातु' ; 'रात्रिः' 'त्वा' त्वां 'अहोरात्राभ्यां' 'परिददातु' ; 'अहोरात्रौ' 'त्वा' त्वां 'अर्द्धमासेभ्यः' पक्षेभ्यः 'परिदत्ताम्' ; 'अर्द्धमासाः' पञ्चसङ्ख्याः 'त्वा' त्वां 'मासेभ्यः' 'परिददतु' ; 'मासाः' 'त्वा' त्वां 'ऋतुभ्यः' 'परिददतु' ; 'ऋतवः' 'त्वा' त्वां 'संवत्सराय' 'परिददतु' ; 'संवत्सरः' अपि 'त्वा' त्वां 'जरायै आयुषे' 'परिददातु' , त्वां जरान्तमायुः प्रापयतु एवं क्रमेणेति भावः । 'असौ' त्वम्भाकशदेवशर्म्मादिनाम्ना प्रसिद्धो भवसि ॥ १५

হে বালক ! এই দিবাপতি দেবতা, তোমার পরমায়ু বৃদ্ধির জন্য তোমাকে দিবাকালের করে সমর্পণ করুন ; দিবা ঐ রূপে রাত্রির করে সমর্পণ করুন ; অহোরাত্র উভয়ে একত্রিত হইয়া মাসার্দ্ধের অর্থাৎ পক্ষ কালের হস্তে সমর্পণ করুন ; মাসার্দ্ধগণ মাসসমূহের হস্তে সমর্পণ করুন ; মাসসমূহও ঋতুগণের হস্তে সমর্পণ করুন ; ঋতুগণ সংবৎসর কালের হস্তে সমর্পণ করুন । এইরূপে ক্রমে জরা কাল পর্য্যন্ত ইঁহারা তোমাকে পরিবর্দ্ধন করিতে থাকুন ;—অদ্য হইতে তুমি এই নামে প্রসিদ্ধ হইতেছ ॥ ১৫ ॥

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
प्राणं ते प्राणेन सन्दधामि जीव मे यावदायुषम् ॥ १६

एतदादीनां तिसृणां ऋचां प्रजापतिः देवता, अनुष्टुप् छन्दः, विप्रोष्य पुत्रमूर्द्धाभिघ्राणजपे विनियोगः—गो० गृ० २,८,२१ सू० ।

हे पुत्र ! त्वं 'मे' मम 'अङ्गात्-अङ्गात्' मदीयसमस्तावय-

বাত্ 'সংস্রবসি' সংস্রুতোঽসি, কিন্তু 'হৃদয়াত্' মদীয়াত্ 'অধিজায়সে' উত্পন্নোঽসি; অতঃ 'তে' তব 'প্রাণং' "প্রাণেন" মদীয়েন আত্মপ্রাণবিসর্জনেনাপি 'সন্দধামি' পোষয়ামি;—পুত্র! 'যাবদায়ুষং' স্মৃত্যুক্তং শতবর্ষং 'জীব' ॥ ১৬

হে পুত্র! তুমি আমার প্রত্যেক অঙ্গ হইতে সংশ্রুত হইয়াছ; তুমি আমার আত্মস্বরূপ হৃদয়ের ধন। অতএব আমার স্বীয় প্রাণ বিসর্জ্জনেও ত্বদীয় প্রাণ পোষণীয়। পুত্র! যাবৎকাল আয়ু হইতে পারে (অর্থাৎ শত বর্ষ) তাবৎ জীবিত থাক ॥ ১৬

অঙ্গাদঙ্গাত্ সম্ভবসি হৃদয়া দধি জায়সে।
বেদো বৈ পুত্র নামাসি স জীব শরদঃ শতম্ ॥১৭

হে 'পুত্র!' যঃ ত্বং 'অঙ্গাত্-অঙ্গাত্' মদীয়াত্ প্রত্যবয়বাত্ 'সম্ভবসি' সমুত্পন্নোঽসি, 'হৃদয়াত্' মদীয়াত্ 'অধিজায়সে' অধিজাতোঽসি; অতঃ ত্বং 'বৈ' নিশ্চয় 'বেদঃ' (অর্শআদিত্বান্মত্বর্থীয়োঽচি রূপম্) বেদপাঠী 'নাম' প্রসিদ্ধঃ 'অসি' ভবসি লোকে (মম বৈদিকত্বপ্রসিদ্ধেরিতি ভাবঃ); 'সঃ' ত্বং 'শরদঃ শতং' শতং বর্ষাণি 'জীব' ॥ ১৭

হে পুত্র! যে হেতুক মদীয় প্রত্যেক অঙ্গ হইতে পরিস্রুত রসেই তোমার জন্ম হইয়াছে,—তুমি আমার হৃদয় হইতে উৎপন্ন হইয়াছ; অতএব তুমি অবশ্য প্রসিদ্ধ বেদাধ্যায়ী হইবা। প্রার্থনা করি—তুমি শত শরৎ* আয়ু লাভ কর ॥ ১৭

---

* সেকালে শরৎকালই বৎসরের শেষ ঋতু বলিয়া স্বীকৃত হইত।

अश्मा भव परशुर्भव हिरण्य मस्तृतं भव।
आत्मासि पुत्र मा मृथाः स जीव शरदः शतम् ॥ १८

हे 'पुत्र!' 'अश्मा भव' प्रस्तरवत् दृढ़ो भव, 'परशुर्भव' परशुवत् स्वय मच्छेद्यः शत्रूणां छेदकश्च भव, 'अस्तृतं' यत्नेन रक्षणीयं 'हिरण्यं' सुवर्ण मिव 'भव'; त्वम् 'आत्मासि' मत्सुतरूपोऽसि; 'मा मृथाः' न मृषीष्ठाः, अपितु 'सः' त्वं 'शरदः शतं' शत वर्षाणि 'जीव' ॥ १८

হে পুত্র! প্রস্তরের ন্যায় সুদৃঢ় হও, পরশুর ন্যায় স্বয়ং অচ্ছেদ্য ও শত্রুর ছেদক হও, সুবর্ণের ন্যায় যত্নে রক্ষণীয় (অর্থাৎ গুণবান্) হও, তুমি আমার আত্মা হইতেছ;—অকালে মৃত হইও না প্রত্যুত শত শরৎ জীবিত থাক ॥১৮

पशूनां त्वा हिङ्कारेणाभिजिघ्राम्यसौ ॥ १९ ॥ ५

द्विपदानुष्टुप् छन्दः; प्रजापतिः देवता; मूर्द्धाभिघ्राणे वि०—गो० गृ० २,८,२२।
यद्यपीदं सूक्त (द्विपदा), नानुष्टुबक्षरैर्हीना श्रूयते, परं मत्तीर्यवति स्थानेऽभिधानोच्चारणेनैव पूर्यते, निचृदादित्वं वा लभ्येतेति ध्येयम्। एव मन्यत्रापि स्वय मूह्यम् ॥

'असौ' एतन्नामक! हे पुत्र! 'त्वा' त्वां त्वदीयं मूर्द्धान मिति यावत् 'पशूनाम्' गवादीनामिव 'हिङ्कारेण' आनन्दप्रकाशकाव्यक्तध्वनिना चुम्बनपूर्वकमिति भावः 'अभिजिघ्रामि' ॥ १९ ॥ ५

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
प्रथमप्रपाठकीयो पञ्चमखण्डः ॥ ५

অমুক নামক, হে পুত্র! আমি গোপ্রভৃতি পশুগণের ন্যায় আনন্দ প্রকাশক অব্যক্ত ধ্বনির সহিত (চুম্বন পূর্ব্বক) ত্বদীয় শিরঃ প্রদেশ আঘ্রাণ করিতেছি ॥ ১৯ ॥ ৫

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের প্রথমপ্রপাঠকীয় পঞ্চম খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ৫

॥ অথ ষষ্ঠ-খণ্ডঃ ॥

আয়মগাৎ সবিতা ক্ষুরেণ ॥ ১

ঋচোঽস্যা নিগদঃ প্রজাপতির্দেবতাকাঃ ; তথাস্য চূড়াকর্মণি নাপিতদর্শনে বি০—২,৯,১০সূ০।

হে কুমার ! 'সবিতা' সবিতৃস্বরূপঃ 'অয়ং' নাপিতঃ 'ক্ষুরেণ' কেশবপনাস্ত্রেণ সহ, ক্ষুরং গৃহীত্বেতি যাবৎ 'আ অগাৎ' আগতঃ ॥ ১

সবিতৃ-স্বরূপ এই নাপিত ক্ষুর লইয়া উপস্থিত হইয়াছে ॥ ১

উষ্ণেন বায় উদকেনৈধি ॥ ২

চূড়াকর্মণি নাপিতাভিমন্ত্রণে বিনিয়োগঃ—গো০ গৃ০ ২,৯,১১সূ০।

হে 'বায়ো' বায়ুস্বরূপ ! নাপিত ! 'উষ্ণেন' 'উদকেন' সহ 'এধি' ভব ; উষ্ণোদকং গৃহীত্বা এহীতি যাবৎ ॥ ২

হে বায়ু-স্বরূপ নাপিত ! উষ্ণোদক লইয়া আগমন কর ॥ ২

আপ উন্দন্তু জীবসে ॥ ৩

চূড়াকর্মণি কপুষ্ণিকোন্দনে বিনিয়োগঃ—গো০ গৃ০ ২,৯,১২সূ০।

'আপঃ' জলদেবতাঃ কুমারস্যাস্য 'জীবসে' জীবনায় 'উন্দন্তু' ক্লেদয়ন্তু ; ইদং বপনস্থানমিতি ভাবঃ ॥ ৩

জলদেবীরা এই কুমারের মস্তক সিক্তিত করুন ; এই কার্য্যের ফলে কুমার নিরুপদ্রব দীর্ঘজীবন লাভ করুন ॥ ৩

বিষ্ণোর্দংষ্ট্রোঽসি ॥ ৪

চূড়াকর্মণি ক্ষুরপ্রেক্ষণে বিনিয়োগঃ—গো০ গৃ০ ২,৯,১২ সূ০।

হে ক্ষুর ! ত্বং 'বিষ্ণোঃ' দেবস্য 'দংষ্ট্রোঽসি' বৃহদ্দন্তো ভবসি ॥ ৪

হে ক্ষুরদেবতে ! তুমি বিষ্ণুদেবতার দাঢ়া হইতেছ ॥ ৪

ओषधे त्रायस्वैनम् ॥ ५

चूडाकर्मणि दर्भपिञ्जूलीधारणे विनियोगः—गो० गृ० २,९,१२ सू० ।

हे 'ओषधे !' दर्भपिञ्जूलीरूप ! 'एनं' बालकं 'त्रायस्व' क्षुरचालनभयादिति यावत् ॥ ५

হে দর্ভপিঞ্জূলি ! এই বালককে ক্ষুরচালন ভয় হইতে রক্ষা কর ॥ ৫

स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः ॥ ६

चूड़ाकर्मणि आदर्शप्रेक्षणे विनियोगः—गो० गृ० २,९,१४ सू० ।

हे 'स्वधिते' क्षुर ! 'एनं' 'कुमारं' 'मा हिंसीः' न हिंस्याः ; अस्य रक्तबिन्दुपातो यथा न स्यादिति भावः ॥ ६

হে ক্ষুর ! এই কুমারের মস্তকে যেন বিন্দুমাত্র রক্তপাতও না হয় ॥ ৬

येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत् ।
तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे
जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय वर्चसे ॥ ७

प्रजापतिः देवता ; भूरिगास्तारपंक्तिश्छन्दः ; चूड़ाकर्मणि मौण्डने वि०—गो०गृ० २,८,१५ ।

'येन' येनविधिना 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण 'पूषा' देवः, 'बृहस्पतेः' देवस्य; 'वायोः' देवस्य 'च' अपि 'इन्द्रस्य' देवस्य 'अवपत्' वपनं कृतवान्, केशाना मिति ; 'तेन' तद्विधिनैव मन्त्रेण क्षुरेण 'ते' तव 'जीवातवे' 'जीवनाय' 'दीर्घायुष्ट्वाय' नीरोग-बह्वायुर्लाभाय 'वर्चसे' तेजोविवर्द्धनार्थञ्च 'वपामि' शिरःस्थान् केशानिति यावत् ॥ ७

পূষা দেবতা, যেরূপ অস্ত্রে বৃহস্পতির, বায়ুর এবং ইন্দ্রের কেশ বপন করিয়াছেন,—সেইরূপ ক্ষুর অস্ত্রেই তোমার মস্তকস্থ কেশসমূহের বপন করিতেছি ;—এই কার্য্যের ফলে তুমি নীরোগ দীর্ঘায়ু ও তেজস্বী হইবা ॥৭

ত্র্যায়ুষং জমদগ্নেঃ
কশ্যপস্য ত্র্যায়ুষং
মগস্ত্যস্য ত্র্যায়ুষং
যদ্দেবানাং ত্র্যায়ুষং
তত্তে অস্তু ত্র্যায়ুষম্ ॥ ৮

পাদনিচৃৎ পথ্যা পংক্তিশ্ছন্দঃ ; কী দেবতা ; চূড়াকর্মণ্যাশাসনে বি০—গো০ গৃ০২,৯,২১।

ত্রয়াণাং ত্রিবিধানা মায়ুষাং বাল্যাদীনা মবস্থানাং সমাহারঃ ত্র্যায়ুষম্। 'জমদগ্নেঃ' 'যত্' 'ত্র্যায়ুষং', 'কাশ্যপস্য' যত্ 'ত্র্যায়ুষং', 'অগস্ত্যস্য' যত্ 'ত্র্যায়ুষং', এব মন্যেষা মপি 'দেবানাং' যত্ 'ত্র্যায়ুষম্' আসীদিতি শেষঃ ; 'তত্' 'ত্র্যায়ুষং' 'তে' তব 'অস্তু' ভবতু হে বালক! ইতি ॥ ৮

যে অবস্থাত্রয় জমদগ্নির হইয়াছিল, যে অবস্থাত্রয় কশ্যপের হইয়াছিল, ও যে অবস্থাত্রয় অগস্ত্যের,—এবং অন্যান্য দীর্ঘজীবী দেবগণেরও যে অবস্থাত্রয় হইয়াছিল ; সেই অবস্থাত্রয় তোমারও হউক অর্থাৎ তুমিও তাঁহাদের ন্যায় দীর্ঘজীবন লাভ কর ॥ ৮

অগ্নে ব্রতপতে ব্রতং চরিষ্যামি তত্তে প্রব্রবীমি তচ্ছকেয়ং তেনর্ধ্যাস মিদ মহ মনৃতাত্ সত্য মুপৈমি স্বাহা ॥৯

এতদাদয়ঃ পঞ্চ নিগদাঃ ; অগ্নিবায়ুসূর্য্যচন্দ্রপরমাত্মদেবতাকাঃ ; উপনয়নে আজ্যহোমে বিনিয়োগঃ—গো০ গৃ০ ২,১০,১৬সূ০।

'व्रतपते' ब्रह्मचर्यादिव्रतस्याधिपते! हे 'अग्ने!' 'व्रतं' ब्रह्मचर्यं 'चरिष्यामि' आचरिष्यामि, 'तत्' तदर्थं 'ते' तव समीपे 'प्रब्रवीमि' कथयामि, अनुपदवक्ष्यमाणं प्रार्थनावचनमिति यावत्;—'तत्' 'शकेयं' चरितुमिति किञ्च 'तेन' तत्फलेन 'ऋध्यासं' वेदाध्ययनात्मसिद्धियुक्तो भवेयम्! एवमीमायुक्तः 'अहम्' 'अनृतात्' असत्यादेव जगतः 'सत्यम्' सत्यं ब्रह्म, तत्प्रापकम् 'इदं' ब्रह्मचर्यव्रतम् 'उपैमि' उपगच्छामि॥ ९

ব্রহ্মচর্য্য প্রভৃতি ব্রতের অধিনায়ক হে অগ্নে! আমি এই ব্রহ্মচর্য্য ব্রত আচরণ করিব সেইহেতু তোমার সমীপে প্রার্থনা করিতেছি;—তোমার প্রসাদে যেন উহা সুনির্ব্বাহ করিতে পারি! এই ব্রতের ফলে যেন বেদাধ্যয়ন বিষয়ে সিদ্ধি লাভ করিতে পারি!—এই আশা করিয়া আমি অসত্যরূপ সংসার হইতেই সত্যস্বরূপ ব্রহ্মের প্রাপক এই ব্রহ্মচর্য্য ব্রত অবলম্বন করিতেছি॥৯

वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेनर्ध्यास मिद मह मनृतात् सत्य मुपैमि स्वाहा॥१०

'व्रतपते' हे 'वायो'! ततः पूर्ववत्॥१०

ব্রহ্মচর্য্য প্রভৃতি ব্রতের অধিনায়ক হে বায়ো! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ॥১০

सूर्य व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेनर्ध्यास मिद मह मनृतात् सत्य मुपैमि स्वाहा॥११

'व्रतपते' हे 'सूर्य'! ततः पूर्ववत्॥११

ব্রহ্মচর্য্য প্রভৃতি ব্রতের অধিনায়ক হে সূর্য্য! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ॥১১

चन्द्र व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं
तेनर्ध्यास मिदमहमनृतात् सत्य मुपैमि स्वाहा ॥ १२

'व्रतपते' हे 'चन्द्र' ! ततः पूर्ववत् ॥ १२

ব্রহ্মচর্য্য প্রভৃতি ব্রতের অধিনায়ক হে চন্দ্র! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ ॥ ১২

व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं
तेनर्ध्यास मिदमहमनृतात् सत्य मुपैमि स्वाहा ॥ १३

'व्रतानाम्' सृष्ट्यादिकार्य्याणां मध्ये विशेषतः 'व्रतपते !' ब्रह्मचर्यादिव्रतस्य अधिपते ! हे परमेश्वर ! अहमित्यादि पूर्ववत् ॥ १३

সৃষ্টি প্রভৃতি অসংখ্য কার্য্যরাশির মধ্যে বিশেষত ব্রহ্মচর্য্য প্রভৃতি কার্য্যের প্রকৃত অধিনায়ক, হে পরমেশ্বর! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ ॥ ১৩

आगन्त्रा समगन्महि प्र सुमर्त्यं युयोतन ।
अरिष्टाः सञ्चरेमहि स्वस्ति चरतादयम् ॥ १४

एतदादीनां त्रयाणां मनुष्टुप् छन्दः, अग्निर्देवता, उपनयनकर्मणि माणवकहस्त-ग्रहणे विनियोगः—गो० गृ० २,१०.२ सू० ।

हे अग्ने ! 'आगन्त्रा' ब्रह्मचर्य्यार्थं गुरुकुल मागन्तुं प्रवृत्तेन अनेन वटुना सह वयम् आचार्यादयः त्वां 'समगन्महि' सङ्गच्छाम उपतिष्ठामहे। त्वं हि एनं बालकं 'सुमर्त्यं' शोभनमनुष्यं

কর্ত্তুং 'প্রযুযোতন' ব্রহ্মচর্য্যে প্রযুঙ্ক্ত। বয়স্ম 'অরিষ্টাঃ' বিঘ্ননিবারকাঃ সন্তঃ 'সম্বরেমহি' 'উপচরেম' অধ্যাপনাদিভি-রেনমিত্যেব; তথাচ 'অয়ং' বালকঃ 'স্বস্তি' কল্যাণং 'বরত্রাত' উপভুনক্তু॥ ১৪

হে অগ্নে! ব্রহ্মচর্য্য ব্রতে প্রবৃত্ত এই বালকের সহিত আচার্য্য প্রভৃতি আমরাও তোমার উপাসনা করিতেছি, তুমি এই বালককে উপযুক্ত মনুষ্য করিবার জন্য এই ব্রতে নিযুক্ত কর; আমরা যেন এই বালকের বিঘ্ন নিবারক থাকিয়া অধ্যাপনাদির দ্বারা পরিচর্য্যা করিতে পারি! যাহাতে এ বালক চিরদিন কল্যাণ উপভোগ করিবে॥ ১৪

অগ্নিষ্টে হস্ত মগ্রহীৎ সবিতা হস্ত মগ্রহীৎ।
অর্য্যমা হস্ত মগ্রহীন্মিত্রস্ত্ব মসি কর্ম্মণা॥ ১৫
(অগ্নিরাচার্য্যস্তব)

হে বালক! 'অগ্নিঃ' দেবঃ 'তে' তব 'হস্তম্' 'অগ্রহীৎ' গৃহীতবান্, ত্বদ্রক্ষণায় পূর্ব্বমেবেতি ভাবঃ। তথা 'সবিতা' দেবঃ 'হস্তম্' তে 'অগ্রহীৎ'। তথৈব 'অর্য্যমা' দেবশ্চ 'হস্তম্' তে 'অগ্রহীৎ'। বালক! 'ত্বং' 'কর্ম্মণা' অহিংসাদিব্যবহারেণ 'মিত্রঃ' সর্ব্বেষাং মিত্রভূতঃ 'অসি' ভব। 'তব' 'আচার্য্যঃ' বেদোপদেষ্টা সোঽয় মহম্ 'অগ্নিঃ' 'দেবঃ' ইতি জানীহি; মা মগ্নিতুল্য মব-গচ্ছেতি ভাবঃ॥ ১৫

হে বালক! অগ্নি দেবতা, ইতিপূর্ব্বেই তোমার হস্ত গ্রহণ করিয়াছেন অর্থাৎ তোমার রক্ষার্থ তোমাকে আশ্রয় দিয়াছেন; সবিতা দেবতাও

তোমার হস্ত গ্রহণ করিয়াছেন; অর্য্যমা দেবতাও তোমার হস্ত গ্রহণ করিয়াছেন। তুমি কার্য্যত সকলেরই বন্ধু হও। এই অগ্নিই তোমার প্রকৃত আচার্য্য ॥ ১৫

ব্রহ্মচর্য্য মাগা মুপ মা নয়স্ব ॥১৬

নিগদীয় মন্ত্রাচার্য্যো দেবতা, মানবকবাচনে বিনিয়োগঃ—গো০ গৃ০ ২,১০,২১।

হে আচার্য্য! অহম্ 'ব্রহ্মচর্য্যম্' ব্রতম্ 'আগাম্' উপাগমম্, অথ 'মা' মাম্ 'উপনয়স্ব' আত্মসমীপং প্রাপয় ॥ ১৬

হে গুরো! আমি সম্প্রতি ব্রহ্মচর্য্য ব্রত গ্রহণ করিলাম, অতঃপর আপনি আমাকে উপনয়ন (আত্ম-সমীপে নয়ন) করুন ॥ ১৬

কো নামাসি ? অসৌ নামাস্মি ॥১৭

অগ্নির্দেবতা; যজুঃ; আচার্য্যব্রহ্মচারিণোর্বচনপ্রতিবচনে বি০—গো০ গৃ০ ২,১০,২২।

হে কুমার! 'কঃ নাম' কিন্নামধেয়ঃ ত্বম্ 'অসি' ভবসি ? হে গুরো! অহং 'অসৌ নাম' এতন্নামকঃ 'অস্মি' ভবামি ॥ ১৭

হে কুমার! তোমার নাম কি ?—হে গুরো! আমার এই নাম ॥ ১৭

দেবস্য তে সবিতুঃ প্রসবেঽশ্বিনোর্বাহুভ্যাং পূষ্ণো হস্তাভ্যাং হস্তং গৃহ্নাম্যসৌ ॥ ১৮

অগ্নির্দেবতা; যজুঃ; আচার্য্যস্য মাণবকপাণিগ্রহণে বিনিয়োগঃ—গো০ গৃ০ ২,১০, ২৬

'असौ' हे अमुकदेवशर्मन्! 'ते' तव 'हस्तं' 'सवितुः देवस्य' 'प्रसवे' अनुज्ञाने सति 'अश्विनोः' देवयोः 'बाहुभ्यां', 'पूष्णः' पूषदेवस्य च 'हस्ताभ्याम्' 'अहं' 'गृह्णामि' ॥ १८

হে অমুক দেবশর্ম্মন্! আমি, সবিতা দেবতার অভিপ্রায়ানুসারে অশ্বি নামক দেবদ্বয়ের সাহায্যে, পূষা দেবতার হস্তদ্বয়ের দ্বারা তোমার হস্ত গ্রহণ করিতেছি॥ ১৮

सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्तस्वासौ॥ १९

सूर्यो देवता; यजुः; माणवकावर्त्तने विनियोगः—गो० ग० २,१०,२७ सू०।

'असौ' अमुकदेवशर्मन्! त्वं 'सूर्यस्य' 'आवृतम्' प्रदक्षिणं यथा स्यात् तथा 'अनु' लक्ष्य 'आ' आभिमुख्येन 'वर्त्तस्व' ॥ १९

হে অমুক দেবশর্ম্মন্! তুমি, এই ভাবে ঘুরিয়া আইস; মনে কর,—সূর্য্যকে প্রদক্ষিণ করিতেছ॥ ১৯

प्राणानां ग्रन्थि रसि मा विस्रसोऽन्तक इदं ते परिददाम्यमुम्॥ २०

अन्तको देवता; यजुः; माणवकस्य दक्षिणांस मवलम्ब्य अधःस्थं वीर्य्यमय मनुलभ्य माभ्यभिमर्शने विनियोगः—गो० गृ० २,१०,२८ सू०।

हे 'अन्तक!' जीवनान्तकारिन् वीर्य्याधिष्ठातृदेव! त्वं 'प्राणानां' जीवनानां 'ग्रन्थिः' बन्धनी, तद्रूपः 'असि' भवसि;

'इदं' बालकशरीरं 'मा विस्रसः' मा अधःपातय । अन्तक !
'ते' तुभ्यं 'अमुम्' अमुकदेवशर्माणम् 'परि' सर्वतः 'ददामि' ;
त्वच्छरणापन्नं करोमीति यावत् ॥ २०

হে বীর্য্যাধিষ্ঠাতঃ! তুমি প্রাণ বায়ু প্রভৃতি বায়ু সমস্তের গ্রন্থি স্বরূপ হইতেছ ;— এই বালকের শরীরকে অধঃপাতিত করিও না ; অন্তক ! অমুক-নাম এই বালককে সর্ব্বপ্রকারে তোমার শরণাপন্ন করিতেছি ॥ २०

अहुर इदं ते परिददाम्यमुम् ॥ २१

वायुर्देवता, यजुः ; माणवकनाभिस्पर्शे विनियोगः—गो० गृ० २,१०,२९ सू० ।

हे 'अहुर' अकुटिल ! अग्ने ! (पाकाशयाधिष्ठातृदेव !)
'अमुम्' एतन्नामकम् 'इदं' बालकशरीरं 'ते' तुभ्यं 'परि' सर्वतः
'ददामि' ; त्वच्छरणापन्नं करोमीति यावत् ॥ २१

হে অগ্নে! (পাকাশয়াধিষ্ঠাতা দেবতা) অমুকনাম এই বালককে সর্ব্বপ্রকারে তোমার শরণাপন্ন করিতেছি ॥ २১

कृशन इदं ते परिददाम्यमुम् ॥ २२

अग्निर्देवता ; यजुः ; माणवकहृदयस्पर्शे विनियोगः—गो० गृ० २,१०,३० सू० ।

हे 'कृशन' कृशकारिन् ! वायो ! (हृदयाधिष्ठातृदेव !)
'अमुम्' एतन्नामकम् 'इदं' बालकशरीरं 'ते' तुभ्यं 'परि'
सर्वतः 'ददामि' ; त्वच्छरणापन्नं करोमीति यावत् ॥ २२

হে বায়ো! (হৃদয়াধিষ্ঠাতা দেবতা) অমুক নাম এই বালককে সর্ব্বপ্রকারে তোমার শরণাপন্ন করিতেছি ॥ ২২

प्रजापतये त्वा परिददाम्यसौ ॥ २३

प्रजापतिर्देवता ; यजुः ; माणवकदक्षिणांसस्पर्शने विनियोगः—गो० गृ० २,१०,३१ सू० ।

'असौ' देवशर्मन् ! 'त्वा' त्वां 'प्रजापतये' यज्ञाद्यधिष्ठातृदेवाय 'परिददामि' ; सर्वथैव प्रजापतिशरणापन्नं करोमीति यावत् ॥ २३

হে অমুক দেবশর্মন্! তোমাকে সর্ব প্রকারে প্রজাপতি দেবতার শরণাপন্ন করিতেছি। ২৩

देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसौ ॥ २४

सविता देवता ; यजुः ; माणवकवामांसस्पर्शने विनियोगः—गो० गृ० २,१०,३२सू० ।

'असौ' देवशर्मन् ! 'त्वा' त्वां 'सवित्रे' सर्वविधप्रसवकार्यनिर्वाहयित्रे हृदयन्त्राधिष्ठात्रे 'देवाय' 'परिददामि' ; सर्वथैव सवितृशरणापन्नं करोमीति यावत् ॥ २४

হে অমুক দেবশর্মন্! তোমাকে সর্ব প্রকারে হৃদয়যন্ত্রের অধিষ্ঠাতা সবিতা দেবতার শরণাপন্ন করিতেছি ॥ ২৪

ब्रह्मचार्यस्यसौ ॥ २५
समिध माधेह्यपोशान कर्म कुरु
मा दिवा स्वाप्सीः ॥ २६

एतन्निगदयोर्माणवको देवता, माणवकसम्प्रैषणे विनियोगः—गो० गृ० २,१०,३३-३४ ।

'असौ' देवशर्मन्। अद्य प्रभृति त्वं खलु 'ब्रह्मचारी' 'असि' भवसि—इति जानीहीति प्रेषणम्। हे आयुष्मन्! 'समिधम्' समित्काष्ठम् 'आधेहि' आनीय धारय अग्नाविति शेषः; प्रत्यहं सायंप्रातरिति विवेकः। 'अपः' उदकानि 'अशान' पिब; आचमनादिना शरीरशौचं यथाप्रयोजनं यथोपदेशञ्च व्यवहरेति भावः। 'कर्म' अध्ययनादि 'कुरु' नित्य मिति। 'दिवा' अहनि 'मा स्वाप्सीः' स्वापं मा कार्षीः॥ २५,२६

হে অমুক দেবশর্ম্মন্! এই সময় হইতেই তুমি ব্রহ্মচারী হইতেছ,—ইহা তুমি অবগত হও॥ হে আয়ুষ্মন্! প্রতিদিন সায়ং প্রাতঃ তুমি অগ্নিতে সমিৎ প্রক্ষেপ করিও অর্থাৎ নিত্য হোম করিও। সতত আচমন করিও অর্থাৎ শুচি থাকিও। অধ্যয়নাদি কর্ম্মে অনুক্ষণ রত থাকিও অর্থাৎ বৃথা কাল ক্ষেপণ করিও না। কদাপি দিবসে নিদ্রিত হইও না॥ ২৫, ২৬

इयं दुरुक्तात्परिबाधमाना
वर्णं पवित्रं पुनती म आगात्।
प्राणापानाभ्यां बल माहरन्ती
स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम्॥ २७

मेखला देवता; त्रिष्टुप् छन्दः; मेखलापरिधाने विनियोगः—गो० गृ० २,१०,३७।

'इयं' 'मेखला' 'दुरुक्तात्', ब्रात्यनामदुरपवादवचनात् 'परिबाधमाना' अपसारयन्ती, 'पवित्रं' विशुद्धं 'वर्णं' ब्राह्मण्यं 'पुनती' संस्कुर्वती, सती 'मे', ममान्तिके 'आ अगात्'

অগ্রতবর্ত্তী; 'ইয়ং' মেখলা 'দেবী', 'প্রাণাপানাভ্যাং' শরীরেষু ঊর্দ্ধাধঃস্থিতাভ্যাং বায়ুভ্যাং 'বলম্' 'আহরন্তী' সম্পাদয়ন্তী, 'সুভগা' সৌভাগ্যবতী 'স্বসা' ভগিনী ইব ভবতি॥ ২৭

বাত্যারূপ দুরদৃষ্টদের বাধকরূপিণী, এই মেখলা, পবিত্র বিপ্রকুলোদ্ভব আমাকে সংস্কৃত করত আমার নিকটে আগমন করিয়াছেন। এই মেখলা দেবী প্রাণ ও অপান নামক শরীরের ঊর্দ্ধাধোভাগস্থ বায়ুদ্বয়ের সাহায্যে বল আহরণ করত কল্যাণী ভগিনীর ন্যায় উপকারিণী হইয়াথাকেন। ২৭

ঋতস্য গোপ্ত্রী তপসঃ পরস্বী
ঘ্নতী রক্ষঃ সহমানা অরাতীঃ।
সা মা সমন্ত মভি পর্য্যেহি ভদ্রে
ধর্ত্তারস্তে মেখলে মা রিষাম॥ ২৮

মেখলা দেবতা; ভুরিক্ ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ; মেখলাধিবিধানে বি০—গো০ গৃ০ ২,১০,৩৭।

হে 'মেখলে!' ত্বং 'ঋতস্য' ব্রহ্মচর্য্যলক্ষণস্য সত্যস্য কর্ম্মণঃ 'গোপ্ত্রী' রক্ষিত্রী 'অসি'; 'তপসঃ' বেদাধ্যয়নস্য 'পরস্বী' সম্বন্ধভূতা অসি। 'রক্ষঃ' এবং ব্রহ্মচর্য্যবিঘ্নকারি রেতঃপতনবীজং 'ঘ্নতী' বিনাশয়ন্তী 'অরাতীঃ' ক্রোধাদীন্ শত্রূন্ 'সহমানা' অভিভবন্তী, 'সা' ত্বং 'সমন্তম্' সমন্তাৎ 'মা' মাম্ 'অভি' লক্ষ্য 'পর্য্যেহি' অবগচ্ছ। হে 'ভদ্রে' কল্যাণি! মেখলে! 'তে' তব 'ধর্ত্তারঃ' ধারণকারিণঃ বয়ং 'মা রিষাম' কেনাপি কামাদ্যন্যতমেনাপি রিপুণা ন হিংস্যেম॥ ২৮

হে মেখলে! তুমি ব্রহ্মচর্য্যরূপ সত্যধর্ম্মের রক্ষয়িত্রী হইতেছ; বেদাধ্যয়নরূপ তপস্যার প্রধান উপকরণ হইতেছ; ব্রহ্মচর্য্যের প্রধান বিঘ্নকারি-

স্নেহঃপাতের নিদান কামকে বিনাশ এবং ক্রোধাদি শত্রুবর্গকে পরিভূত করিত ;—সর্ব্বপ্রকারে আমার মঙ্গল লক্ষ্য করিয়া আগমন কর। হে কল্যাণি! তোমার ধারণকারী আমি যেন কামাদির কুহকে পড়িয়া মারা না যাই। ॥২৮

তৎসবিতুর্ব্বরেণ্যং ভর্গো দেবস্য ধীমহি।
ধিয়ো যো নঃ প্রচোদয়াৎ॥ ২৯

সবিতাদেবতা; নিচৃদ্ গায়ত্রীচ্ছন্দঃ ; সাবিত্র্যপদেশে বিনিয়োগঃ—গো॰ গৃ॰ ২,১০,৩৯।

'তৎ' তস্য 'সবিতুঃ' জগৎপ্রসবিতুঃ 'দেবস্য' সর্ব্বত্র দ্যোতমানস্য 'বরেণ্যং' বরণীয়ং 'ভর্গঃ' ভর্গ তেজঃ 'ধীমহি' ধ্যায়ামঃ চিন্তয়ামঃ। কস্য ইত্যাহ—'যঃ' দেবঃ 'নঃ' অস্মাকং 'ধিয়ঃ' বুদ্ধীঃ 'প্রচোদয়াৎ' প্রকৃষ্টং যথা স্যাৎ তথা চোদয়তি প্রেরয়তি ॥ ২৯

সেই জগৎ-প্রসবিতা, সর্ব্বত্র দ্যোতমান দেবের (গুরু কর্তৃক উপদিষ্ট) বরণীয় তেজের চিন্তা করি; যিনি আমাদের বুদ্ধিবৃত্তিসমূহকে সতত সুন্দর চালিত করিতেছেন ॥ ২৯

ভূর্ভুবঃস্বরোম্ ॥ ৩০

ভূর্ভুবঃস্বরিতি তিসৃণাং ব্যাহৃতীনাং ওমিতি প্রণবস্য চ প্রজাপতির্দেবতা, গায়ত্র্যুষ্ণিগনুষ্টুব্গায়ত্র্যশ্ছন্দাংসি, প্রণবব্যাহৃতিত্রয়োপদেশে বিনিয়োগঃ—গো॰ গৃ॰ ২,১০,৪০।

'ভূঃ' ভূলোকঃ, 'ভুবঃ' অন্তরীক্ষলোকঃ, 'স্বঃ' দ্যুলোকঃ ;—ইতীমান্ ত্রীন্ লোকান্ পরিব্যাপ্য 'ওম্' অবনশক্তিমান্, পূর্ণঃ, আত্মা সদৈব রাজতে ॥ ৩০

এই ভূলোক; এই ভুবর্ (অন্তরীক্ষ) লোক; এই স্বর্ (দ্যুলোক),—এই লোকত্রয় ব্যাপিয়া, অবনশক্তি-বিশিষ্ট পূর্ণ আত্মা সতত বিরাজমান রহিয়াছেন ॥ ৩০

सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वꣳ सुश्रवः सुश्रवाः ।
देवेष्वेव मꣳहꣳ सुश्रवः सुश्रवा ब्राह्मणेषु भूयासम् ॥३१

दण्डो देवता ; विराट्पङ्क्तिश्छन्दः ; माणवकस्य दण्डग्रहणे विनियोगः—गो०गृ०२,१० ४१

हे 'सुश्रवः' सुष्ठु श्रवो यशः यस्य तथाविध ! दण्ड ! 'मा' मां 'सुश्रवसं' 'कुरु'। हे 'सुश्रवः' ! त्वं यथा 'देवेषु' दीप्यमानेषु पदार्थसमूहेषु 'सुश्रवाः' सुविख्यातः, हे 'सुश्रवः !' 'एवं' 'अहम्' अपि 'ब्राह्मणेषु' 'सुश्रवाः' 'भूयासम्' ॥ ३१

হে সুবিখ্যাত দণ্ড ! আমাকে সুবিখ্যাত কর। হে সুবিখ্যাত ! দীপ্যমান পদার্থসমূহের মধ্যে তুমি যেরূপ সুবিখ্যাত, হে সুবিখ্যাত ! আমিও যেন ব্রাহ্মণগণের মধ্যে সেইরূপ সুবিখ্যাত হই ॥ ৩১

अग्नये समिध माहार्षं बृहते जातवेदसे ।
यथा त्वं मग्ने संमिधा समिध्यस्येव मह
मायुषा मेधया वर्च्चसा प्रजया पशुभि-
र्ब्रह्मवर्चसेन धनेनान्नाद्येन समेधिषीय (स्वाहा) ॥३२

अग्निर्देवता ; अनुष्टुप्छन्दः ; सायमग्नौ समित्प्रक्षेपे विनियोगः—गो० गृ० १,१०,४६ ।

'बृहते' महते 'जातवेदसे' जातप्रज्ञाय 'अग्नये' 'समिधम्' 'आहार्षम्' आहृतवानहम्। हे 'अग्ने' ! 'त्वं' 'यथा' 'समिधा' अनया 'समिध्यसि', 'एवं' 'अहम्' 'आयुषा', 'मेधया', 'वर्चसा' तेजसा, 'प्रजया' पुत्रादिलक्षणेन, 'पशुभिः' गवादिभिः 'ब्रह्म-

বর্চ্চসেন', 'ধনেন', 'অন্নাদ্যেন' অন্নপ্রভৃতিভোগ্যবস্তুসমূহেন, 'সমেধিষীয়' সম্যক্ বৃদ্ধিযুক্তো ভূয়াসম্ ॥ ২২

অ। তপ্রজ্ব, অতি প্রবৃদ্ধ, অগ্নির উদ্দেশে সমিৎ আহরণ করা হইয়াছে। হে অগ্নে! তুমি যেরূপ এই সমিৎপ্রদানে সমিদ্ধ হইয়াথাক, এইরূপ আমিও যেন আয়ু, মেধা, বর্চ্চ, তেজ, প্রজা, পশু, ব্রহ্মবর্চ্চস, ধন, অন্ন প্রভৃতি সর্ব্ব বিষয়ে বৃদ্ধিযুক্ত হই ॥ ৩২

পুনর্মামৈত্বিন্দ্রিয়ং পুনরায়ুঃ পুনর্ভগঃ।
পুনর্দ্রবিণমৈতু মা পুনর্ব্রাহ্মণমৈতু মা ॥ २३

নিচৃদনুষ্টুপ্ ছন্দঃ ; অগ্নির্দেবতা ; ইন্দ্রিয়াপচারপ্রায়শ্চিত্তহোমে বি০—গো০ গৃ০ ২,২,২৪।

রেতঃস্কন্দনাদিদোষেণ যৎ 'ইন্দ্রিয়ম্' ইন্দ্রিয়বলম্ অপচিতম্, 'তৎ' 'মাম্' 'পুনঃ ঐতু' প্রত্যাগচ্ছতু। তথাচ যৎ 'আয়ুঃ' ক্ষীণম্, তৎ 'পুনঃ' ঐতু। কিঞ্চ তেনৈব কর্ম্মণা যঃ 'ভগঃ' সম্মানাদিলক্ষণঃ নষ্টঃ, স চ 'পুনঃ' ঐতু। অপি হি তথা দুরাচারে প্রবৃত্তে যৎ 'দ্রবিণম্' ব্যয়িতং, তচ্চ 'মা' মাম্ 'পুনঃ ঐতু' প্রত্যাগচ্ছতু। কিমধিকেন, যদি কথমপি 'ব্রাহ্মণম্' ব্রাহ্মণ্য মপি ক্ষয়িতং স্যাৎ, তদপি 'মা' মাম্ 'পুনঃ ঐতু' প্রত্যাগচ্ছতু ॥ ২३

রেতঃস্কন্দনাদি দোষে যে ইন্দ্রিয়-বল অপচিত হইয়াছে, তাহা আমার প্রত্যাবৃত্ত হউক। আমার যতটুকু আয়ু ক্ষীণ হইয়াছে, তৎ সমস্ত প্রত্যাবৃত্ত হউক। যাহা কিছু মানাদি নষ্ট হইয়াছে, তাহা প্রত্যাবৃত্ত হউক। যে সমস্ত দ্রব্যাদি অপব্যয়িত হইয়াছে, তাহা প্রত্যাবৃত্ত হউক। অধিক কি, ঐ অপকার্য্যে যদি কোন প্রকারে আমার ব্রাহ্মণ্যও ক্ষয়প্রাপ্ত হইয়াথাকে, তাহাও আমাকে পুনরাগত হউক ॥ ৩১

पुनर्मनः पुनरात्मा म आगात्
पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात्।
वैश्वानरो अदब्धः स्तनूपा अन्त-
स्तिष्ठतु मे मनोऽमृतस्य केतुः (स्वाहा) ॥ ३४॥ ६

अग्निर्देवता; भुरिक्त्रिष्टुप्छन्दः; इन्द्रियापचारप्रायश्चित्तद्वितीयहोमे विः (तद्वत्)

'मे' मम 'मनः' 'पुनः' 'आगात्' असत्पथात् प्रत्यागतं स्वस्थमभूत्; तथाचेदानीं ग्रामचेतनस्य मम 'आत्मा' 'पुनः' आगात्, सर्वथैव स्वस्थोऽभवदिति यावत्। तत एव 'मे' मम 'चक्षुः' अपि 'पुनः' आगात्; 'श्रोत्रम्' अपि 'पुनः' आगात्। अथ प्रार्थये—'अदब्धः' शरीरस्थानामिन्द्रियादीनाम् अहिंसिता, 'तनूपाः' शरीररक्षकः, 'वैश्वानरः' सर्वजीवाभ्यन्तरस्थोऽग्निः 'अन्तः' यथास्थानं 'तिष्ठतु' किञ्च 'मे' मम 'मनः' 'अमृतस्य' आत्मनः 'केतुः' प्रज्ञापकं भवत्विति शेषः। 'स्वाहा' सुष्ठु-आह इति स्वीकृतमस्तु ॥ ३४ ॥ ६

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
प्रथमप्रपाठकीयः षष्ठखण्डः ॥ ६

আমার মন অসৎ পথ হইতে প্রত্যাবৃত্ত হইয়া স্বস্থ ভাব অবলম্বন করিয়াছে সুতরাং আত্মাও সুস্থ হইয়াছে; তদনুযায়ী,—চক্ষুরিন্দ্রিয়ও অসৎ পথ হইতে প্রত্যাবৃত্ত হইয়াছে, শ্রবণেন্দ্রিয়ও অসৎ পথ হইতে প্রত্যাবৃত্ত হইয়াছে। অতঃপর প্রার্থনীয়,—শরীরস্থ ইন্দ্রিয়সমস্তের সহায়কারী, শরীর-রক্ষক, বৈশ্বানর (সর্ব্বজীবের অন্তরস্থ, জাঠর) অগ্নিও যথাস্থানে স্থিত হউন এবং আমার মন, অমৃতময় পরম পুরুষ পরমাত্মার প্রজ্ঞাপন হউক।—ইহা সুন্দর বলা হইল বলিয়া স্বীকৃত হউক ॥ ৩৪

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের প্রথমপ্রপাঠকীয় ষষ্ঠ খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ৬

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

ये अप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा
गोह्य उपगोह्यो मरूको मनोहाः ।
खलो विरुजस्तनूदूषि-
रिन्द्रियहा अति तांत्सृजामि ॥ १

आपोदेवताः ; भूरिक् पंक्तिश्छन्दः ; समावर्त्तनजलाभिमन्त्रणे वि०—गो० ३.४.१४ ।

'अप्सु अन्तः' एतदुदकमध्ये 'गोह्यः' १, 'उपगोह्यः' २ 'मरूकः' ३, 'मनोहाः' ४, 'खलः' ५, 'विरुजः' ६, 'तनूदूषि' ७, 'इन्द्रियहाः' ८, इति 'ये' अष्टविधाः 'अग्नय' शरीरनष्टकारिणः तेजसः, 'प्रविष्टाः' स्थिताः ; 'तान्' अग्नीन् 'अतिसृजामि' अतिशयेन वर्जयामि ; मन्त्रशक्त्या, उत्तापदानेन, औषधप्रक्षेपादिभिश्चेति यावत् ॥ १

এই জলের মধ্যে যে গোহ্য১, উপগোহ্য২, মরূক৩, মনোহা৪, খল৫, বিরুজ৬, তনূদূষি ৭, ইন্দ্রিয়হা ৮—নামক শরীরহানিকারক অষ্ট প্রকার অগ্নি থাকে ; তৎ সমস্তকে আমি বিদূরিত করিতেছি ॥ ১

यदपां घोरं यदपां क्रूरं
यदपा मशान्त मति तत्सृजामि ॥ २

आपोदेवताः ; त्रिपृत्ककुम्मती गायत्रीछन्दः ; तत्रैव वि०—गो० ग० ३,४,१५ ।

किन्तु 'अपाम्' उदकानां 'यत्' 'घोरं', 'अपां' 'यत्' 'क्रूरं'; 'अपां' 'यत्' 'अशान्तम्' ;—इत्येतद्दोषत्रयं विद्यते प्रायः, 'तत्' अपि 'अति सृजामि' अतिशयेन वर्जयामि ॥ २

জলের ঘোর নামক যে দোষ, ক্রূর নামক যে দোষ, অশান্ত নামক যে দোষ,—তাহাও বিদূরিত করিতেছি ॥ ২

यो रोचनस्तमिह गृह्णामि ।
तेनाहं मामभिषिञ्चामि ॥ ३

आपोदेवता ; निचृद्दन्वरपंक्तिश्छन्दः ; समावर्त्तनाभिषेके वि०—गो० गृ० ३,४,१६ ।

'यः' अग्निः 'रोचनः' शरीरदीप्तिकरः, 'इह' जले 'तम्' एव 'गृह्णामि' ; अनन्तरञ्च 'अहम्' ब्रह्मचारी 'तेन' जलेन 'माम्' आत्मानम् 'अभिषिञ्चामि' ॥ ३

যে অগ্নি, শরীরের দীপ্তিকারী,—তাহাই এই জলে গ্রহণ করিতেছি এবং আমি ব্রহ্মচারী সেই নির্দোষ জলে আপনাকে সিঞ্চন করিতেছি ॥ ৩

यशसे तेजसे ब्रह्मवर्चसाय बलायेन्द्रियाय ।
वीर्य्यायान्नाद्याय रायस्पोषाय त्विष्या अपचित्यै ॥ ४

आपो देवताः ; निचृत्ककुमतीछन्दः ; तत्रैव वि०—गो० गृ० ३,४,१५ ।

किमर्थमित्याचष्टे—'यशसे', 'तेजसे', 'ब्रह्मवर्चसाय', 'बलाय' 'इन्द्रियाय', 'वीर्य्याय', 'अन्नाद्याय' अन्नादित्वाभाव,

'रायस्पोषाय' धनस्य पोषणाय, 'त्विष्यै', त्विषि कान्त्यै, 'अपचित्यै' अपचितिर्निष्कृतिर्मोक्षइत्यनर्थान्तरम्, तस्यै अश्नो यशआदि-लाभायेति फलितम्॥ ४

—ইহার দ্বারা আমার যশ, তেজ, ব্রহ্মবর্চ্চস, ইন্দ্রিয়সামর্থ্য, বীর্য্য, অন্নাদি, ধনসম্পদ, কান্তি ও মোক্ষ লাভ হইবে ॥ ৪

येन स्त्रिय मकृणुतं येनापा मृषतं सुराम्।
येनाक्षानभ्यषिञ्चतं येनेमां पृथिवीं महीम्।
यद्वान्तदश्विना यश-
स्तेन मा मभिषिञ्चतम्॥ ५

अश्विनौ देवते, षड्दकामहापङ्क्तिश्छन्दः, समावर्त्तनाभिषेके वि०—गो० गृ० ३,४,१८।

हे 'अश्विनौ' देवौ! युवां 'येन' सामर्थ्येन 'स्त्रियं' स्त्रीजातिम् 'अकृणुतम्' भोग्यत्वेन निरूपितवन्तौ,—'येन' सामर्थ्येन 'अपाम्' अपः 'सुराम्' 'अृषतम्' गमितवन्तौ; अपः सुरात्वेन भोग्यान् कृतवन्तौ,—'येन' सामर्थ्येन 'अक्षान्' देवनान् भोग्यान् कृतवन्तौ,—किमधिकेन,'येन' सामर्थ्येन 'इमां' 'महीं' महतीं सुविपुलां 'पृथिवीं' समस्तामेव 'अभि अषिञ्चतम्' तर्पितवन्तौ, 'वां' युवयोः तादृशं 'यत्' सामर्थ्यम् 'तत्' 'यशः' यशस्कर मिति यावत्। 'तेन' तादृशेनैव सामर्थ्येन 'माम् अभिषिञ्चतम्' मा मभिषिक्तं कुरुतम्॥५

হে অশ্বিনামক দেবদ্বয়! তোমরা যে ক্ষমতায় স্ত্রীজাতিকে পুরুষ জাতির ভোগ্য করিয়াথাক;—যে ক্ষমতায় জলকেও সুরারূপে পরিণত করত ভোগ্য করিয়াথাক;—যে ক্ষমতায়, বিভীদককে পাশক (পাশা) রূপে ব্যসনীদের ভোগ্য করিয়াথাক,—অধিক কি, এই সুবিপুল ভূমণ্ডলসমস্তই যে ক্ষমতায় পরিতৃপ্ত করিতেছ;—তোমাদের সেই যশস্করী ক্ষমতা-অনুসারেই আমাকে সেইরূপ যশস্করী ক্ষমতা প্রদান কর॥ ৫

उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरिन्द्रो
मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थात्।
दशसनिरसि दशसनिं
मा कुर्वा त्वा विशाम्या मा विश ॥ ६

एतदादीनां नवानां आदित्यो देवता, पंक्तिश्छन्दः, श्रीमावर्ष्पितस्य आदित्योपस्थाने विनियोगः—गो० गो० ३,४,१० सू०।

'इन्द्रः' (इदि परमैश्वर्य्ये तेजोरूपादिपरमैश्वर्य्ययोगादादित्योऽपीन्द्र उच्यते) आदित्यः 'उद्यन्' सन् 'भ्राजभृष्टिभिः' दीप्तदृष्टिभि 'मरुद्भिः' किरणैः सह 'अस्थात्'; किञ्च 'प्रातर्यावभिः' प्रातरायभोक्तृभिः अन्यान्यैश्च देवैः सह 'अस्थात्'। त्वं 'दशसनिः' दशानां सनिः सम्भजनीयः 'असि' भवसि, 'मा' मामपि तथैव 'दशसनिं' दशजनानां भजनीयं 'कुरु'; अहम् 'त्वा' त्वाम् 'आविशामि' उपगच्छामि अर्थित्वेन; त्वञ्च 'मा' माम् 'आविश' फलदातृत्वेनेति भावः॥ ६

হে আদিত্য! তুমি দীপ্তদৃষ্টি কিরণপুঞ্জের সহিত, এবং প্রাতরাশভোজী অন্যান্য দেবগণেরও সহিত, উদিত হওত দেদীপ্যমান রহিয়াছ। তুমি যেরূপ

দশজনের পূজনীয়, আমাকেও সেইরূপ দশজনের পূজনীয় কর । আমি যাচক রূপে তোমার নিকটে উপস্থিত হইয়াছি ; তুমি দাতৃরূপে আমার নিকটে উপস্থিত হও ॥ ৬

উদ্যন্ ভ্রাজভৃষ্টিভিরিন্দ্রো
মরুদ্ভিরস্থাত্সান্তপনেভিরস্থাত্
শতসনিরসি শতসনিং
কুর্বা ত্বা বিশাম্যা মা বিশ ॥ ৭

ইন্দ্র ইত্যাদি পূর্ববত্ । ত্বং 'শতসনিঃ' শতানাং সনিঃ সম্ভজনীয়ঃ 'অসি' ভবসি, 'মা' মামপি তথৈব 'শতসনিং' শতজনানাং ভজনীয়ং 'কুরু' । অহমিত্যাদি চ পূর্ববত্ ॥ ৭

হে আদিত্য ! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ । তুমি যেরূপ শত শত জনের পূজনীয়, আমাকেও সেইরূপ শত শত জনের পূজনীয় কর । আমি যাচক ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ ॥ ৭

উদ্যন্ ভ্রাজভৃষ্টিভিরিন্দ্রো
মরুদ্ভিরস্থাত্সায়ংযাবভিরস্থাত্ ।
সহস্রসনিরসি সহস্রসনিং
মা কুর্বা ত্বা বিশাম্যা মা বিশ ॥ ৮

পুনরিন্দ্র ইত্যাদি পূর্ববত্ । 'সহস্রসনিঃ' সহস্রাণাং বহূনাং সনিঃ সম্ভজনীয়ঃ 'অসি' ভবসি, 'মা' মামপি তথৈব 'সহস্রসনিং' বহূনাং ভজনীয়ং 'কুরু' । অহমিত্যাদি চ পূর্ববত্ ॥ ৮

হে আদিত্য! ইত্যাদি পূর্ব্ববৎ। তুমি যেরূপ সহস্র সহস্র জনের পূজনীয়, আমাকেও সেইরূপ সহস্র সহস্র জনের পূজনীয় কর। আমি যাচক ইত্যাদিও পূর্ব্ববৎ॥ ৮

चक्षुरसि चक्षुष्ट्व मस्यव मे पाप्मानं जहि।
सोमस्त्वा राजावतु नमस्तेऽस्तु मा मा हिꣳसीः॥ ९

सूर्य्यो देवता, निचृदनुष्टुप छन्दः, समावर्त्तितस्य सूर्य्योपस्थाने वि०—गो० गृ० ३,४,२२।

हे सूर्य्य। त्वं 'चक्षुः' जगतां चक्षुर्भूतः 'असि' भवसि, किञ्च 'चक्षुष्ट्व' प्रकाशवीर्य्यम् अपि त्व मेवासि। 'मे' मम 'पाप्मानम्' 'अपजहि' नाशय। 'राजा' देदीप्यमानः 'सोमः' चन्द्रः 'त्वा' त्वाम् 'अवतु' रक्षतु; स्वकीयसुधां पाययित्वेति भावः। 'ते' तुभ्यं 'नमः' 'अस्तु'; 'मा' मां 'मा हिंसीः' मा विनशः॥ ९

হে সূর্য্য। তুমি জগতের চক্ষুস্বরূপ হইতেছ, এবং চক্ষুর শক্তি প্রকাশের বীজও তুমিই; আমার পাপ নষ্ট কর। দেদীপ্যমান চন্দ্রমা দেবতা, তোমাকে স্বীয় সুধা পান করাইয়া রক্ষা করুন। তোমাকে নমস্কার; কেহ যেন, আমাকে নষ্ট করিতে না পারে॥ ৯

उदुत्तमं वरुण पाश मस्म-
दवाधमं वि मध्यमꣳ श्रथाय।
अथादित्य व्रते वयन्तवा-
नागसो अदितये स्याम॥ १०

वरुणो देवता, त्रिष्टुप छन्दः; मेखलामुञ्चने विनियोगः—गो० गृ० ३,४,२३ सू०।

হে 'বরুণ'! 'অস্মৎ' অস্মাকং 'উত্তমং' উত্তমাঙ্গে কণ্ঠাদৌ স্থিতং 'পাশম্' 'উৎ শ্রথায়' ঊর্দ্ধত এব শিথিলীকুরু; 'মধ্যমং' মধ্যমাঙ্গে কট্যাদৌ চ স্থিতং পাশম্ 'বি' শ্রথায়, বিশেষেণ শিথিলীকুরু; 'অধমম্' অধমাঙ্গে পাদাদৌ চ স্থিতম্, 'অব' শ্রথায়, নীচত এব শিথিলীকুরু। কিঞ্চ হে 'আদিত্য' অদিতেঃ অখণ্ডস্যাংশ! 'অথ' অনন্তরং পাশমুক্তাঃ সন্তঃ 'বয়ং' 'তব' 'ব্রতে' কর্ম্মণি 'অনাগসঃ' নিরপরাধিনঃ যথা 'স্যাম' তথা কুরু। কিমর্থমিত্যাহ—'অদিতয়ে' অখণ্ডফললাভায় ॥ ১০

হে বরুণ দেবতে! আমার উত্তমাঙ্গে কণ্ঠাদিতে অবস্থিত পাশ, শিথিল করিয়া উপর হইতেই খসাইয়া দাও; মধ্যমাঙ্গে কটিদেশাদিতে স্থিত পাশ শিথিল করত বিযুক্ত কর; অধমাঙ্গে পাদাদিতে অবস্থিত পাশও শিথিল করিয়া নীচভাগ হইতেই স্খলিত করিয়া দাও। হে অখণ্ডাংশ! আমরা পাশমুক্ত হইয়া তোমার সন্তোষবিধান কার্য্যে অখণ্ড ফল লাভের নিমিত্ত যাহাতে নিরপরাধী থাকি এরূপ কর ॥ ১০

শ্রীরসি ময়ি রমস্ব ॥ ১১

মালা দৈবতা; যজুঃ; স্রগ্বন্ধনে বিনিয়োগঃ—গো০ গৃ০ ২,৪,২৫ সূ০।

হে মালে! দেবি! ত্বং 'শ্রীঃ' শোভা 'অসি', অতঃ ত্বাম্ প্রার্থয়ে—'ময়ি' মচ্ছরীরে 'রমস্ব' রমমাণা শোভমানা তিষ্ঠ ॥ ১১

হে মালা দেবতে! তুমি শরীরের শোভা হইতেছ, অতএব প্রার্থনা,—মদীয় শরীরের শোভাসম্পাদন করত অবস্থান কর ॥ ১১

নেত্র্যৌ স্থো নয়তং মাম্ ॥ ১২

উপানদ্দেবতা; যজুঃ; উপানৎপরিধানে বিনিয়োগঃ—গো০ গৃ০ ২,৪,২৬ সূ০।

हे उपानहौ ! देवते ! युवां 'नेत्र्यौ' नेतृरूपिण्यौ 'स्थः' भवथः, अतः युवां प्रार्थये—'मां' 'नयतम्' प्रापयतम् ; देशाद् देशान्तरं सुखेनेति यावत् ॥ १२

হে উপানৎ দেবতারা ! তোমরা নয়নকারিণী হইয়েছ (অর্থাৎ তোমাদের সাহায্যে কণ্টকাদিতে আবৃত দুর্গম পথেও অনায়াসে যাওয়া যায়); আমার গমনে সুখকারিণী হও ॥ ১২

गन्धर्वोऽस्युपाव उप मा मव ॥ १३

दण्डो देवता ; यजुः ; वैणवदण्डग्रहणे विनियोगः—गो० गृ० ३,४,२७ सू० ।

हे दण्ड ! त्वं 'गन्धर्वः' रक्षणसमर्थः 'असि' भवसि, 'माम् उपाव' मत्समीप मागत्य रक्ष । पुनः कथयामि—'माम् उपाव' मत्समीपे मागत्य रक्ष, सर्वतो रक्षेति भावः ॥ १३

হে দণ্ডদেবতে ! তুমি বিপদে রক্ষা করিতে সমর্থ হইয়েছ ;— তুমি আমার নিকটে সর্বত অবস্থিতি করত আমাকে রক্ষা কর ॥ ১৩

यक्ष मिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासम् ॥ १४

परिषदो देवताः ; यजुः ; आचार्यपरिषदवीक्षणे विनियोगः—गो० गृ० ३,४,२८ सू० ।

हे परिषदः ! अहं 'वः' युष्माकं 'चक्षुषः' चक्षुषामन्तिके 'यक्षम्' यक्षः 'इव' 'प्रियः' 'भूयासम्', यक्षो यथा सर्वेषां प्रियः, तथा अह मपि भूयासम् ॥ १४

হে আচার্য্য-সভাসদ-মহোদয়গণ ! আমি আপনাদের চক্ষে দৈব যক্ষের ন্যায় প্রিয় পাত্র হই ॥ ১৪

ওষ্ঠাপিধানা নকুলী দন্তপরিমিতঃ পবিঃ।
জিহ্বে মা বিহ্বলো বাচং চারু মাদ্যেহ বাদয় ॥ ১৫

জিহ্বা দেবতা ; অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ ; বাকশাসনে বিনিয়োগঃ—গো॰ গৃ॰ ২,৪,১৫,সূ॰।

হে 'জিহ্বে'! ত্বং 'ওষ্ঠাপিধানা' ওষ্ঠাভ্যামাচ্ছাদ্যমানা 'নকুলী', নকুলীব ; নকুলী যথা বিলে প্রচ্ছন্না ভবতি ক্ষণেনাত্মপ্রকাশং করোতি পুনঃ ক্ষণেন প্রচ্ছন্না ভবতি তথাস্বভাবা ভবসি ; 'দন্তপরিমিতঃ' যাদৃচ্ছিকঃ 'বিহ্বলঃ' অশুদ্ধাদিদোষযুক্তঃ শব্দঃ, প্রযুক্তঃ সন্ 'পবিঃ' বজ্রস্বরূপো ভবতি যতঃ, অতস্ত্বাম্ 'অদ্য' প্রার্থয়ে,—'ইহ' জগতি 'মা' মাং 'চারু' শোভনং 'বাচং' বচনং 'বাদয়' ব্যক্তং বাচয় চিরমিতি ॥ ১৫

হে জিহ্বে! সর্বদাই অধর ও ওষ্ঠের অভ্যন্তরে অবস্থিত তুমি নকুলীর ন্যায় হইতেছ, দন্ত সাহায্যে অযথা-উচ্চারিত, অশুদ্ধাদি দোষযুক্ত বাক্যসমূহ, বজ্রস্বরূপ হইয়াথাকে ; অতএব অদ্য প্রার্থনা করি— এই জগতে চিরদিন আমাকে নির্দোষ বাক্যের প্রবক্তা কর ॥ ১৫

বনস্পতে বীড্বঙ্গো হি ভূয়া
অস্মৎসখা প্রতরণঃ সুবীরঃ।
গোভিঃ সন্নদ্ধো অসি বীড়য়স্ব
আস্থাতা তে জয়তু জেত্বানি ॥ ১৬ ॥ ৩

রথো দেবতা ; স্বরাট্ পংক্তিশ্ছন্দঃ ; রথাভিমর্শনারোহণয়োর্বি॰—গো॰ গৃ॰ ৩,৪,২১—২২।

হে 'বনস্পতে'! বনস্পতির্বৃক্ষঃ, তদবয়বেন কাষ্ঠেন নির্মিত! রথ! 'হি' যতঃ ত্বম্ 'গোভিঃ', তন্তুভিঃ 'সন্নদ্ধঃ' সম্যগ্বদ্ধঃ

'असि', अतः 'वीड्वङ्गः' दृढाङ्गः; 'सुवीरः' कल्याणवीराधारः त्वम् 'अस्मत्सखा' अस्माकं सखिरूपः सन् "प्रतरणः' पथस्त्राता 'भूयाः'। स त्वं 'वीडयस्व' सम्प्रति किञ्चित् क्षणं तिष्ठ। 'ते' तव 'आस्थाता' आरोही त्वदुपरि आरोहतु; 'जेत्वानि' जेयानि कामक्रोधादीनि 'जयतु' ॥ १६ ॥ ७

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
प्रथमप्रपाठकीयः सप्तमः खण्डः ॥ ७

হে বনকাষ্ঠনির্ম্মিত রথ! তুমি যেহেতু গোতন্তুপ্রভৃতিতে সম্যক্ বদ্ধ, দৃঢ়াঙ্গ; অতএব বীরশ্রেষ্ঠদের আধার হইতেছ; তুমি আমাদের সুহৃদ্রূপে পথের ত্রাতা হও; আপাততঃ কিছু ক্ষণ এই স্থলেই অবস্থিতি কর; তোমার আরোহী, তোমাকে আরোহণ করুন;—জয়ের যোগ্য কামাদি রিপুনিচয়কে জয় করুন ॥ ১৬

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের প্রথম প্রপাঠকীয় সপ্তম খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ৭

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

इमा मे विश्वतोवीर्यो भव इन्द्रश्च रक्षतम् ।
पूषंस्त्वं पर्यावर्त्तयानष्टा आयन्तु नो गृहान् ॥ १

चारको देवता, अनुष्टुप् छन्दः ; गोचारणत्यागे विनियोगः—गो॰ गृ॰ ३,६,१ ।

हे चारक ! (शिष्य !) त्वं 'मे' मम 'इमाः' गाः चारण-भूमिगताः 'रक्षतम्' । एतत्फलेन 'विश्वतोवीर्यः' बहुबलशाली 'इन्द्रः' ऐश्वर्यमान् 'च' 'भव' । 'पूषन् !' देव ! 'त्वं' एनाः 'पर्य्यावर्त्तय' प्रत्यावर्त्तस्व ; यथा च इमाः 'अनष्टाः' सत्यः 'नः' अस्माकं 'गृहान्' 'आयन्तु' प्रत्यागच्छन्तु तथा कुरु ॥ १

হে গোচারক ! (শিষ্য) আমার এই গোগুলিকে চারণ ভূমিতে রক্ষা করিও ; এই গোচারণ কার্য্যের ফলেই তুমি বহুবলশালী ও ঐশ্বর্য্যবান্ হও । হে পূষন্ ! তুমি ইহাদিগকে গোষ্ঠ হইতে প্রত্যাবৃত্ত করাইও ;—যাহাতে ইহারা নির্ব্বিঘ্নে আমাদের ভবনে প্রত্যাগমন করিতে পারে ॥ ১

इमा मधुमतीर्मह्य मनष्टाः पयसा सह ।
गाव आज्यस्य मातर इहेमाः सन्तु भूयसीः ॥ २

चारको देवता, अनुष्टुप् छन्दः ; प्रत्यागताभिमन्त्रणे विनियोगः—गो॰ गृ॰ ३,६,२ ।

हे चारक ! 'अनष्टाः', 'मधुमतीः', 'इमाः' गाः 'पयसा' दुग्धेन 'सह' 'मह्यं' प्रत्यर्पय ;—'भूयसीः', भूयस्यः बह्वयः 'इमाः' 'गावः' 'इह' गृहे 'आज्यस्य' घृतस्य 'मातरः' जनयित्र्यः 'सन्तु' ॥ २

হে গোচারক ! অনষ্টা, মধুমতী, এই গাভিগুলিকে দুগ্ধের সহিত আমাকে প্রত্যর্পণ কর । ইহারা এই গৃহে যথেষ্ট ঘৃতের জনয়িত্রী হউক ॥ ২

गवाᳪं श्लेष्मासि गावो मयि श्लिष्यन्तु ॥ ३

श्लेष्मा देवता ; यजुः ; गोवत्सलेहने विनियोगः—गो० गृ० ३,६,३ सू०।

हे श्लेद! त्वं 'गवां' 'श्लेष्मा' 'असि'; त्वां प्रार्थये,—'गावः' इमाः 'मयि' मद्गृहे 'श्लिष्यन्तु' स्वच्छन्दास्तिष्ठन्तु ॥ ३

হে ক্লেদ! তুমি গাভি-শ্লেষ্মা হইতেছ; প্রার্থনা করি—এই গোগুলি যেন আমার গৃহে চিরকাল সুখে বাস করে ॥ ৩

संग्रहण संगृहाण ये जाताः पशवो मम।
पूषैषाᳪं शर्म्म यच्छतु यथा जीवन्तो अप्ययात् ॥ ४

पूषा देवता ; अनुष्टुप् छन्दः ; विलयनहोमे विनियोगः—गो० गृ० ३,६,४ सू०।

हे 'सङ्ग्रहण' अग्ने! 'मम' गृहे 'ये' 'पशवः' 'जाताः', तान् 'सङ्गृहाण' रक्षार्थं स्वीकुरु। 'पूषा' पोषको देवः 'एषां' पशूनां 'शर्म्म' कल्याणं तथा 'यच्छतु' ददातु, 'यथा' 'जीवन्तः' प्राणान् धारयन्त एवैते पशवः 'अप्ययात्' अपि-अयान्, समयं यापयेयुः; आयुष्मन्तो भूयासुरिति भावः ॥ ४

হে সংগ্রহণ! অগ্নে! আমার গৃহে যে সকল পশুরা জন্মিতেছে, তাহাদিগকে রক্ষার্থ গ্রহণ কর। পূষা দেবতা এই পশুদিগের এরূপ কল্যাণ করুন, যাহাতে ইহারা জীবিতভাবে দীর্ঘকাল অতিবাহিত করিতে পারে ॥ ৪

भुवन मसि साहस्र मिन्द्राय त्वा सृमोऽददात्।
अक्षत मरिष्ट मिलान्दम् ॥ ५

स्वधितिर्देवता ; भुरिक् गायत्रीच्छन्दः ; वत्सलक्षणे स्वधितिस्तुती वि०—गो० गृ० ३,६,५।

हे विक्रकरयास्त्र ! स्वधिति ! त्वं 'भुवनं' भुवनोपकारकम्, 'असि' भवसि ; 'अक्षतं' अभग्नं, 'अरिष्टं' विघ्ननाशनं, 'इलान्दं' अन्नदं, 'साहस्रं' सहस्रेभ्यो हितम्, 'त्वा' त्वां, 'त्वष्टा' लोहकारः, 'इन्द्राय' ऐश्वर्यविशिष्टाय मह्यं 'अददात्' अर्द्दत ॥ ५

হে অস্ত্র ! তুমি এ ভুবনে সকলেরই উপকারক হইতেছ ; অতএব তুমিই পশুদিগের বাছুনী বিধানের সহায় হইতেছ ; অক্ষত, বিঘ্ননাশন, অন্নদ ও বহুজনহিতসাধন তোমা-অস্ত্রকে লোহকার, ঐশ্বর্য্যবান্ আমায় প্রস্তুত করিয়া দিয়াছেন ॥ ৫

गोपोषणमसि गोपोषस्येशिषे गोपोषाय त्वा ।
सहस्रपोषणमसि सहस्रपोषस्येशिषे सहस्रपोषाय त्वा ॥ ६

स्वधितिर्देवता ; पुष्या यजुःक्तिश्छन्दः ; तर्त्व विनियुज्यते—(गो० तद्वैव) ।

हे स्वधिते ! त्वं 'गोपोषणं' गवां पुष्टिनिमित्तम्, 'असि', किञ्च 'गोपोषस्य' गवां पुष्टेः 'ईशिषे' ईश्वरोऽसि, अतएव 'त्वा' त्वां 'गोपोषाय' गवां पुष्ट्यर्थं, गृहीतवानिति सम्बन्धयितव्यः । अपिच यतस्त्वं 'सहस्रपोषणं' बहूनां पशूनां पुष्टिनिमित्तम् 'असि', 'सहस्रपोषस्य' बहूनां पुष्टेः 'ईशिषे' ईश्वरोऽसि, अतस्तं 'त्वा' त्वां 'सहस्रपोषाय' बहूनां पुष्ट्यर्थं, गृहीतवानित्येव ॥ ६

হে অস্ত্র ! তুমি গোসকলের পুষ্টিসাধন হইতেছ, আর তুমি গোসকলের পুষ্টির অসাধারণ উপায় হইতেছ, অতএব গোসকলের পুষ্ট্যর্থ তোমাকে গ্রহণ করিয়াছি ; তুমি অনেক পশুর পুষ্টির নিমিত্ত হইতেছ ও অনেক পশুর পুষ্টির অসাধারণ উপায় হইতেছ, অতএব আমিও অনেক পশুর পুষ্টির নিমিত্তই তোমাকে গ্রহণ করিয়াছি । ৬

लोहितेन स्वधितिना मिथुनं कर्णयोः कृतम् ।
(यावतीनां) यावतीनां व ऐषमो लक्षणमकारिषम् ।
(भूयसीनां) भूयसीनां व उत्तरा मुत्तराꣳ समां
क्रियासम् ॥ ७

निचृत् षट्पदा जगती छन्दः ; गौर्देवता ; कृतलक्षणस्य गोरनुमन्त्रणे वि०—गो० ३,६,६ ।

'लोहितेन' अग्निसन्तप्तहेतुकरक्तवर्णेन 'स्वधितिना' लौह-शलाकाविशेषेण गवां 'कर्णयोः' द्वयोः 'मिथुनं' गोयुगयोरेकविधं चिह्नं 'कृतम्' मयेति । हे गावः । 'ऐषमः' अस्मिन् वर्षे 'यावतीनां' यावत्सङ्ख्याकानां, 'वः' युष्माकं 'लक्षणं' चिह्नम् 'अकारिषम्' ; 'उत्तरा मुत्तरां समाम्' उत्तरोत्तरवर्षेष्विति यावत् ; 'भूयसीनां' आभ्योऽपि बहुतराणां 'वः' युष्माकं, 'क्रियासम्' लक्षण मेद-मेवेति शेषः ॥ ७

হে গো-সকল ! এ বৎসরে তোমাদিগের যতগুলির কর্ণদ্বয়েতে অগ্নি-সন্তপ্তহেতুক লোহিতবর্ণ লৌহশলাকার দ্বারা মিথুননামক (গোদ্বয়ের একরূপ) চিহ্ন করিলাম ; তোমাদের আশীর্ব্বাদে উত্তরোত্তর বর্ষে যেন ইহা হইতে অধিকগুলির এইরূপে মিথুন কর্ণচিহ্ন করিতে পারি ॥ ৭

इयं तन्ती गवां माता सवत्सानां निवेशनी ।
सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा मुत्तराꣳ समाम् ॥८॥ ८

अनुष्टुप् छन्दः ; तन्ती देवता ; वत्सबन्धनरज्ज्वा अनुमन्त्रणे विनियोगः—गो० गृ० ३,६,७ ।

'इयं' 'तन्ती' वत्सबन्धनरज्जुः, 'गवां' 'माता' मातृवत् पालयित्री ; किञ्च 'सवत्सानां' वत्ससहितानां गवां 'निवेशनी'

वत्सप्रापयित्री, दोहनसमये मातृजङ्घायां वत्सस्य बन्धनात् । 'सा' इयं तन्ती, 'नः' अस्माकं 'उत्तरा मुत्तरां' समाम्' उत्तरोत्तरं वर्षं प्रति 'पयस्वती' क्रमप्रवृद्धपयस्वद्गोबन्धनी सती, 'दुहा' कामानां प्रपूरयित्री भवत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ ८

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
प्रथमप्रपाठकीयः अष्टमः खण्डः ॥ ८

এই রজ্জু গো-সকলের মাতৃবৎ পালয়িত্রী হইতেছে এবং বৎসের সহিত গো দিগের একত্রকারিণী হইতেছে ; এই রজ্জু উত্তরোত্তর বর্ষে ক্রম-প্রবৃদ্ধ দুগ্ধবতী গাভীদের বন্ধনী হওত আমাদিগের কামনা সমুদয়ের পূরণকর্ত্রী হউক ॥ ৮

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের প্রথমপ্রপাঠকীয় অষ্টম খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ৮

॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

तत्र

॥ प्रथम-खण्डः ॥

ॐ ॥ यः प्राच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः ॥ १

यो दक्षिणस्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः ॥ २

यः प्रतीच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः ॥ ३

य उदीच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः ॥ ४

एते निगदाः ; चतुर्णा मेषां सर्पो देवता, श्रवणा-बलिकर्म्मणि वि०—गो० ३,७,१२-१६ ।

प्राच्यां पूर्व्वस्यां 'दिशि' 'यः' 'सर्पराजः' सर्पश्रेष्ठः वर्त्तसे, तस्य 'ते' तव 'एषः' मद्दत्तो 'बलिः' ग्रहणीयो भवतु ॥ १

दक्षिणस्यां 'दिशि' 'यः' 'सर्पराजः' इत्यादि ॥ २

'प्रतीच्यां' पश्चिमायाम् ; ततः स्पष्टम् ॥ ३

'उदीच्यां' उत्तरस्याम् ; ततः स्पष्टम् ॥ ४

পূর্ব্বদিকে বর্ত্তমান, হে সর্পরাজ! তোমাকে এই বলি প্রদত্ত হইতেছে
দক্ষিণদিকে বর্ত্তমান হে সর্পরাজ! তোমাকে এই বলি প্রদত্ত হইতেছে
পশ্চিমদিকে বর্ত্তমান হে সর্পরাজ! তোমাকে এই বলি প্রদত্ত হইতেছে
উত্তরদিকে বর্ত্তমান হে সর্পরাজ! তোমাকে এই বলি প্রদত্ত হইতেছে ॥১-৪

नमः पृथिव्यै दꣳष्ट्राय विश्वभृन्मा ते अन्ते रिषाम ॥
सꣳहतं मा विवधीर्विहतं माभिसंवधीः ॥ ५

भुरिगनुष्टुप् छन्दः ; विश्वभृद्देवता ; अवधाभूमिजपे विनियोगः—गो० २,७,१७ ।

'पृथिव्यै' देव्यै 'नमः' नमस्कुर्मः । हे 'विश्वभृत्' सर्वेषां धारयित्रि ! देवि ! कालस्य 'दंष्ट्राय' दंष्ट्रायाः 'अन्ते' समीपे स्थिता अपि वयं यतः 'ते' तव स्वांशाः, अतः 'मा रिषाम' मा विनश्येम । किञ्च प्रार्थ्यते—'संहतं' पञ्चतत्त्वसमष्टीभूतं सजीवमस्मद्देहं 'मा वधीः' नाकाले विनश्येः ;—'विहतं' वियुक्तम् च प्रकृत्या जीवं तव पुनः 'मा अभि सम्बधीः' अभिसम्बद्धं मा कार्षीरिति ॥ ५

পৃথিবীদেবীকে নমস্কার। হে বিশ্ব সংসারের ধারণকারিণী দেবি, কালের করাল দংষ্ট্রা যতক বিস্তৃত হই রহিয়াছে, আমরা তাহার নিকটে থাকিয়াও যেন বিনাশপ্রাপ্ত না হই। কেননা, আমরা একান্ত তোমারই। আমাদের এই সজ্ঞাত অর্থাৎ দেহাত্মমনঃসংযোগ যেন অকালে বিনষ্ট না হয়!—এবং দেহ হইতে বিযুক্ত আত্মা যেন পুনশ্চ দেহে আবদ্ধ না হয়।। ৫

सोमो राजा सोमस्तन्नो राजा
सोमोऽस्माकꣳ राजा सोमस्य वयꣳ स्मः ॥
अहिजम्भन मसि सोमस्तन्नꣳ
सोमस्तन्न महिजम्भन मसि ॥ ६

त्रिष्टुप् छन्दः ; सोमो देवता ; अवधायां दर्भजपे विनियोगः—गो० २,७,२१ ।

'সোমঃ' চন্দ্রমা দেবঃ যথা ওষধীনাং রাজা, যথা চ এষঃ 'সোমস্তম্বঃ' 'রাজা' বনস্পতীনাম্ ; তথৈবায়ং 'সোমঃ' দেহস্থো দেবঃ 'অস্মাকম্' 'রাজা' ; 'সোমস্য' এতস্য স্বভূতা এব 'বয়ং' 'স্মঃ' ভবামঃ ॥ হে 'সোমস্তম্বম্' সোমস্তম্ব ! সোমগুচ্ছ ! ত্বম্ 'অহিজম্ভনং' অহীনাং স্তম্ভনং 'অসি' ভবসি । দ্বির্বচন মাদরাতিশয়দ্যোতনার্থম্ ॥ ৬

সোম (চন্দ্র) দেবতা, যেমন ওষধিসমূহের রাজা এবং এই সোমগুচ্ছ যেমন বনস্পতিদের রাজা ; এই (অন্তরস্থ) সোমও তেমনি আমাদের রাজা ; আমরা সোমেরই। হে সোমগুচ্ছ। তুমি সর্প সকলের স্তম্ভনস্বরূপ হইতেছ ; তোমার গন্ধমাত্রেই সর্পসমূহ স্তম্ভিত (ক্রিয়াশক্তিশূন্য) হইয়া থাকে ॥ ৬

যাং সন্ধাং সমধত্ত যূয়ং সপ্তঋষিভিঃ সহ ।
তাং সর্পা মাত্যক্রামিষ্ট
নমো বো অস্তু মা নো হিংসিষ্ট ॥ ৭

স্বরাডনুষ্টুপ্ ছন্দঃ ; সর্পা দেবতাঃ ; শ্রবণায়াং দর্ভজপে বিনিয়োগঃ—গো০ ৩,৭,২১ ।

হে 'সর্পাঃ !' 'সপ্তঋষিভিঃ' সপ্তর্ষিভিঃ 'সহ' যূয়ং 'যাং' 'সন্ধাং' সন্ধিব্যবস্থাং 'সমধত্ত' স্বীকৃতবন্তঃ ; 'তাং' ব্যবস্থাং 'মাত্যক্রামিষ্ট' ; তস্যাঃ অতিক্রমণং মা কুরুত । 'বঃ' যুস্মান্ 'নমঃ' অস্তু ; 'নঃ' অস্মান্, 'মা হিংসিষ্ট' যূয়মিতি ॥ ৭

হে সর্পসকল ! তোমরা সপ্তর্ষির সহিত যেরূপ সন্ধি-স্থির করিয়াছ ; সে ব্যবস্থা অতিক্রমণ করিও না । তোমাদিগকে আমরা নমস্কার করি ; তোমরা আমাদিগকে হিংসা করিও না ॥ ৭

मा नस्तोके तनये मा न आयौ
मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान्मा नो रुद्र भामिनो वधी-
र्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥ ८

त्रिष्टुप् छन्दः, रुद्रो देवता ; आश्वयुज्यां रुद्रहोमे विनियोगः—गो० गृ० ३,८,२ ।

हे 'रुद्र' ! 'नः' अस्माकं, 'तोके' पुत्रादिविषये, 'तनये' पुत्रपुत्रे, 'आयौ' आयुषि, 'गोषु', 'अश्वेषु' च 'मा रीरिषः' हिंसां मा कृथाः ; किञ्च हे 'रुद्र !' नः' अस्माकं 'वीरान्' विक्रान्तान्, 'भामिनः' तेजस्विनः, भ्रात्रादीनात्मीयान् अपि पुरुषान् 'मा वधीः' । 'हविष्मन्तः' यजन्तो वयं, 'त्वा' त्वां, 'सदम् इत्' सर्वदा एव 'हवामहे' स्मराम इति यावत् ॥ ८

হে রুদ্র দেবতা ! আমাদের পুত্রপৌত্র প্রভৃতি গো অশ্ব প্রভৃতি, এবং পরমায়ু, অকালে বিনষ্ট করিও না ! আরও বিশেষ প্রার্থনীয় যে আমাদিগের বীর ও তেজস্বী আত্মীয়দিগকে বিনাশ করিও না ! যজনশীল, আমরা, তোমার নিকটে ইহাই সতত প্রার্থনা করিতেছি ।। ৮

शतायुधाय शतवीर्याय शतोतयेभिमातिषाहे ।
शतं यो नः शरदो अजीजा-
दिन्द्रो नेषदतिदुरितानि विश्वा ॥ ९

भूरिक् पंक्तिच्छन्दः ; इन्द्रो देवता ; नवयज्ञे प्रथमाज्यहोमे वि०—गो० गृ० ३,८,१० ।

'यः' 'इन्द्रः' 'नः' अस्मान् 'शरदः शतं' शतवर्षम् 'अजीजनत्'

जीवयति ; अपि 'यः' इन्द्रः 'नः' अस्माकं 'विश्वा' विश्वानि 'दुरितानि' नाशयति ; तस्मै 'शतायुधाय' बहुस्त्राय, 'शतवीर्य्याय' बहुबलाय, 'शतोतये' बहुवनशक्तिशालिने, 'अभिमातिषाहे' अभिमातीनां बलदर्पदर्पितानां साहयित्रे अभिभावयित्रे, इन्द्राय ; एषा आहुतिरिति शेषः॥ ৮

যে ইন্দ্র দেবতা আমাদিগকে শত শরৎ ঋতু জীবিত রাখেন, যিনি আমাদিগের দুরিত সকল বিনাশ করেন ; তাদৃশ বহু-আয়ুধ-বিশিষ্ট, বহুবলশালী, বহু-শক্তি-সম্পন্ন, পরগর্ব্বখর্ব্বকৃৎ ইন্দ্রদেবতার প্রীতির উদ্দেশে এই আহুতি প্রদত্ত হইতেছে॥ ৮

ये चत्वारः पथयो देवयाना
अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति।
तेषां यो अज्यानि मजीजि मावहा-
स्तस्मै नो देवाः परिदत्तेह सर्वे ॥ १

त्रिष्टुप् छन्दः ; विश्वेदेवा देवताः ; नवयज्ञे द्वितीयाज्यहोमे वि०—गो० ३।८,१०।

'ये' 'चत्वारः' 'पथयः' पन्थानः, 'देवयानाः' देवलोकगमनमार्गाः 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्योः स्वर्गमर्त्तयोः 'अन्तरा' मध्ये ; 'वियन्ति' विविधं गच्छन्ति ; 'तेषां' चतुर्णां मध्ये 'यः' पन्थाः 'अज्यानिं' अज्यानिः क्षयशून्यः, किञ्च 'अजीजिं' 'अजीजिः' पुनः पुनः जन्मशून्यः,—यत्र गच्छन्तः पथिका नैव पुनः पुनरावर्त्तन्ते ; हे 'सर्वे देवाः' यूयं 'नः' अस्मान् 'तस्मै' तस्मैव पन्थानं गन्तुं 'परिदत्त' उपस्थापयतेति ॥ १०

দ্যুলোক ও মর্ত্ত্যলোকের মধ্যে যে চারিটী দেবমার্গ আছে; উহার মধ্যে যে পথে গমন করিলে পথিকের ক্ষয় হয় না এবং পথিককে পুনরাবৃত্ত হইতে হয় না; হে দেবগণ! আমাদিগকে সেই পথেই যাইবার উপযুক্ত কর ॥ ১০

গ্রীষ্মো হেমন্ত উত নো বসন্তঃ
শরদ্বর্ষাঃ সুবিতন্নো অস্তু ।
তেষা মৃতূনাᳬ শত-শারদানাং
নিবাত এষা মভয়ে স্যাম ॥ ১১

বিরাট্ ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ; ঋতবো দেবতাঃ; নবযজ্ঞে তৃতীয়াজ্যহোমে বি০—গো০ ৩,৮,১০।

'গ্রীষ্মঃ' ঋতুঃ, 'হেমন্তঃ' ঋতুঃ, 'বসন্তঃ' ঋতুঃ, 'শরত্' ঋতুঃ, 'উত' অপি 'বর্ষাঃ' ঋতুঃ 'নঃ' অস্মাকম্ 'সুবিতং' কল্যাণকারী 'অস্তু' ভবতু। 'তেষাম্' 'এষাং' 'শত-শারদানাং' শতবার্ষিকাণাম্ 'ঋতূনাম্' 'অভয়ে' নির্ভয়ে, 'নিবাতে' আশ্রয়ে, বয়ং 'স্যাম' ॥ ১১

গ্রীষ্ম ঋতু, হেমন্ত ঋতু, বসন্ত ঋতু, শরৎ ঋতু; এবং বর্ষা ঋতু আমাদিগের সম্বন্ধে কল্যাণকারী হউন। আমরা যেন এতাদৃশ শত-শরৎ-ঋতুর নির্ভয়-আশ্রয়ে থাকিতে পারি (অর্থাৎ রোগ-শোকাদি-শূন্য হইয়া যেন শতায়ু হইতে পারি) ॥ ১১

ইদ্বৎসরায় পরিবৎসরায়
সংবৎসরায় কৃণুতা বৃহন্নমঃ ।
তেষাং বয়ᳬ সুমতৌ যজ্ঞিয়ানাং
জ্যোগ্ জীতা অহতা স্যাম ॥ ১২

বিরাড্রূপা ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ; সংবৎসরো দেবতা; নবযজ্ঞে চতুর্থাজ্যহোমে বি০—গো০ ৩,৮,১০।

हे देवाः! 'वत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय' प्रतिवत्सरम् 'इरां' एव अस्मद्देशे 'बृहत्' प्रचुरं 'नमः' अन्नं 'कृणुत' कुरुत समुत्पादयतेति यावत्। 'तेषां' 'यज्ञियानां' यज्ञहेतुभूतकालानां 'सुमतौ' कल्याण्यां मतौ स्थिताः 'वयं' 'ज्योक्' चिरमेव 'अहताः' शोकाद्याघातहीनाः सन्तो 'जीताः' जीविताः 'स्याम' इति प्रार्थनम् ॥ १२

হে কালাত্মক দেবগণ! তোমরা আমাদের দেশে এবৎসরের জন্য, পরবৎসরের জন্য, তৎপরবৎসরের জন্য অর্থাৎ চিরদিনেরই জন্যই প্রচুর অন্ন সমুৎপন্ন কর। যজ্ঞহেতুভূত কালাত্মক সেই দেবগণের কল্যাণকরী বুদ্ধির আশ্রয়ে থাকিয়া আমরা যেন চিরদিন অনাহত ভাবে জীবিত থাকিতে পারি ॥ ১

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा-
स्त्वयावसेन समशीमहि त्वा।
स नो मयोभूः पितवाविशस्व
शं तोकाय तन्वे स्योनः (स्वाहा) ॥ १३

'चरडीनत्रिष्टुप् छन्दः ; अन्नं देवता ; नवान्नप्राशने वि॰—गो॰ ३,८,१६।

हे अन्न! 'त्वा' त्वाम् 'अशीमहि' भुञ्जीमहि। 'त्वया' 'अवसेन' अवनहेतुत्वाद्येन सहायभूतेन, त्वदनुसारेणैवेति यावत्; 'देवाः' 'नः' अस्मान् 'भद्रान्' धर्म्मार्थकामात्मककल्याणानि 'श्रेयः' अतिशयेन ज्यायो मोक्षात्मकफलं च 'समनैष्ट' समनैषुः प्रापयन्ति। 'सः' अन्नरसः त्वं 'पितः इव' पालक इव 'मयोभूः' सुखानां भावयिता सन् 'आविशस्व' प्रविश 'नः' अस्माकं शरीरे

যথাস্থান মিতি শেষঃ ; প্রবিশ্য চ অস্মাকং 'তন্বৈ' শরীরবৃদ্ধয়ে 'তোকায়' প্রজননশক্তিফলায় চ 'স্যোনঃ' সুখকরঃ ; ভবেতি শেষঃ । —'স্বাহা' আহ যৎ, তৎ সুহুতু ভবতু ॥ ১২

অন্ন ! আমরা তোমাকে ভোজন করিতেছি । শরীররক্ষার নিদান খাদ্য অনুসারেই দেবগণ আমাদিগকে ত্রিবর্গ (ধর্ম্ম, অর্থ, কাম) কল্যাণ এবং অতিপ্রশস্ত কল্যাণ (অপবর্গ, মোক্ষ) প্রাপ্ত করাইয়া থাকেন। অন্নরস ! তুমি পিতার ন্যায় হিতকারী হওত আমাদের শরীরে যথাস্থানে প্রবেশ কর ; প্রবেশ করিয়া আমাদের শরীর-পুষ্টির ও প্রজননশক্তি-বৃদ্ধির হেতুরূপে সুখকর হও —যাহা প্রার্থনা করাগেল, তাহা সুসম্পন্ন হউক ॥ ১২

অমোসি প্রাণ তদৃতং ব্রবীম্যমা
হ্যসি সর্ব্ব মনু প্রবিষ্টঃ ।
স মে জরাং রোগ মপ, নৃত্য শরীরা দপাম
এধি মা মৃথা ন ইন্দ্র (স্বাহা) ॥ ১৪

ভূরিক্ পুরোজ্যোতির্জগতীচ্ছন্দঃ ; প্রাণো দেবতা ; ভক্ষণে বাদিমার্জনে বি০ —গো০২,৮,২১।

হে 'প্রাণ' ! শরীরবায়ো ! 'সর্ব্বং' শরীরম্ 'অনু প্রবিষ্টঃ' ত্বম্ 'হি' যতঃ 'অমা' অমঃ রোগহেতুঃ 'অসি', অতএব 'অমঃ' মৃত্যু-ভয়হেতুশ্চ 'অসি' । 'তৎ' এতৎ 'ঋতং' সত্যং 'ব্রবীমি' বচ্মি । 'সঃ' ত্বং 'মে' মম 'শরীরাৎ' মৃত্যুভয়হেতুং 'জরাম্', জরাহেতুভূতং 'রোগং' চ 'অপনৃত্য' দূরীকৃত্য 'অপামঃ' ভয়রোগহেতুস্বরূপাভাব-বান্ ভবন্ 'এধি' বর্দ্ধস্ব । হে 'ইন্দ্র' ! 'নঃ' অস্মাকং প্রার্থনাবচন মিদং 'মৃথা' 'মা' ভূদিতি ।—'স্বাহা' আহ যৎ, তৎ সুহুতু ভবতু ॥ ১৪

বায়ো! যেহেতু সর্ব্বশরীরে প্রবিষ্ট তুমিই আমাদের রোগহেতু অতএব তুমিই মৃত্যুভয়েরও নিদান; ইহা আমি সত্য বলিতেছি। তুমি আমার শরীর হইতে মৃত্যুভয়ের হেতু জরা ও জরার হেতু রোগাদি বিদূরিত করত ভয় ও রোগের অহেতু হইয়া বর্দ্ধিত হও। ইন্দ্র! আমাদের এই প্রার্থনা-বাক্য যেন মিথ্যা না হয়। —যাহা প্রার্থনা করা গেল, তাহা সুসম্পন্ন হউক॥ ১৪

ওঁ অগ্নিঃ প্রাশ্নাতু প্রথমঃ স হি বেদ যথা হবিঃ।
শিবা অস্মভ্য মোষধীঃ কৃণোতু বিশ্বচর্ষণিঃ (স্বাহা)॥ ১৫

অনুষ্টুপ্ ছন্দঃ; জাঠরোঽগ্নির্দেবতা; নবশ্যামাকান্নপ্রাশনে বি॰—গো॰ ২,৮,২৯।

'প্রথমঃ' মুখ্যঃ জাঠরঃ 'সঃ' 'হি' 'অগ্নিঃ' 'হবিঃ' অস্মদ্ভুক্তমন্নং 'যথা বেদ' যাবদেব বিদ্যাৎ, তাবদেব 'প্রাশ্নাতু' পচতু। 'বিশ্বচর্ষণিঃ' বৈশ্বানরঃ সঃ 'অস্মভ্যম্' অস্মদর্থম্ 'ওষধীঃ' ওষধিবিকারাণি, ভুক্তান্যন্নানি 'শিবাঃ' কল্যাণকরীঃ 'কৃণোতু' করোতু সম্পাদয়তু। —'স্বাহা' 'আহ যৎ, তৎ সুহু' ভবতু॥ ১৫

জাঠর নামে প্রসিদ্ধ মুখ্য অগ্নি, আমাদের ভুক্ত-অন্নসমূহের সংবাদ যেমন যেমন পাইতে থাকিবেন, তেমনি তেমনিই পরিপাক করিতে থাকুন। (অর্থাৎ খাইতে খাইতেই পরিপাক আরম্ভ হউক)। সর্ব্বজীবে বিদ্যমান সুতরাং বৈশ্বানর নামে প্রসিদ্ধ তিনি আমাদের ভুক্তান্নের পরিণাম কল্যাণকর করুন। —যাহা প্রার্থিত হইল, তাহা সুন্দররূপে সম্পন্ন হউক॥ ১৫

এত মু ত্য মধুনা সংযুতং যবং
সরস্বত্যা অধি বনাব চর্কৃধি।
ইন্দ্র আসীৎসীরপতি শতক্রতুঃ
কীনাশা আসন্মরুতঃ সুদানবঃ (স্বাহা)॥ ১৬॥ ১

জগতীচ্ছন্দঃ; অন্নদাতা দেবতা; নবযবান্নপ্রাশনে বি॰—গো॰ ২,৮,২৭।

हे अन्तरात्मन्! अस्मिन् वर्षे 'इन्द्रः' देवः स्वयमेव 'सीर-पतिः' लाङ्गलाध्यक्षः 'आसीत्' किञ्च 'सुदानवः' कल्याणदान-शीलाः 'मरुतः' देवा एव 'कीनाशाः' कर्षकाः 'आसन्'; अतः 'त्वं' समुत्पन्नम् 'एतं', 'मधुना संयुतं' 'यवम्' अन्नम् 'वना' वन्दनीयया 'सरस्वत्या' स्तुत्या संस्तूय 'अधि-अव-चर्कृधि' अतिशयेनाधिकुरुष्व, भुङ्क्ष्वेति भावः। — 'स्वाहा' आह यत्, तत सुष्ठु भवतु॥ १६ ॥ १

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
द्वितीयप्रपाठकीयः प्रथमः खण्डः ॥ १

হে অন্তরাত্মন্! এ বৎসর ইন্দ্রদেবতা স্বয়ং লাঙ্গলাধ্যক্ষতা স্বীকার করিয়াছিলেন এবং কল্যাণপ্রদ মরুৎ-দেবতারাও স্বয়ং কর্ষণকার্য্যে ব্যাপৃত ছিলেন (সেইজন্যই প্রচুর অন্নসমুৎপন্ন হইয়াছে); সেই এই মধুসংযুক্ত যব-অন্ন ভোজন কর এবং এই সময়ে সুন্দর স্তুতিগান কর ॥ ১৬ ॥ ১

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের দ্বিতীয়প্রপাঠকীয় প্রথম খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ১

———

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

प्रथमा ह व्युवास सा धेनुरभवद्यमे ।
सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा मुत्तराᳬ समाम् ॥ १

निचृदनुष्टुप् छन्दः ; आग्रहायणी देवता ; पायसाग्रहोमे वि०—गो० ३,९,९।

इयं 'हवि' हवनक्रिया 'प्रथमा' मुख्या ; अत्र 'धेनुः' अचिरप्रसूता गौः, गोदुग्धमिति भावः 'उवास' वसति, अस्तीत्यर्थः ; 'सा' इयं 'हवि' हवनक्रिया 'यमे' यमदेवतोद्देविषये 'अभवत्' समर्था भवतु । तथाच यस्याः पयसा इयं हवनक्रिया सम्पद्यते, 'सा' धेनुः 'उत्तराम् उत्तरां समाम्' उत्तरोत्तरवर्षेषु 'पयस्वती' प्रशस्तदुग्धशालिनी, 'दुहा' दोहनीया च, भूयादिति शेषः ॥ १

এই আহুতি, আগ্রহায়ণী নামক কার্য্যে প্রথম। ইহা অচিরপ্রসূতা গাভীর সমুৎকৃষ্ট দুগ্ধে প্রস্তুত হইয়াছে। ইহা সম্ভবত যম দেবতার প্রীতি-সম্পাদনের যোগ্য হইবে অর্থাৎ এতদ্দ্বারা আগ্রহায়ণী কার্য্যের নিয়ম রক্ষিত হইতে পারে। এই কার্য্যের ফলে, যে গাভীর দুগ্ধে এই পায়স প্রস্তুত হইয়াছে, সে গাভীটী উত্তরোত্তর বর্ষে সমধিক দুগ্ধদানে সমর্থা হউক ॥ ১

प्रति क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे ॥ २

पञ्चानां मेषां याजुषी त्रिष्टुप् छन्दः, अग्निर्देवता, आग्रहायण्यां व्याहृतिजपे वि०—
गो० ३,९,११।

हे अग्ने ! 'क्षत्रे' क्षत्रं बलम्, तत्र विषये ; 'बलवत्तयेति' यावत् 'प्रतितिष्ठामि' प्रतितिष्ठेयम्, प्रतिष्ठितो भवेय मित्यर्थः।

কিন্তু 'রাষ্ট্রে' রাজ্যবিষয়ে চ তথৈব 'প্রতি' তিষ্ঠামীতি কর্ষণীয়ম্ ; রাজনীতিজ্ঞতয়া প্রতিষ্ঠিতো ভবেয় মিত্যর্থঃ ॥ ২

হে অগ্নে! আমি যেন বলবান্ বলিয়া প্রতিষ্ঠিত হই। আমি যেন রাজনীতিজ্ঞ বলিয়া প্রতিষ্ঠিত হই ॥ ২

প্রত্যশ্বেষু প্রতি তিষ্ঠামি গোষু ॥ ৩

'অশ্বেষু' অশ্ববিষয়ে 'প্রতিতিষ্ঠামি' সুচালকতয়া প্রতিষ্ঠিতো ভবেয়ম্। 'গোষু' গোপ্রভৃতিপশুষু চ তথৈব 'প্রতি' তিষ্ঠামি ; পালকতয়া প্রতিষ্ঠিতো ভবেয়ম্ ॥ ৩

অশ্ব সম্বন্ধেও যেন সুচালকতাদি গুণে প্রতিষ্ঠিত হই। গোপ্রভৃতি পশুবিষয়েও পালনকারিতাদি গুণে প্রতিষ্ঠিত হই ॥ ৩

প্রতি প্রাণে প্রতি তিষ্ঠামি পুষ্টৌ ॥ ৪

'প্রাণে' প্রাণরক্ষণবিষয়ে 'প্রতিতিষ্ঠামি' সুহৃত্তয়া প্রতিষ্ঠিতো ভবেয়ম্। 'পুষ্টৌ' ভৃত্যাদিপোষণবিষয়ে চ তথৈব 'প্রতি' তিষ্ঠামি ; পোষণজ্ঞতয়া প্রতিষ্ঠিতো ভবেয়ম্ ॥ ৪

প্রাণরক্ষাদি বিষয়েও যেন সৌহৃদ্যগুণে প্রতিষ্ঠিত হই। ভৃত্যাদি পোষণ বিষয়েও যেন সুপ্রভুতাগুণে প্রতিষ্ঠিত হই ॥ ৪

প্রত্যঙ্গেষু প্রতি তিষ্ঠাম্যাত্মনি ॥ ৫

'অঙ্গেষু' হস্তপদাদিষু 'প্রতিতিষ্ঠামি' দার্ঢ্য-কর্মণ্যযুক্তত্বাদিনা প্রতিষ্ঠিতো ভবেয়ম্। 'আত্মনি' চেতসি চ তথৈব 'প্রতি' তিষ্ঠামি ; জ্ঞানবত্তয়া প্রতিষ্ঠিতো ভবেয়ম্ ॥ ৫

হস্তপাদ প্রভৃতি অঙ্গবিষয়েও দৃঢ়তা এবং কার্য্যকারিতা গুণে যেন প্রতিষ্ঠিত হই। স্বোন্নতিবিষয়েও আত্মতত্ত্বজ্ঞ বলিয়া যেন প্রতিষ্ঠিত হই ॥ ৫

प्रति द्यावापृथिव्योः प्रति तिष्ठामि यज्ञे ॥ ६

हे अग्ने! 'द्यावापृथिव्योः' द्युलोकभूलोकयोः 'प्रतितिष्ठामि' विज्ञानवत्तया प्रतिष्ठितो भवेयम्! 'यज्ञे' च तथैव 'प्रति' तिष्ठामि; याज्ञिकतया च प्रतिष्ठितो भवेयम् ॥ ६

হে অগ্নে! দ্যুলোক ও ভূলোক, উভয়বিষয়েই বিজ্ঞানবেত্তৃত্ব গুণে যেন প্রতিষ্ঠিত হই। যজ্ঞবিষয়েও সুযাজ্ঞিক বলিয়া যেন প্রতিষ্ঠিত হই ॥ ৬

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी।
यच्छा नः शर्म सप्रथो देवान्मा भयादिति ॥ ७

विराडनुष्टुप् छन्दः; पृथिवी देवता; भागदायकाभूमिजपे वि०—गो० २,९,१७।

हे 'पृथिवि!' 'अनृक्षरा' पापशून्या, 'निवेशनी' प्राणिनां धारणकारिणी त्वं 'स्योना' कल्याणरूपा 'भव'। हे 'सप्रथः' सप्रथे! विस्तीर्णरूपे! त्वं 'नः' अस्मभ्यं सर्वत्रैव 'शर्म' कल्याणं 'यच्छ' देहि। 'देवात्' दैवात् 'भयात्' भयहेतोः 'मा' मां पाहीति शेषः ॥ ७

হে পৃথিবি! তুমি পাপশূন্যা ও প্রাণিদিগের ধারণকারিণী হইতেছ। তুমি আমাদিগের কল্যাণকারিণী হও। হে প্রথিতে! তুমি আমাদিগকে কল্যাণ প্রদান কর এবং দৈব ভয় হইতে আমাকে রক্ষা কর ॥ ৭

अस्पशवः प्रध्यायत मनसा हृदयेन च।
वाचा सहस्रपाशया मयि बध्नामि वो मनः ॥ ८

अनुष्टुप् छन्दः; पशवो देवता; गावाद्यकबोधनहोमे वि०—गो० २,१०,१४।

হে 'পশবঃ!' 'যত্' যেন 'মনসা হৃদয়েন চ' যূয়ং 'প্রধ্যায়ত' প্রধ্যায়থ, আত্মহিতচিন্তাং কুরুথ, তদেব 'বঃ' যুষ্মাকং 'মন' মানসম্ 'সহস্রপাশয়া' বহুতররজ্জুরূপয়া 'বাচা' বিনয়বাক্যেন 'ময়ি' মদভ্যুদয়কর্ম্মণি 'বধ্নামি' নিয়োক্তুং চেষ্টয়ামি॥ ৮

হে পশুসকল! তোমরা সকলে যে হৃদয়—মনের দ্বারা অভীষ্ট ধ্যান করিয়া থাক, তোমাদিগের সেই মানসক্ষেত্র, বহুতর রজ্জুস্বরূপ বিনয় বাক্যদ্বারা আমার অভ্যুদয়কার্য্যে নিযুক্ত করিতে চেষ্টা করিতেছি॥ ৮

অনু ত্বা মাতা, মন্যতা মনু, পিতা নু ভ্রাতা,
নু সগর্ভ্যোনু সখা সযূথ্যঃ॥ ৯

পদপঙ্ক্তিশ্ছন্দঃ; পশুর্দেবতা; পশ্বনুমন্ত্রণে বিনিয়োগঃ—গো৹ ২,১০,১৬।

হে পশো! দৈবে পৈত্রে চ কর্ম্মণি বিনিযুক্তং 'ত্বা' ত্বাং, 'মাতা' ত্বজ্জননী 'অনু মন্যতাম্' দেবপিতৃকার্য্যসাধনায় শরীরবিসর্জনে অনুমতিং দদাতু। 'পিতা' ত্বজ্জনকঃ 'অনুমন্যতাম্'। 'ভ্রাতা' বৈমাত্রেয়াদিঃ ত্বদীয়ঃ 'অনুমন্যতাম্'। 'সগর্ভ্য' সোদরঃ ত্বদীয়ঃ 'অনুমন্যতাম্'। 'সখা' মিত্রঃ ত্বদীয়ঃ 'অনুমন্যতাম্। 'সযূথ্যঃ' সহচারী অপরশ্চ 'অনুমন্যতাম্'॥ ৯

হে পশো! দৈব, পৈত্র কার্য্যে বিনিযুক্ত তোমাকে তোমার জননী, দেব পিতৃ কার্য্য সাধনের নিমিত্ত শরীর বিসর্জ্জন করিতে অনুমতি প্রদান করুক; তোমার জনকও অনুমতি প্রদান করুক; তোমার বৈমাত্রেয়াদি ভ্রাতারাও অনুমতি প্রদান করুক; তোমার সোদর ভ্রাতারাও অনুমতি প্রদান করুক; তোমার সখাও অনুমতি প্রদান করুক; তোমার সহচারী পশুরাও (অপরাপর) অনুমতি প্রদান করুক॥ ৯

आशं देवेभ्यो हविः ॥ १०

यजुः ; अग्निर्देवता ; पशुधःसेचने विनियोगः — गो० गृ० ३,१०,२० ।

हे पशो ! त्वं 'देवेभ्यः' देवगणसन्तोषाय 'आशम् हविः' गृहीतं हवनीयद्रव्यम् भवसीति शेषः ॥ १०

হে পশো ! তুমি দেবতাদিগের ভক্ষ্যরূপে গৃহীত হইতেছ ॥ ১০

यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहत ।
अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ ११

निचृदनुष्टुप् छन्दः ; अग्निर्देवता ; पशुसंज्ञपनानन्तरहोमे वि०—गो० गृ० ३,१०,२४ ।

अयं 'पशुः' संज्ञपनाय निबद्धः सन् 'यत्' 'मायुं' कोपम् 'अकृत' किञ्च संभ्रमः 'पद्भिः' स्वपादचतुष्टयैः 'उरः' स्ववक्षः 'आहत' (हन्तेः स्वाङ्गकर्मकात् लुङात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनस्य वधादेशाभावपक्षे रूपम्) ; 'तस्मात्' 'विश्वस्मात्' सर्वस्मादेव 'अंहसः' दुष्कृतात् 'एनसः' पापात् 'मा' माम् 'अग्निः' देवः 'मुञ्चतु' ॥ ११

এই পশু, বলিদানের সময়ে হাড়কাটে গলা দিতে যে ক্রোধ করিয়াছে, এবং মুণ্ডচ্ছেদের পরে চারিপায়ে স্বীয় বক্ষে যে অনবরত আঘাত করিয়াছে, সেই সমস্ত দুষ্কর পাপ হইতে আমাকে অগ্নি দেবতা মুক্ত করুন ॥ ১১

अग्नाविग्निश्चरति प्रविष्ट
ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।
स नः स्योनः सुयजा यजा च
यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १२

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः ; अग्निर्देवता ; चतुर्थीकर्मण्याज्यहोमे वि०—गो० गृ० ४,१,८ ।

'ऋषीणाम्' अस्मत्पूर्वपुरुषाणां 'पुत्रः' पुत्रवत्‌पालितः, प्रियश्च 'एषः' 'अग्निः', 'अग्नौ' आहवनीयाग्नौ 'प्रविष्टः' प्रवेशं कुर्वन् 'अधिराजः' अध्यधिकदीप्तः सन् 'चरति' हविर्भक्षयति । 'नः' अस्माकं 'स्योनः' सुखकरः, 'सुयजा' सुयष्टा च 'सः' त्वमग्निः सर्वेषामेव 'देवानाम्' 'जनिमानि' जन्मानि 'यथा' 'वेद' जानासि, तथैव 'यजा' यज ॥ १२

ঋষিদিগের পুত্ররূপী যে অগ্নি আহবনীয় অগ্নিতে প্রবেশ করিয়া অত্যধিক প্রদীপ্ত হইয়া হবি ভক্ষণ করিতেছেন; আমাদিগের কল্যাণ-প্রদ, সুযাজ্ঞিক, সেই অগ্নি, দেবদিগের উৎপত্ত্যাদি যেরূপ অবগত আছেন, তদনুরূপই যাগকার্য্য নির্ব্বাহ করুন ॥ ১২

औलूखलाः सम्प्रवदन्ति ग्रावाणो
हविष्कृण्वन्तः परिवत्सरीणाम् ।
एकाष्टके सुप्रजसः सुवीरा
ज्योग् जीवेम बलिहृतो वयं ते ॥ १३
इडायास्पदं घृतवत्सरीसृपं
जातवेदः प्रति हव्या गृभाय ।
ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपा-
स्तेषांᳬ सप्तानां मयि रन्तिरस्तु (स्वाहा) ॥१४

अनयोः त्रिष्टुप् छन्दः ; अष्टका देवता ; प्रथमद्वितीयमन्त्राबदानहोमे विः—गो॰ ४,१,८ ।

'परिवत्सरीणाम्' प्रतिवत्सरसम्पाद्यमानानां अष्टकाणाम् सिद्ध्यर्थं 'हविष्कृण्वन्तः' हविषां सूपयोगिनस्तण्डुलान् निष्पाद-

यज्ञाः 'औलूखला:' उलूखलरूपेण परिणताः इमे 'ग्रावाणः' पाषाणाः 'सम्प्रवदन्ति' अस्फुट-शब्दं कुर्वन्ति । हे 'एकाष्टके' मुख्ये अष्टके ! 'ते' 'बलिंहृतः' बल्याहरणकारिणः 'वयं', 'सुप्रजसः' सुन्दरप्रजासमन्विताः, 'सुवीराः' सुपुत्राश्च सन्तो 'ज्योक्' दीर्घकालं 'जीवेम' प्राणधारणं कुर्वीमहीति ॥ १३

हे 'जातवेदः' अग्ने ! 'घृतवत्' घृतेन सिक्तम्, अतएव 'सरीसृपं' पिच्छलम्, 'इडायास्पदम्' अन्नस्य स्थानं, 'हव्या' हव्य मेतत् 'प्रति गृभाय' प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च मह्य मनु वरं देहि — 'ये' 'पशवः' 'ग्राम्याः' ग्रामे भवाः, 'विश्वरूपाः' विविधात्मकाः गोमहिषादयः, 'तेषां' ग्राम्यपशूनां 'सप्तानां' गोश्वाजाविमहिषगर्दभोष्ट्ररूपाणां 'मयि' मद्‌गृहे 'रन्तिः' रमणं प्रसन्नभावेनावस्थितिः 'अस्तु' भवतु ।—'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥ १४

প্রতিবৎসর সম্পাদ্যমান অষ্টকাসমূহে ব্যবহার্য্য হবনীয় তণ্ডুলের নিষ্পাদনকারী, প্রস্তরোলূখল, যে এই অস্ফুট শব্দ করিতেছে; তাহাতে যেন প্রকাশ পাইতেছে,—হে মুখ্যাষ্টকে ! তোমার প্রীতি-সাধনে প্রবৃত্ত আমরা যেন সুন্দর প্রজা-পুত্রাদি সহ দীর্ঘকাল জীবিত থাকিতে পারি ॥ ১৩

হে জাতবেদা অগ্নে ! ঘৃতাক্ত সুতরাং পিচ্ছিল এই হবনীয় দ্রব্য তুমি গ্রহণ কর । অনন্তর আমাকে বর দাও, সপ্তবিধ (গো, অশ্ব, অজা, অবি, মহিষ, গর্দ্দভ ও উষ্ট্র) গ্রাম্য পশুরই আমার গৃহে প্রসন্নভাবে অবস্থিতি হউক । —আমার এই আহুতি সুন্দররূপে গৃহীত হউক ॥ ১৪

एषैव सा या पूर्व्वा व्यौच्छत्
सेय मप्स्वन्तश्चरति प्रविष्टा ।
वधूर्जिगाय प्रथमा जनित्री
विश्वे ह्यस्यां महिमानो अन्तः ॥ १५

एषैव सा या प्रथमा व्यौच्छत्
सा धेनुरभवद्विश्वरूपा ।
संवत्सरस्य या पत्नी
सा नो अस्तु सुमङ्गली (स्वाहा) ॥ १६

छन्दसी: प्रथमा विराट्स्थाना त्रिष्टुप्, उत्तरा बृहती; उषोरूपाष्टका देवता; द्वितीय-तृतीयमाषावदानहोमे वि०—गो० गृ० सू० ४,१,९ ।

'पूर्वा' पूर्वस्यां दिशि उद्यती 'या' उषाः 'वि-औच्छत्' विवासयति तमः, किञ्च 'अप्सु' अन्तरीक्षेषु सततं 'अन्तः प्रविष्टा' 'चरति' भ्रमति, 'सा' उषा एव 'एषा' अष्टका । अतः 'इयम्' अष्टका 'वसूः' पार्थिवान् समस्तद्रव्यान् 'जिगाय' जितवती, 'प्रथमा' प्रधाना 'जनित्री' जनयित्री, कामानामिति शेषः । 'अस्याम्' अष्टकायां 'अन्तः' मध्ये 'विश्वे' बहवः 'हि' एव 'महिमानः' प्रकाशिताः सन्ति, परमेश्वरस्येति भावः ॥ १५

'एषा' अष्टका 'सा' उषा एव, 'या' 'प्रथमा' दिवारम्भकालीना 'वि-औच्छत्' विवासयति तमः । 'सा' इयं 'विश्वरूपा' बहुजनसेव्यत्वात् बहुरूपा, 'धेनुः' यथाभिलषितद्रव्यप्रदत्वात् कामधेनुरिव । 'या' च 'संवत्सरस्य' 'पत्नी' भोग्यत्वात् उच्यते वेदे, 'सा' उषोरूपा अष्टका 'नः' अस्माकं 'सुमङ्गली' कल्याणी 'अस्तु' भवतु ।—'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥ १६

নবপ্রকাশিনী যে, ঊষাদেবতা পূর্ব্বদিকে সতত প্রকাশ পাইয়া থাকেন, তিনিই এই অষ্টকা। ইনি পার্থিব সমস্ত দ্রব্য জয় করিয়াছেন এবং সর্ব্ব-

বিধ কামনার প্রদান জনয়িত্রী ; ইহাতে পরমেশ্বরের বহু মহিমা প্রকাশিত হইয়াছে॥ ১৫

এই অষ্টকাই—সেই, প্রথমোদয়স্বভাবা, অন্ধকার দূরকারিণী, উষা ; ইনি বহুরূপ এবং বহুবিধ, অভিলষিত প্রদান বিষয়ে কামধেনু স্বরূপা ; ইহাকে সংবৎসরের পত্নী বলা যায় ; এই অষ্টকা আমাদিগের মঙ্গলকারিণী হউন।—আমার এই আহুতি সুন্দররূপে গৃহীত হউক॥ ১৬

यां देवाः प्रति पश्यन्ति रात्रीं धेनु मिवायतीम्।
सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा मुत्तरां समाम्॥ १७
संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्रि यजामहे।
प्रजा मजर्य्यां नः कुरु रायस्पोषेण संसृज (स्वाहा)॥ १८

अनयोः अनुष्टुप् छन्दः ; रात्रिरूपाष्टका देवता ; तृतीयचतुर्थयमाजावंद्दामहोमे वि०— गो० गृ० सू० ४, १, ९।

'देवाः' द्योतमानाः 'याम्' 'आयतीम्' आगच्छन्तीं 'धेनुम्' इव 'पश्यन्ति' ; 'सा' रात्रिरूपा एषा उत्तरा अष्टका, 'उत्तराम् उत्तराम्' उत्तरोत्तरं 'समां' वर्षं प्रति 'नः' अस्माकं 'पयस्वती' अत्यधिकदुग्धवतीव 'दुहा' दोहनीया भवतु॥ १७

हे 'रात्रि' रजनिरूपे 'संवत्सरस्य' 'प्रतिमां' परिमापयित्रीं 'यां' 'त्वा' त्वां 'यजामहे' वयं, सा त्वं 'नः' अस्माकं 'प्रजाम्' 'अजर्य्यां' जरा-शून्यां 'कुरु' ; किञ्च अस्मान् 'रायस्पोषेण' धनसम्बन्धिपोषणेन 'सं सृज' संसृष्टान् संयुतान् कुर्विति।—'स्वाहा' सुहुत मस्तु॥ १८

দেবগণ, রাত্রিস্বরূপা যে অষ্টকাকে আগমনকারিণী ধেনুর ন্যায় দেখিয়া থাকেন ; রাত্রিস্বরূপা সেই উত্তরাষ্টকা দেবী উত্তরোত্তর বর্ষে অত্যধিক দুগ্ধবতী গাভীর ন্যায় আমাদের দোহনীয়া হউন॥ ১৭

হে রজনিস্বরূপে! উত্তরাষ্টক! তুমি সংবৎসরের পরিমাণকর্ত্রী, তোমাকে আমরা পূজা করিতেছি, তুমি আমাদিগের অপত্যাদিকে জরা শূন্য কর এবং আমাদিগকে ধনের রক্ষণে সংযুক্ত কর।—আমার এই আহুতি সুন্দররূপে গৃহীত হউক ॥ ১৮

अन्वियन्नो अनुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् ।
अग्निश्च हव्यवाहनः स नोऽदाद्दाशुषे मयः ॥ १९ ॥ २

अनुष्टुप् छन्दः ; अनुमत्यग्नी देवते ; सौविष्टकृतहोमे विनियोगः—गो० गृ० ४,१,९ ।

'इयं' 'अनुमतिः' पूर्वा पौर्णमासी देवी, 'नः' अस्माकं 'यज्ञम्' इदं, 'देवेषु' इन्द्रादिषु 'अनुमन्यतां' बोधयताम् । 'हव्यवाहनः' हव्यानां वहनकारी च 'सः' प्रसिद्धोऽयम् 'अग्निः' 'दाशुषे' दाश्वद्भ्यो हविर्दातृभ्यो 'नः' अस्मभ्यं 'मयः' सुखम् 'अदात्' ददातु ॥ १९ ॥ २

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
द्वितीयप्रपाठकीयो द्वितीयः खण्डः ॥ २

এই অনুমতি (পূর্ব্বা পৌর্ণমাসী) দেবী, ইন্দ্রাদি দেবগণের তোষার্থ যজ্ঞ করিতে আমাদিগকে অনুমতি প্রদান করুন। হব্য-সমূহের বহনকারী সেই প্রসিদ্ধ এই অগ্নি দেবতা, হবির্দ্দানশীল আমাদিগকে সুখ প্রদান করুন ॥ ১৯ ॥ ২

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের দ্বিতীয় প্রপাঠকীয় দ্বিতীয় খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ২

॥ अथ तृतीय खण्डः ॥

स्वाहा सोमाय पितृमते ॥ १

स्वाहाग्नये कव्यवाहनाय ॥ २

इमे यजुषी, अग्नीषोमौ पितृ-देवता ; उपघातहोमे विनियोगः—गो० गृ० ४,२,२५ ।

'पितृमते' पितृगणाश्रयभूताय 'सोमाय' सोमनामदेवाय 'स्वाहा' सुष्ठु गृहीतं भवतु, एतत् कव्यदानमिति शेषः ॥ १

कव्यं प्रेतं हविः, तद्वहतीति कव्यवाहनः, तस्मै 'कव्यवाहनाय' अग्नये 'स्वाहा' तमग्निमुद्दिश्य परित्यक्तमिदं हव्यं सुष्ठु गृहीतं भवत्विति ॥ २

পিতৃগণ অধিষ্ঠিত হইয়া থাকেন যে সোমমণ্ডলে, তাঁহার প্রীতি-উদ্দেশে এই কব্য প্রদত্ত হইল ;—ইহা সুন্দরভাবে গৃহীত হউক ॥ ১

পিতৃগণের উদ্দেশে প্রদত্ত কব্যের বহনকারী অগ্নিদেবের প্রীতি উদ্দেশে এই কব্য প্রদত্ত হইল ;—ইহা সুন্দরভাবে গৃহীত হউক ॥ ২

अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ ३

यजुः ; रक्षांसि देवता ; दर्भपिञ्जूल्या लेखोल्लेखे विनियोगः—गो० गृ० ४,३,२।

'वेदिषदः' वेदिस्थाः, 'असुराः' प्रबलाः, 'रक्षांसि' लोष्टादयः सन्त्येव, ते 'अपहताः' दूरीकृता भवन्त्विति ॥ ३

যজ্ঞবেদীতে যে সমস্ত বৃহৎ লোষ্ট্রাদি আছে, তৎসমস্ত দূরীকৃত হউক ॥ ৩

ये रूपाणि प्रति मुञ्चमाना

असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति ।

परा पुरो नि पुरो ये भर-

न्त्याग्निष्टांल्लोकात् प्रणुदत्वस्मात् ॥ ४

भुरिक् पंक्तिश्छन्दः, अग्निर्देवता, उल्मुकाधाने वि०—गो० ४,३ २ ।

'ये' पितरः 'रूपाणि' मानवीयादीनि 'प्रति मुञ्चमानाः' प्रतिजन्मसु त्यजन्तः, पुनः पुनः मृता इति यावत्; 'असुराः' बलवन्तः स्वर्गीयाः 'सन्तः' 'स्वधया' पितृभोग्यहविषा 'चरन्ति' जीवन्ति; 'ये' च तत्रस्था एव 'पुरः' अस्मच्छत्रुनिवासान् 'परा भरन्ति' प्रहरन्ति किञ्च 'पुरः' स्ववंश्यनिवासान् 'नि भरन्ति' निःशेषेण पालयन्ति; 'तान्' पितॄन् 'अग्निः' आहवनीयोऽयम् 'अस्मात्' स्वर्गात् 'लोकात्' 'प्र नुदतु' प्रचोदयतु, इमं लोक मागन्तुमिति भावः ॥ ४

যে পিতৃগণ, প্রতিজন্মে মনুষ্যাদিরূপ ত্যাগ করিয়া স্বর্গীয়রূপে 'স্বধা' (পিতৃভোগ্য অন্ন) ভোগ করিয়াথাকেন এবং শত্রুনিবাসসমূহ বিনষ্ট করেন ও স্ব-স্ব বংশীয়গণের নিবসতিসমূহ পালন করেন; তাদৃশ পিতৃগণকে এই আহবনীয় অগ্নিদেবতা, এই লোকে আগমন করিতে প্রবৃত্ত করুন ॥ ৪

एत पितरः सोम्यासो

गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः

दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं

रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छत ॥ ५

स्वराड् विष्टारपंक्तिश्छन्दः; पितरो देवताः; पितृभ्यः मामाञ्जने वि०—गो० ४,३,४ ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग मावृषायध्वम् ॥ ६
अमीमदन्त पितरो यथाभाग मावृषायिषत ॥ ७

अनयोः साम्नी बृहती छन्दः, पितरो देवताः, क्रमात् अपर्याहत्य जपे आवर्त्तमानस्य जपे च विनियोगः—गो० गृ० ४,३,११-१२ । वस्तुतस्तु आर्चीविमौ चतुष्पाद्बृहत्याः ।

हे 'पितरः!' यूयम् 'अत्र' काले स्थाने कर्म्मणि वा दत्तं पिण्डं 'यथाभागम्' यो यस्य भागः तम् 'आवृषायध्वम्' सम्यगभिलषत, ततश्च 'मादयध्वम्' हृष्यत ॥ ६

प्रार्थिताः ते 'पितरः' 'यथाभागम्' यो यस्य भागः तम् 'आवृषायिषत' सम्यगभिलषितवन्तः, ततः 'अमीमदन्त' हृष्टवन्तश्च ॥ ७

হে পিতৃগণ! আপনারা নিজ নিজ ভাগ গ্রহণ করিতে ইচ্ছা করুন,—এই পিণ্ডে পরিতৃপ্ত হউন ! ॥ ৬

পিতৃগণ নিজ নিজ ভাগ গ্রহণ করিতে ইচ্ছা করিলেন,—এই পিণ্ডলাভে পরিতৃপ্ত হইলেন ॥ ৭

नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूषाय ॥ ८
नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसाय ॥ ९
नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे ॥ १०
नमो वः पितरः पितरो नमो वः ॥ ११

८—११ एषा मायचतुष्टया आर्षी गायत्री छन्दः, पितरो देवताः, क्रमात् प्रथमकण्डिकां दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा, द्वितीयकण्डिकां सव्योत्तानौ पाणी कृत्वा, तृतीयकण्डिकां दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा, निह्नवने किञ्च अन्त्यस्य चौर्णी गायत्री छन्दः, पितरो देवताः, कृताञ्जलित्वं जपे विनियोगः—गो० गृ० ४,३,१८—२१ सू० ।

हे 'पितरः' 'वः' युष्मभ्यं 'नमः' नमामि। कस्मै ? इत्युच्यते — 'जीवाय' दीर्घजीवनाय, दीर्घजीवनं भोक्तुमिति यावत्। हे 'पितरः' 'वः' युष्मभ्यं 'शूषाय' (यतः 'शोषाय'-इति माध्यन्दिनीयः पाठः, अतोऽत्रापि तथैवार्थेन अवितव्यम्) शूषः शोषो नाम पापरोगः, तादृशादकालमृत्युहेतुतः स्वं रक्षयितुमिति यावत्। 'नमः' नमामि ॥ ८

हे 'पितरः' 'वः' युष्मभ्यं 'नमः' नमामि। कस्मै इत्युच्यते — 'घोराय' घोरं भयावहं पापं ततः स्वं रक्षयितुमिति यावत्। हे 'पितरः' 'वः' युष्मभ्यं 'रसाय' आनन्दाय च 'नमः' नमामि ॥ ९

हे 'पितरः' 'वः' युष्मभ्यं 'नमः' नमामि। कस्मै ? इत्युच्यते — 'स्वधायै' अन्नाय। हे 'पितरः' 'वः' युष्मभ्यं 'मन्यवे' मन्युदैवतकृतं भवति दुर्भिक्षादि, ततः स्वं रक्षयितुमिति यावत्। 'नमः' नमामि ॥ १०

हे 'पितरः' 'वः' युष्मभ्यं 'नमः' नमामि। भूयश्च हे 'पितरः'! 'वः' युष्मभ्यं 'नमः' नमामि ॥ ११

হে পিতৃগণ! দীর্ঘজীবী হইবার নিমিত্ত আপনাদিগকে প্রণাম করিতেছি; হে পিতৃগণ! পাপরোগাদি হইতে রক্ষা পাইবার নিমিত্ত আপনাদিগকে প্রণাম করিতেছি ॥ ৮।

হে পিতৃগণ! ভয়ানক পাপ হইতে রক্ষা পাইবার নিমিত্ত আপনাদিগকে প্রণাম করিতেছি; হে পিতৃগণ! আনন্দ লাভের নিমিত্ত আপনাদিগকে প্রণাম করিতেছি ॥ ৯

হে পিতৃগণ! অন্নলাভের নিমিত্ত আপনাদিগকে প্রণাম করিতেছি; হে পিতৃগণ! অন্নোৎপত্তির বাধাকারী মন্যুদেবতার কোপ হইতে রক্ষা পাইবার নিমিত্তও আপনাদিগকে প্রণাম করিতেছি ॥ ১০

হে পিতৃগণ! আপনাদিগকে বার বার নমস্কার করিতেছি ॥ ১১

गृहान् नः पितरो दत्त ॥ १२
सदो वः पितरो देष्म ॥ १३
एतद्वः पितरो वासः ॥ १४

१२ प्राजापत्या गायत्री छन्दः ; पितरो देवताः ; गृहिण्यवेक्षणे वि०—गो० ४,१,२१ ।
१३ प्राजापत्या गायत्री छन्दः ; पितरो देवताः ; पिण्डावेक्षणे वि०—गो० ४,१,२३ ।
१४ प्राजापत्या गायत्री छन्दः ; पितरो देवताः ; पिण्डे सूत्रदाने वि०—गो० ४,१,२४ ।
वस्तुतस्त्रिभिः पादैरेकैवेयं गायत्रीति ध्येयम् ।

हे 'पितरः' 'नः' अस्मभ्यं 'गृहान्' गृहस्य शोभां भार्यां 'दत्त' प्रयच्छत ; रक्षतेति भावः ॥ १२

हे 'पितरः' 'वः' युष्मभ्यं 'सदः' स्थानं 'देष्म' ददाम ; अत्रैव गृहे, अस्या एवेक्षिताया भार्यायाः शरीरे वा, वय मिति शेषः ॥ १३

हे 'पितरः' 'वः' युष्माकम् 'एतत्' 'वासः' परिधेयं वसनम् ; भवत्विति शेषः ॥ १४

হে পিতৃগণ! আমাদিগের গৃহের শোভা এই ভার্য্যাকে রক্ষা কর ॥ ১২
হে পিতৃগণ! তোমাদিগকে আমরা এই স্থান দিলাম ॥ ১৩
হে পিতৃগণ! এই বস্ত্র তোমাদিগের পরিধেয় হউক ॥ ১৪

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्
स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥ १५

विराड्जगत्युप् छन्दः ; पितरो देवताः ; पिण्डपरिषेके वि०—गो० ग० ४,१,२६ ।

हे आपः ! यूयं 'स्वधा' पितॄणां तृप्तिहेतुभूताः 'स्थ' भवथ । 'ऊर्ज्जम्', 'घृतं', 'पयः', 'अमृतम्' इति प्रसिद्ध मेतत् 'परिस्रुतं' 'कीलालम्' जलं 'वहन्तीः' वहन्त्यो धाराः, यूयं 'मे' मम 'पितॄन्' आहूतान् 'तर्पयत' तृप्तिं गमयत ॥ १५

হে জল! তোমরা পিতৃদিগের প্রীতি-উদ্দেশে প্রদত্ত হইতেছ ; অমৃত-স্বরূপ, ঘৃতস্বরূপ, দুগ্ধস্বরূপ, বলকর, পরিস্রুত জল বহনকারিণী এই ধারাসমূহ পিতৃগণকে পরিতৃপ্ত করুন ॥ ১৫

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
यथेह पुरुषः स्यात् ॥ १६

निचृद् गायत्री छन्दः ; पितरो देवताः ; मध्यमपिण्डप्राशने वि०—गो० ४,३,२७ ।

हे 'पितरः' 'पुष्करस्रजम्' मेघमालाधारिणं चन्द्र मिव ह्लादकरं 'कुमारं' पुत्ररूपं 'गर्भम्' 'आधत्त' प्रदत्त । पुनरुच्यते—'इह' गर्भे 'पुरुषः' पुरुष इति विख्यातः तनयो 'यथा स्यात्' तथा प्रसन्ना भवेति शेषः ॥ १६

হে পিতৃগণ! মেঘ-মালাধারী চন্দ্রের ন্যায় আহ্লাদক ও কান্তিযুক্ত পুত্ররূপ গর্ভ প্রদান কর ; এই গর্ভে যেন পুরুষ বলিয়া খ্যাত্যাপন্ন; পুত্র সমুৎপন্ন হয় ॥ ১৬

अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा
अवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।
प्रादात् पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्
प्रजानन्नग्ने पुनरेहि योनिम् ॥ १७

भूरिक् त्रिष्टुप् छन्दः; अग्निर्देवता; उल्मुकानुप्रहरणे वि०—गो० गृ० ४,३,२९ ।

'जातवेदाः' अग्निः 'नः' अस्माकं 'हविषः' 'दूतः' वाहकः 'अभूत्'। अतएव 'हव्यानि' अस्मद्दत्तानि 'सुरभीणि कृत्वा' 'अवाट्' वहनं कृतवान्। 'स्वधया' अस्मदुक्तया पितृप्रीत्युद्देशेन त्यागार्थवाचा सह तानि च 'पितृभ्यः' 'प्रादात्' दत्तवान्। 'ते' च पितरः 'अक्षन्' तानि भक्षितवन्तः। इदानीं प्रार्थये—हे 'अग्ने!' पितृभक्षणं 'जानन्' सन् 'योनिं' स्वस्थानम् 'पुनः प्रेहि' पुनः प्रागच्छ॥ १७

জাতবেদা অগ্নি, অস্মদাদি-প্রদত্ত হবির দূত (বাহক) হইয়াছেন; অতএব অস্মদাদি-প্রদত্ত হব্য সমুদয়কে সুগন্ধি করত বহন করিয়াছেন,—পিতৃগণের প্রীতি-উদ্দেশে ত্যাগার্থ বোধক 'স্বধা' বাক্যসহকারে সেই সমুদয় হব্য পিতৃগণকে দিয়াছেন; পিতৃলোকেরা তৎসমুদয় ভক্ষণও করিয়াছেন। সম্প্রতি প্রার্থনীয়—হে অগ্নে! তুমি পিতৃলোকের ভক্ষণ জ্ঞাত হইয়া স্বস্থানে (এইস্থলে) প্রত্যাগমন কর॥ ১৭

वह वपां जातवेदः पितृभ्यो
यत्रैतान्वेत्थ निहितान् पराचः।
मेदसः कुल्या अभि तान्त्स्रवन्तु
सत्या एषा आशिषः सन्तु कामात् (स्वाहा)॥१८

त्रिष्टुप्छन्दः; अग्निर्देवता; पितृदैवतवपाहोमे विनियोगः—गो॰ गृ॰ ४,४,२१।

हे 'जातवेदः' अग्ने! 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'पराचः' गमनपराङ्मुखान् उपविष्टानिति यावत् 'निहितान्' स्थितान् 'एतान्' पितॄन् 'वेत्थ' जानासि, तत्रैव एभ्यः 'पितृभ्यः' 'वपां' मेदः 'वह' प्रापय। 'मेदसः' अस्य 'कुल्याः' कृत्रिमाः सरितः

'तान्' पितॄन् प्रति 'अभिस्रवन्तु'। 'एषाम्' इमेषां पितॄणां 'कामात्' इच्छात एव 'आशिषः' आशीर्व्वादाः, अस्मत्सु प्रयुक्ताः, 'सत्याः' अनृताः सफलाः 'सन्तु'।—'स्वाहा' तन्नां यत् सुहुत भवतु ॥ १८

হে জাতবেদঃ অগ্নে ! পিতৃগণ, যে প্রদেশে গমন-পরাঙ্মুখ হইয়া অবস্থিতি করিতেছেন ; তুমি অবগত আছ ; সেই স্থানেতেই তাঁহাদিগকে মেদ বহন করিয়া লও,—এই মেদের কুল্যা (কৃত্রিমপয়ঃপ্রণালী) পিতৃগণের অভিমুখেই পরিস্রুত হউক এবং এই সকল পিতৃগণের স্বেচ্ছাতঃ প্রদত্ত আশীর্ব্বাদসকল সত্য (সফল) হউক।—যাহা প্রার্থনা করা গেল, তাহা সুন্দররূপে স্বীকৃত হউক ॥ ১৮

जातवेदो वपया गच्छ देवांस्-
त्वं हि होता प्रथमो बभूव ।
सत्या वपा प्रगृहीता मे अस्तु
समृध्यतां मे यदिदं करोमि ॥ १९

त्रिष्टुप् छन्दः ; अग्निर्देवता ; दैवदैवतवपाहोमे विनियोगः—गो० गृ० ४,४,२६ ।

हे 'जातवेदः' अग्ने ! 'हि' यतः 'त्वं' 'प्रथमः' मुख्यः 'होता' देवानां आह्वाता 'बभूव' चिरं प्रसिद्धः ; अतः 'वपया' अस्मद्दत्तया अनया सह, एतदर्पणायैवेति यावत् 'देवान्' इन्द्रादीन् 'गच्छ' ; ततश्च 'मे' मम 'प्रगृहीता' प्रदानाय गृहीता 'वपा' इयम्, 'सत्या' सार्थिका 'अस्तु' भवतु ; 'यत्' 'इदं' वपादानं 'करोमि', 'मे' मम तदेतत् कर्म, 'समृध्यताम्' सुसम्पन्नं कुरु ॥ १९

হে জাতবেদঃ অগ্নে ! যেহেতু তুমি দেবতাদিগের মুখ্য হবনকর্ত্তা বলিয়া চিরদিন সুপ্রসিদ্ধ ; অতএব অস্মদ্দত্ত বপা লইয়া তাঁহাদিগের নিকটে গমন

কর ; তাহাতেই বৈবোদ্দেশে প্রদানার্থ যত্নে গৃহীত এই বপা সার্থক হইবে। —আমার এই বপাদান কার্য্য এই প্রকারে সুসম্পন্ন কর ॥ ১৯

यत् कुसीद मप्रदत्तं मयेह
येन यमस्य निधिना चरामि ।
इदं तदग्ने अनृणो भवामि
जीवन्नेव प्रतिदत्ते ददानि ॥ २०

त्रिष्टुप् छन्दः ; अग्निर्देवता ; ऋणमोचने विनियोगः—गो० ग० ४,४,१५ ।

हे 'अग्ने !' 'मया' 'इह' जन्मनि 'यत्' 'कुसीदम्' अपि 'अप्रदत्तम्' अस्ति ; किञ्च 'यमस्य' उत्तमर्णस्य प्रापय्येन 'येन' 'निधिना' ऋणीकृतद्रव्येण 'चरामि' व्यवहरामि ; अद्याप्यहमिति यावत्। 'तत्' 'इदं' सकुसीद मृणम् 'ददानि'। 'प्रतिदत्ते' च अस्मिन्, अहं 'जीवन् एव' इहैव जन्मनि 'अनृणः' ऋणशून्यो 'भवामि' ॥ २०

হে অগ্নে! এ জন্মে যে কোন উত্তমর্ণের নিকট হইতে যাহা কিছু দ্রব্য ঋণ করিয়া ব্যবহার করিয়াছি অথচ অদ্যাপি তাহার কুসীদ (শুদ) পর্য্যন্ত প্রদান করি নাই ; অদ্য কুসীদসহ তৎসমস্ত ঋণ পরিশোধ করিতেছি ; অতঃপর বিবেচনা করি যে জীবিত থাকিতেই অর্থাৎ এই শরীরেই অনৃণী হইতেছি ॥ ২

एकाष्टका तपसा तप्यमाना
जजान गर्भं महिमान मिन्द्रम् ।
तेन देवा असहन्त शत्रून्
हन्तासुराणा मभवच्छचीभिः ॥ २१ ॥ ३

त्रिष्टुप् छन्दः ; इन्द्राणी देवता ; एकाष्टकायां स्थालीपाकहोमे वि०—गो० ३,४,३२ ।

'तपसा' ग्रीष्मर्त्तुना 'तप्यमाना' 'एकाष्टका' देवी 'महिमानं' कालमाहात्म्यरूपम् 'इन्द्रम्' वृष्टिप्रददेवविशेषं 'गर्भं' 'जजान' जनयति, स्वगर्भे धारयतीति भावः। ततः प्रादुर्भूतश्च स इन्द्रः 'शचीभिः' स्वकर्मभिः 'असुराणां' मेघानां 'हन्ता' इति प्रसिद्धो भवति; अतः 'तेन' इन्द्रेण अधिपतिभूतेन सह मिलित्वा 'देवा.' वृष्टिकारिणोऽपरे 'शत्रून्' वृष्टिबाधकान् 'असहन्त' अभिभवन्ति॥ २१ ॥ २

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां "मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम् द्वितीयप्रपाठकीयस्तृतीयः खण्डः ॥ ३

গ্রীষ্মঋতুতে তপ্যমানা মুখ্য-অষ্টকা দেবী কালের মহিমা স্বরূপ ইন্দ্রনামক গর্ভ ধারণ করেন, পরে প্রাদুর্ভূত সেই ইন্দ্র মেঘচালনাদি স্বীয় ক্রিয়ার দ্বারা মেঘসমূহের বিদারক বলিয়া প্রসিদ্ধ হএন; অনন্তর বৃষ্টির অনুকূল দেবতারা, সেই অধিনায়ক ইন্দ্রের সহিত মিলিত হইয়া বৃষ্টির প্রতিকূল শত্রুদিগকে পরাভব করিয়াথাকেন॥ ২১ ॥ ৩

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের দ্বিতীয়প্রপাঠকীয় তৃতীয় খণ্ডের সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩

———

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

इदं भूमे भजामह इदं भद्रꣳ सुमङ्गलम् ।
परा सपत्नान् बाधस्वान्येषां विन्दते वसु ॥
(अन्येषां विन्दते धनम्) ॥ १

निचृदनुष्टुप् छन्दः ; भूमिर्देवता ; सर्वत्र भूमिजपे विनियोगः—गो० गृ० ४,७,३ ।

यत् 'भूमिः' 'इदं' खण्डं स्थण्डिलात्मकं स्थानं 'भद्रं' कल्याण-कारं 'सुमङ्गलं' मङ्गलकरं पुनस्तथा अतिकल्याणकर मस्माकम्, तत् 'इदं' भूखण्डं 'भजामहे' वयमिति । हे भूखण्ड ! 'सपत्नान्' अस्मच्छत्रून् 'पराबाधस्व' शात्रवकर्माणि ; तेभ्यः 'अन्येषाम्' अस्माकं यजमानं; 'वसु' वासभवनं ('धनं' ऐश्वर्यम्) 'विन्दते' विन्दतां, लभताम् त्वत्प्रसादेनेति भावः॥ १

কল্যাণকর, অতিশয় কল্যাণকর, ভূমির এই অংশটুকু আমরা ব্যবহার করিতেছি। হে ভূখণ্ড! আমাদের শত্রুগণকে শত্রুতাকার্য্যে বাধা দাও এবং তোমার প্রসাদে আমাদিগের যজমান বাসভবন (এবং ঐশ্বর্য্য) লাভ করুন ॥ ১

इमꣳ स्तोम मर्हते जातवेदसे
रथ मिव सम्महेमा मनीषया ।
भद्रा हि नः प्रमति रस्य सꣳस-
द्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २

जगतीच्छन्दः ; अग्निर्देवता ; अग्निपरिसमूहने विनियोगः—गो० गृ० ४,५,५ ।

'अर्हते' स्तुत्याय, 'जातवेदसे' अग्नये 'रथ मिव' अभिमत-साधकं रथं यथा 'इमं' 'स्तोमं' स्तवं, 'मनीषया' प्रज्ञया सम्

'मन्महेम' पूजोपकरणयुक्तं कुर्य्याम । 'नः' अस्माकं 'संसदि' समाजविषये 'हि' 'अस्य' अग्नेः 'भद्रा' कल्याणी 'प्रमतिः' प्रकृष्टा मतिः अस्तु । 'हे अग्ने !' 'तव' 'सख्ये' सखित्वे विद्यमानाः 'वयं' 'मा रिषाम' कथमपि विनष्टा मा भूम ॥ २

নিজ প্রজ্ঞাবলে সারথি যেমন রথকে চালনোপযুক্ত করে তদ্রূপ আমরা এই স্তুতিতে জাতবেদা নামক অগ্নির প্রীতিসাধনার্থ পূজোপকরণের উপযুক্ত করিতেছি। এই অগ্নির অস্মৎ-সমাজসম্বন্ধে কল্যাণদায়িনী বুদ্ধি হউক! হে অগ্নে! তোমার সখ্যভাবে অবস্থিত আমরা যেন কোন প্রকারে বিনষ্ট না হই! ॥ ২

भरामेध्मं कृणवामा हवीꣳषि ते
चितयन्तः पर्वणा पर्वणा वयम् ।
जीवातवे प्रतराꣳ साधया धियो
ऽग्ने सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ ३

जगतीच्छन्दः, अग्निर्देवता ; अग्निपरिसमूहने विनियोगः—गो० गृ० ४ ५,५ ।

हे 'अग्ने !' वयं त्वदर्थम् 'इध्मम्' इन्धनसाधनं समित्समूहं 'भराम' आहराम । तदनु 'ते' तुभ्यं 'हवींषि' चरुपुरोडाशादीनि 'पर्वणा पर्वणा' प्रतिपक्ष मासन्नाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां 'चितयन्तः' त्वां प्रज्ञापयन्तः 'कृणवाम' करवाम, जुहवामेति यावत् । स त्वं 'जीवातवे' दीर्घजीवनाय अस्माकं 'धियः' प्रज्ञाः कर्माणि वा 'प्रतरां' नितरां 'साधय' सम्पादय । हे 'अग्ने !' 'तव' 'सख्ये' सखित्वे विद्यमानाः 'वयं' 'मा रिषाम' कथमपि विनष्टा मा भूम ॥ ३

হে অগ্নে! আমরা তোমার দীপ্তিহেতু বহু সকল আহরণ করিতেছি; পর্বে পর্বে অর্থাৎ যথাকালে তোমাতে হবনীয় বস্তুসমূহ আহরণ করিয়া তোমাকে জাগাইয়া রাখিতেছি। তাদৃশ তুমি আমাদের দীর্ঘ-জীবনের জন্য ভাল বুদ্ধি ও ভাল কার্য্য প্রকৃষ্টরূপে সাধিত কর। হে অগ্নে! তোমার সখ্যে বিদ্যমান আমরা যেন কোনরূপে বিনষ্ট না হই। ॥ ৩

শকেম ত্বা সমিধং সাধয়া
ধিয়স্ত্বে দেবা হবিরদন্ত্যাহুতম্।
ত্বমাদিত্যাঁ আ বহ তান্ হ্যুশ্ম-
স্যগ্নে সখ্যে মা রিষামা বয়ং তব ॥ ৪

জগতীচ্ছন্দ:; অগ্নির্দেবতা; অগ্নিপরিসমূহনে বিনিয়োগ:—শৌ০ গৃ০, ৪,৫,৫।

হে 'অগ্নে!' 'ধিয়:' প্রজ্ঞা: কর্মাণি বাস্মাকং তথা 'সাধয়' নিষ্পাদয়, যথা চ বয়ং 'ত্বা' ত্বাং 'সমিধং' সম্যগিদ্ধং কর্তুং 'শকেম' শক্তা ভবেম। 'হি' যত: 'ত্বে' ত্বয়ি 'আহুতম্' 'হবি:' সর্বং 'দেবা:' সর্ব এব 'অদন্তি' ভক্ষয়ন্তি, অত: যান্ 'আদিত্যান্' অদিতে: অখণ্ডনীয়স্যাঃ প্রকৃতে: পুত্রান্ দেবাদীন্ বয়ম্ 'উশ্মসি' কাময়ামহে, 'ত্বং' 'তান্' 'আবহ' অস্মদ্দত্তং প্রাপয়। হে 'অগ্নে!' 'তব' 'সখ্যে' সখিত্বে বিদ্যমানা: 'বয়ং' 'মা রিষাম' কথমপি বিনষ্টা মা ভূম ॥ ৪

হে অগ্নে! আমাদের বুদ্ধি ও কার্য্যসমূহ এরূপভাবে সাধিত কর, যাহাতে আমরা চিরদিনই তোমাকে সমিন্ধন করিতে পারি। যেহেতু তোমাতে আহুত হবি: সকল দেবতারাই লাভ করিয়া থাকেন, অতএব আমরা যাহাদের প্রসাদ কামনা করি, সেই অদিতির (প্রকৃতির) পুত্রগণকে অস্মদ্দত্ত অন্নসমস্ত প্রাপ্ত করাও। হে অগ্নে! তোমার সখ্যে বিদ্যমান আমরা যেন কোনরূপে বিনষ্ট না হই! ॥ ৪

तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्मश्च सत्त्वञ्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मा मवन्तु भूर्भुवःस्वरो-म्महान्त मात्मानं प्रपद्ये ॥ ५

प्रपदमन्त्रोऽयम् ; यजुः ; रुद्ररूपोऽग्निर्देवता ("एष रुद्रो यदग्निः"—इति तैत्तिरियकम् ब्रा० १, १० ५), काम्यस्य विरूपाक्षजपात् प्राक् पाठे विनियोगः—गो० गृ० ४,५,७ ।

'तपः' वेदाध्ययनादि, 'च' अपि 'तेजः' तपोजन्या द्युतिः, 'श्रद्धा' तदनुगता, कर्मफलेषु सत्य मिति धारणा, 'ह्रीः' लज्जा अकर्मकरणे तदनुगता, 'सत्यम्' विद्यमानानन्यभावः, तदपि भवति तपोमूलक मेव ; 'अक्रोधः' क्रोधस्थानेष्वपि क्रोधोत्पत्त्यभावः, एषोऽपि तपोमूलक एव ; 'त्यागः' प्राप्तियोग्यस्य प्राप्तस्य च वस्तुनः, एष च अक्रोधादेव घटते ; 'धृतिः' धैर्यम्, त्यागादेव समुत्पद्यते ; 'धर्मः' पूर्वोक्तेभ्य एवोत्पत्तिशीलः, 'सत्त्व' बलं 'च' धर्मजन्य मपूर्वम्, 'वाक् च' तत्पूर्विका विशुद्धा ; 'मनः' अन्तः-करणं 'च' तथाविधैः तैः परिशोधित मेव भवति ; 'आत्मा' सुख-दुःखभाग् जीवः 'च' तत्सहशमानसोपसङ्क्रान्तो भवत्येव निर्मलः ; तथाच तत्रोपलभ्यत एव 'ब्रह्म' अपरिच्छिन्नानन्दलक्षणम् ; ततः परं मेवास्ति किञ्चन । 'तानि' तपःप्रभृतीनि ब्रह्मान्तानि 'प्रपद्ये' प्राप्तुं यते अह मिति । 'तानि' च 'अवन्तु' रक्षन्तु 'मां' शरणा-गतम् । ततश्च 'भूः' पृथिवी, 'भुवः' अन्तरिक्षम्, 'स्वः' द्यौः,— एतत्त्रिलोक्या मन्तःबहिश्च सदा विद्यमानं सुतरां 'महान्तम्' अनन्तम्, 'आत्मानम्' सर्वव्यापकं परमात्मेतिप्रसिद्धं मात्मना

মন্ত্রাত্মভূতম্, ওঁ—ইতি প্রতীকেন বোধ্যং ইহৈব মন্ত্রং 'প্রপদ্যে' এবকস্য তস্যৈব শরণমুপগতোঽস্মীতি ॥ ৫

বেদাধ্যয়নাদি তপস্যা এবং তাহা হইতে সমুৎপন্ন তেজ এবং তদনুগতা শ্রদ্ধা অর্থাৎ সৎকর্মফলে সত্য-বিশ্বাস এবং তদনুগতা লজ্জা অর্থাৎ অসৎকর্ম করিতে সঙ্কোচভাব এবং এইসমস্ত হইতে প্রাপ্ত সর্ববিষয়ক সত্যভাব, ক্রোধস্থানেও অক্রোধভাব, প্রাপ্তিযোগ্য বা প্রাপ্ত বস্তুতে ত্যাগবুদ্ধি ও সর্ববিষক ধৈর্য্য; এইসমস্ত হইতে উৎপত্তিশীল ধর্ম্ম এবং তাদৃশ ধর্ম্ম হইতে সমুৎপন্ন অপূর্ব্ব সাধুতা ও বল এবং তদনুগামিনী বিশুদ্ধা বাণী এবং তাহাদের প্রসবকারী নির্ম্মল মন এবং তাদৃশ মনের সহচর সুখী জীবাত্মা এবং তাদৃশ স্বচ্ছ-জীবের উপলব্ধব্য আনন্দস্বরূপ পরব্রহ্ম; এ সমস্তেরই শরণাপন্ন হইতেছি, তাঁহারা এই শরণাগত আমাকে রক্ষা করুন। বিশেষত ভূলোক, মধ্যলোক, ঊর্দ্ধলোক; এই লোকত্রয়ের অন্তরে বাহিরে, যিনি সতত বিদ্যমান রহিয়াছেন সুতরাং যাঁহাকে মহান্ আত্মা বলা যায়, ওঁ শব্দের প্রতিপাদ্য সেই পরব্রহ্মের শরণাপন্ন হই ॥ ৫

বিরূপাক্ষোঽসি দন্তাঞ্জিস্তস্য তে শয্যা পর্ণং গৃহা অন্তরিক্ষে বিমিতং হিরণ্ময়ং তদ্বেবানাং হৃদয়ান্যয়স্ময়ে কুম্ভে অন্তঃ সন্নিহিতানি তানি বলভৃচ্চ বলসাচ্চ রক্ষতোঽপ্রমণী অনিমিষতঃ সত্যং যত্তে দ্বাদশ পুত্রাস্তে ত্বা সংবৎসরে সংবৎসরে কামপ্রেণ যজ্ঞেন যাজয়িত্বা পুনর্ব্রহ্মচর্য্যমুপয়ন্তি ত্বং দেবেষু ব্রাহ্মণোঽস্যহং মনুষ্যেষু ব্রাহ্মণো বৈ ব্রাহ্মণমুপধাবত্যুপ ত্বা ধাবামি জপন্তং মা মা প্রতিজাপীর্জুহ্বন্তং মা মা প্রতিহৌষীঃ কুর্ব্বন্তং মা মা প্রতিকার্ষীস্ত্বাং প্রপদ্যে

त्वया प्रसूत इदं कर्म्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे समृध्यतां तन्म उपपद्यताᳵ समुद्रो मा विश्वव्यचा ब्रह्मानुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रोऽनुजानातु श्वात्रो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजानातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्वव्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सहस्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः ॥ ६

* विरूपाक्षमन्त्रोऽयम् ; यजुः ; वह्निरूपाग्न्यादयो देवता: सर्व्वत्र होमात् प्राग् जपे विनियोग:—गो० गृ० ४, ५, ६ सू० ।

हे वह्निरूपाग्ने ! विद्युत् ! त्वं 'विरूपाक्षः' वक्ष्यतीरूपतया त्र्योक्ष्यं विरूपाणां नानारूपाणां सर्व्वेषां चाक्षुषज्ञानहेतुः यद्वा विरूपाणि अक्षिणीव अक्षिणी सूर्य्यादीनि यस्य तादृशः अपि 'दन्ताञ्जिः' अञ्जिः प्रकाशः, कालस्य दंष्ट्राणां प्रकाशस्वरूपः 'असि' भवसि । 'तस्य' उक्तरूपस्य 'ते' तव 'शय्या' शयनस्थानं 'पर्णे' पतनशीले सर्व्ववस्तुष्वेवोपलभ्यते, वाडव-दहन-दाव-जाठर-वैद्युतेतिभेदात्; किञ्च 'हिरण्ययं' हिरण्मयं हितञ्च रत् रमणीयं 'गृहां' गृहम् 'अन्तरिक्षे' सर्व्वत्र अवकाशे 'विमितं' निर्म्मितं मस्ति । 'तत्' तस्मात् 'देवानां' द्युतिमतां सर्व्वेषा मेव जीवानां यानि 'हृदयानि' 'अयस्मये' लौहमये सुदृढे 'कुम्भे' घटे ब्रह्माण्डेऽन्त 'सन्निहितानि' स्थापितानि सन्ति, 'तानि' सर्व्वाण्येव 'रक्षतः' किञ्च 'अप्रमत्तः' न सन्ति प्रमादा मत्ता बहुमूल्यरत्नानि यस्मिन्नपि वा येभ्यः, तादृशान् पृथिव्यादीन् मेघान् वा 'अनिमिषितः' निमेषम् अकुर्व्वाणस्त्वं निमेषशून्यचक्षुर्भिः पश्यन्तो रक्षणाभिप्रायेणेति

यद्वत् 'ते' तव 'बलभृत्' बलपोषकः इति, 'बलसाम्' बलानुगतः इति 'च', 'यत्' नाम तत् 'सत्यम्' अन्वर्थं भिति । द्वादश पुत्राः द्वादशादित्यरूपाः ये सन्ति ब्रह्मणः परमेश्वरस्य भगादयः, ते 'संवत्सरे संवत्सरे' प्रत्यब्द मेव 'कामप्रेण' कामनापूरकेण 'यज्ञेन' कर्मणा, मेघवाहनेन अंशेनेति वा 'त्वा' त्वां वेदग्रत मन्त्रोक्तं वा 'याजयित्वा' जनयित्वा 'पुनः' 'ब्रह्मचर्यम्' अप्रजननम् 'उपयन्ति' अवलम्बन्ते ।

'त्व' 'देवेषु' भूतेषु वाय्वादिषु 'ब्राह्मणः', 'अङ्ग' तु 'मनुष्येषु' ब्राह्मणइत्येव; 'ब्राह्मणः' 'वै' निश्चयं 'ब्राह्मणम्' 'उपधावति' उपकारकाम्यया गच्छति साजात्यसंश्रयात्; अत एतत्प्रसिद्ध्यनुसारत एवाहं 'त्वा' त्वाम् अद्य 'उपधावामि' उपकारकाम्यया आश्रये । तथाच 'जपन्त'. जपं मन्त्रपाठं कुर्वाणं 'मा' मां 'मा प्रतिजापीः' जपनिवृत्तिं मा गमयः, 'जुह्वन्त' हवनं कुर्वाणं 'मा' मां 'मा प्रतिहौषीः' हवनान्निवृत्तिं मा गमयः, 'कुर्वन्त' परार्थं किञ्चमपि 'मा' मां 'मा प्रतिकार्षीः' तादृशकर्मान्निवृत्तिं मा गमयः । एतदर्थ मेव हे देव ! 'त्वां' 'प्रपद्ये' त्वच्छरणागतोऽहम् । हे देव ! ऐश्वतेजसा 'त्वया' अन्तरस्थेन 'प्रसूतः' अभ्यनुज्ञातः एवाहम् 'इदं' 'कर्म' देवयजनादिकं 'करिष्यामि' परार्थ मेव; 'मे' मम करिष्यमाणं 'तत्' कर्म 'राध्यतां' साध्यताम्,—'मे' मम करिष्यमाणं 'तत्' कर्म 'समृध्यतां' समृद्धं क्रियताम्,—'मे' मम करिष्यमाणं 'तत्' कर्म 'उपपाद्यतां' उपपन्नं क्रियताम् ।

'समुद्रः' समुद् द्रवन्ति जीवा यत्र सः सर्वाश्रयः; समुद्रवद्गाधादिगुणोपेतश्च, 'विश्वव्यचाः' अत्त्वं विश्व मिमं विविध मञ्चति गच्छति यः सः सर्वगः; 'ब्रह्मा' पुंस्त्वभावः स्रष्टृरूप

পরমেশ্বরঃ 'অনুজানাতু' 'মা' মা মেতৎকর্ম্মকর্ত্তুং অনুজ্ঞাং দদাতু । তদনু 'তুথঃ' তু ক্ষিপ্রং থর্ব্বতি হিংসতি তমো বিথ্যায়ং চ ধ. সঃ আয়ুতমোবিথ্যায়ন্নত, 'বিশ্ববেদাঃ' সর্ব্বধনঃ 'বৃহ্মণঃ পুত্রঃ' পরমেশ্বরস্য প্রধান মপত্যং বিষ্ণুঃ সূর্য্যঃ 'অনুজানাতু' অনুজ্ঞাং দদাতু 'মা' মা মেতত্ কর্ম্ম কর্ত্তুং মিতি'। অথ 'শ্বাত্রঃ' ক্ষিপ্রগতিশীলঃ, 'প্রচেতাঃ' প্রচেতয়তি সর্ব্বান্ অনুচরণ যঃ সঃ 'মৈত্রাবরুণঃ' মিত্রাবরুণাভ্যাম্ অহোরাত্রাভ্যাং পরিমেয়ঃ কালো মহেশ্বরঃ 'অনুজানাতু' অনুজ্ঞাং দদাতু 'মা' মা মেতত্ কর্ম্ম কর্ত্তুং মিতি ।

'তস্মৈ' বর্ণিতায় 'বিরূপাক্ষায়' বিবিধরূপাক্ষিহেতবে 'দন্তাঞ্জয়ে' কালদংষ্ট্রাপ্রকাশস্বরূপায় তেজস্বস্বরূপায়, বিদ্যুদগ্নয়ে, অপি 'সমুদ্রায়' সমুদ্রতুল্যায় সর্ব্বাশ্রয়ায় 'বিশ্বব্যচসে' বিশ্বব্যাপিনে বৃহ্মণে প্রকটীকৃতস্বপ্রজননশক্তিরূপায়, কিঞ্চ 'তুথায়' বিপত্তাপ্রকায় 'বিশ্ববেদসে' সর্ব্বসম্পচ্ছালিনে বৃহ্মণঃ পুত্রায় বিষ্ণবে শ্রী সূর্য্যায়, অথ 'শ্বাত্রায়' ক্ষিপ্রগমনায় 'প্রচেতসে' বিশ্বচেতয়িত্রে কালস্বরূপায় শিবায়, বিশেষতশ্চ 'সহস্রাক্ষায়' বহুচক্ষুষে জগৎপত্রে 'ব্রহ্মণঃ পুত্রায়' বিষ্ণবে শ্রীসূর্য্যায়ৈব 'নমঃ', কুর্ম্মঃ ইতি শেষঃ ॥ ৪

হে বিদ্যুদগ্নে। তুমি বিরূপাক্ষ অর্থাৎ বিবিধরূপা প্রকৃতির চাক্ষুষজ্ঞানহেতু অথবা দৃশ্যমান সূর্য্যচন্দ্রাদি সমস্তই তোমার বিবিধ চক্ষু এবং 'দন্তাঞ্জি' কালের করালদংষ্ট্রার প্রকাশস্বরূপ হইতেছ। পতনশীল সমস্ত পদার্থেই তোমার শয্যা উপলব্ধি হইয়াথাকে এবং এই অন্তরীক্ষই তোমার হিরণ্ময় (হিত অথচ রমণীয়) গৃহরূপে নির্ম্মিত হইয়াছে। হে দেব! তুমি যেহেতু লোহময় বটে অর্থাৎ সূক্ষ্ম এই ব্রহ্মাণ্ডে যে সমস্ত জীব-

ভ্যন্তর সংস্থাপিত রহিয়াছে, তৎসমস্তের রক্ষাকর্ত্তা এবং ঈশ্বরের বহুমূল্য খনিসমূহের অর্থাৎ পৃথিবী ও মেঘাদির অনিমেষ নেত্রে দর্শনকর্ত্তা অর্থাৎ প্রহরী অতএব তোমার 'বলপোষক' ও 'বলানুগত' নামদ্বয় যথার্থ। পরমেশ্বরের যে দ্বাদশ পুত্র (১২ আদিত্য) আছেন, (পৃথিবীদেবীর ঋতুকালে) তাঁহারা প্রতিবর্ষেই কামনাপূরক (প্রজনন) যজ্ঞের দ্বারা তোমাকে অর্থাৎ মেঘকালনাদির দ্বারা বিদ্যুদগ্নিরূপ রুদ্রনামক তোমাকে অথবা বর্ষণক্রিয়ার দ্বারা প্রচ্ছন্নরূপ অন্ননামক তোমাকে প্রকাশ করাইয়া পুনশ্চ ব্রহ্মচর্য্য অবলম্বন করিয়াথাকেন।

তুমি দেবগণের মধ্যে অর্থাৎ ভূতশ্রেণীতে ব্রাহ্মণ এবং আমি মনুষ্যের মধ্যে ব্রাহ্মণ; ব্রাহ্মণ, ব্রাহ্মণের নিকটেই বিশেষ উপকারের আশা করিয়াথাকে, ইহা নিশ্চয় জানিয়াই অদ্য আমি তোমার নিকটে উপকার প্রত্যাশা করিয়া আসিয়াছি। আমি জপ করিতেছি, তুমি প্রতিজপ করিও না। আমি হবন করিতেছি, তুমি প্রতিহবন করিও না। আমি যাহাকিছু করিতেছি, তুমি তাহার কিছুই ব্যতিক্রম করিও না; হে দেব! এইজন্যই তোমার শরণাপন্ন হইয়াছি।

হে ঐশতেজ! অন্তরস্থ তোমার প্রেরণাবশেই অধুনা আমি এই কর্ম্ম করিব; আমার এই কর্ম্ম সাধন কর,—আমার এই কর্ম্ম সমৃদ্ধ কর, আমার এই কর্ম্ম উপপন্ন কর।

সমুদ্রবৎ প্রবাহশূন্য-গভীর অথচ সর্ব্বত্র গমনশীল ব্রহ্মা (প্রজননশক্তিসম্পন্ন ব্রহ্ম, পক্ষান্তরে ব্রহ্মা নাম অথর্ব্ববেদীয়-সর্ব্বপ্রধান ঋত্বিক্) আমাকে এই কর্ম্মে অনুজ্ঞা দিন। অন্ধকার ও নীহারের সতত দূরকারী, সর্ব্বব্রহ্ম, ব্রহ্মপুত্র (বিষ্ণুনামক সূর্য্য, পক্ষান্তরে ব্রহ্মনামক ঋত্বিকের পুত্রবৎ আজ্ঞাবহ অথচ অন্যান্য ঋত্বিক্ হইতে প্রধান, অধ্বর্য্যু নামক যজুর্ব্বেদীয় প্রধান ঋত্বিক) আমাকে এই কর্ম্মে অনুমতি দিন। ক্ষিপ্রগতিশীল ও প্রকৃষ্ট চেতবান্ মৈত্রাবরুণ (মিত্র=দিবা, বরুণ=রাত্রি, এতদুভয়ে পরিমেয় মহাকাল, শিব; পক্ষান্তরে মৈত্রাবরুণ নামে প্রসিদ্ধ ঋগ্বেদীয় সহকারি-প্রধান ঋত্বিক্) আমাকে এই কর্ম্মে অনুমতি দিন।

সেই অসমানাক্ষ ও দংষ্ট্রাকরালবদন রুদ্রদেবতাকে (তেজস্তত্ত্বক), সমুদ্রবৎ সর্ব্বাশ্রয় ও বিশ্বব্যাপী ব্রহ্মাকে (সৃষ্টিকর্ত্তাকে), সর্ব্ববিপত্তিহারী

ও সর্বদর্শন ব্রহ্মপুত্রকে (সূর্য্যকে) এবং ক্রিয়াগামী ও প্রকৃষ্টজ্ঞানাত্মা মহাদেবকে (কালকে); বিশেষত সহস্রাক্ষ ব্রহ্মপুত্র ইন্দ্রদেবকে (সূর্য্যকে) প্রণাম করি ॥ ৬

सहस्रबाहुर्गौपत्यः स पशूनभिरक्षतु ।
मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु
मयि प्रजां प्रजापतिः (स्वाहा) ॥ ७

निचृत्पथ्याबृहतीच्छन्दः ; प्रजापतिर्देवता , पशुस्वस्त्ययने व्रीहियवहोमे वि०—४,५,१७ ।

'सहस्रबाहुः' बहुरश्मिर्बहुधारी वा, 'गौपत्यः' गवां पृथिवीनां रश्मीनां वा पतिरधिपतिः परमेश्वरः सूर्यो वा गोपतिः, तस्यापत्यमिव 'सः' प्रसिद्धः 'पुष्टिपतिः' पोषणक्रियादक्षः, 'प्रजापतिः' प्रजानां पालकः, सूर्यः पर्जन्यो वा 'पशून्' गवादीन् 'अभिरक्षतु', 'मयि' 'पुष्टिं' 'दधातु', 'मयि' 'प्रजां' च दधात्वितीरव ॥ ७

বহুরশ্মি বা বহুধার, ব্রহ্মপুত্র বা সূর্য্যপুত্র, প্রজাপালক, পোষণক্রিয়াদক্ষ, সূর্য্য বা পর্জ্জন্যদেব, আমার পশুসমূহকে রক্ষা করুন। এবং আমাকে পুষ্টি দিন। আমাকে প্রজা দিন। ॥ ৭

कौतोमतꣳ संवननꣳ सुभागं करणं मम ।
नाकुली नाम ते मातायाहं पुरुषानयः ।
यन्नो कामस्य विच्छिन्नं तन्नो सन्धेह्योषधे ॥ ८

विराड्जगतीच्छन्दः ; ओषधिर्देवता ; महाव्रतफलजपे वि०—गो० ४,५,१८ ।

हे फल ! त्वम् 'कौतोमतं' कुतोऽपि हेतोः (सुगन्धितः) मतं पूजितं, 'संवननं' सम्भजनीयं, 'मम' 'सुभागं' सुभाग्य

सौभाग्यस्य 'करणं' साधनं भवेः । 'ते' तव 'माता' प्रसवित्री 'नाकुली' नकुलेन क्षुद्रजन्तुविशेषेण भक्ष्यसन्धायकौषधित्वेन प्रथितेति, 'नाम' प्रसिद्धा ; जटामांसीति यावत् । हे 'ओषधे !' यतोऽद्य 'अहं' 'पुरुषामयः' पुरुषाणां सन्तानानां मन्येषां वा आनयिता आनेयनशीलः, प्रजननकार्यं वशीकरणकार्यं वा प्रवृत्तः, अतस्त्वां प्रार्थये—'नौ' आवयोः दम्पत्योः मदशीकार्ययोरुपर योर्वा 'कामस्य' प्रणयस्य 'यत्' यावत् 'विच्छिन्नं', 'नौ' आवयोः 'तत्' तावदेव 'सन्धेहि' सश्लिष्टं कुरु ॥ ८

হে ফল ! তুমি যে কোন কারণেই হউক সকলের মান্য, সকলের ভজনীয় ; তোমার প্রসবিত্রী 'নাকুলী' বলিয়াই প্রসিদ্ধা অর্থাৎ নকুলের (বেজীর) চিরপরিচিতা ওষধকারিকা ; আশাকরি আমারও সৌভাগ্যের কারণ হইবা। হে ওষধে। (জটামাংসী) অদ্য আমি যে কোনব্যক্তিকে বশে আনিতে, ইচ্ছা করিতেছি, তাহার এবং আমার হৃদয়ে যেটুকু বিচ্ছেদ রহিয়াছে, তাহা সম্মিলিত কর ॥ ৮

वृक्ष इव पक्कस्तिष्ठसि सर्वान् कामान् भुवस्पते ।
यस्त्वैवं वेद तस्मै मे भोगान् धुक्ष्वाक्षतान् बृहन् ॥ ९

भूरिगनुष्टुप् छन्दः ; पार्थिवकर्मणि भोगकामस्य सूर्योपस्थाने वि०—गौ० ४,५,२१ ; २८ ।

हे 'भुवस्पते' भुवनाधिपते ! अन्तरात्मन् सूर्य ! त्वं 'पक्कः' पक्कफलाधारः 'वृक्षः' कल्पद्रुमः 'इव' 'तिष्ठसि' अत्र भुवने, शरीरे त्रिलोक्यां च । कर्मफलभूताः सर्वे कामाः त्वयि वृक्षे आश्रिताः, 'एवम्' इत्थं तान् 'सर्वान् कामान्' 'यः' अहं 'तु' त्वयि 'वेद' जाने, 'तस्मै' तादृशाय मह्यं 'अक्षतान्' अक्षय्यान् 'भोगान्' 'धुक्ष्व' प्रपूरय ॥ ९

হে ভুবনাধিপতে! অন্তরাত্মন্! বা সূর্য্য! তুমি পক্কফলাধার বৃক্ষের ন্যায় হইতেছ; বৃক্ষরূপ তোমাতে সমস্ত কর্ম্মফল ক্রমে পাকিতেছে ও ঝুলিতেছে; যে আমি এই সমস্ত অবগত আছি, তাদৃশ আমাকে ক্ষয়শূন্য ভোগ্য প্রদান কর ॥ ৯

ऋतं सत्ये प्रतिष्ठितं भूतं भविष्यता सह ।
आकाश उप निरज्जतु मह्यमन्नमथो श्रियम् ॥ १०

अनुष्टुप् छन्दः ; आकाशो देवता ; पार्थिवकर्मणि हस्त्यश्वस्वस्त्ययनकामस्य
अक्षततण्डुलहोमे विनियोगः—गो० गृ० ४,५,२६ ; २९ सू० ।

'भविष्यता' भविष्यत्—उत्पत्स्यमानम्, सम्प्रत्यदृश्यमानमित्यनृतम्, तादृशेनानृतेन 'सह', 'भूतम्' उत्पन्नम्, विनष्टमित्येति तदप्यनृतम्, 'ऋतम्' उत्पद्यमानं च सर्वं वस्तुजातम् 'सत्ये' आकाशे, आकाशतुल्यनिरवयवादिलक्षणे आकाशस्याकाशे वा ब्रह्मणि 'प्रतिष्ठितम्' अस्ति । 'आकाशः' आकाश इव निरवयवो महान्, आकाशस्याकाशो वा परमेश्वरः 'मह्य' 'अन्नम्' 'अथो' अपि 'श्रियं' शोभां सर्वविधाम् 'उपनिरज्जतु' प्रददात्विति ॥ १०

ভূতকাল, যাহা গত, তাহাও এক্ষণে মিথ্যাই; যাহা ভবিষ্যৎ, তাহা প্রত্যক্ষ নহে, সুতরাং তাহাও এক্ষণে মিথ্যা; একমাত্র বিদ্যমান কালই এক্ষণে সত্য। মিথ্যাস্বরূপ ভূত ও ভবিষ্যৎ এবং সত্যরূপ বর্ত্তমান, এ সমস্তই আকাশেরও যিনি আকাশ, সেই সত্যস্বরূপে প্রতিষ্ঠিত রহিয়াছে। আকাশের ন্যায় নিরবয়ব মহান্, সেই মহাদেব আমাকে অন্ন ও শ্রী প্রদান করুন ॥ ১০

अभिभागोऽसि सर्वस्मिंस्तदु सर्वं त्वयि श्रितम् ।
तेन सर्वेण सर्वो मा विवासन विवासय ॥ ११

अनुष्टुप् छन्दः ; आकाशो देवता ; पार्थिवकर्म्मणि क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकामस्य तिलमधुकलहोमे विनियोगः—गो० गृ० ४.५,२१ ; ३० सू० ।

हे आकाश ! 'सर्वस्मिन्' सर्ववस्तुनि त्वम् 'अभिभागः' सर्वतो भजनीयः 'असि' भवसि ; 'तत्' तस्मात् 'सर्वम्' एतत् ब्रह्माण्डम् 'त्वयि' आकाशवन्निरवयवादिलक्षणे आकाशस्याकाशे वा परमात्मनि 'श्रितम् उ' आश्रित मेव, विवृत इति शेषः । हे 'विवासन' स्वप्रकाश ! 'सर्वः' सर्वजगद्भिन्न इति प्रतीतस्त्वं 'तेन' 'सर्वेण' वस्तुना 'मा' मां 'विवासय' प्रकाशय ॥ ११

হে আকাশেরও আকাশ ! তুমি আকাশাদি সর্ব্ববস্তুতেই রহিয়াছ ; এই জগৎ সমস্তই, আকাশতুল্য নিরবয়ব তোমাকেই আশ্রিত রহিয়াছে ; হে স্বপ্রকাশ ! জগন্ময় ! আমাকে এ জগতে প্রকাশ কর ॥ ১১

कोश इव पूर्णो वसुना त्वं प्रीतो ददसे धनम् ।
अदृष्टो दृष्ट माभर सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥ १२

भुरिगनुष्टुप् छन्दः ; आकाशो देवता ; पार्थिवकर्म्मणि अर्थकामस्य याचा कुर्वतः सूर्योपस्थाने विनियोगः—गो० गृ० ४.५,२१ ; ३१ सू० ।

हे आकाश ! 'त्वं' 'वसुना' धनेन सर्वेण 'पूर्णः' 'कोशः इव' भवसि, 'प्रीतः' प्रसन्नः सन् 'धनं' मदभिलषितं 'ददसे' ; स त्वम्

'अदृष्टः' निरवयवोऽपि 'दृष्ट' फलम् 'आ भर' आहर,—'मे' मह्यं 'सर्वान् कामान् प्रयच्छ' ॥ १२

হে আকাশের আকাশ! তুমি সর্ব্বধনের পরিপূর্ণ ভাণ্ডার; যাহার যাহা লভ্য, তাহাকে তাহা সতত প্রীতভাবে দিতেছ; তুমি স্বয়ং দৃষ্টি-পথের অতীত হইলেও সকলকে দৃষ্ট ফল দিতেছ; নাথ! আমার সমস্ত অভিলাষ পরিপূর্ণ কর ॥ ১২

आकाशस्यैष आकाशो यदेतद् भाति मण्डलम्।
एवं त्वा वेद यो वेदेशानेशाम् प्रयच्छ मे ॥ १३

अनुष्टुप् छन्दः; आकाशो देवता; पार्थिवकर्म्मणि स्वस्तिकामस्य प्रत्यागतस्य सूर्य्योपस्थाने विनियोगः—गो० गृ० ४,५,२१; ३२ सू०।

'एतद्' मस्तकोपरि सर्वतः 'यत्' 'मण्डलम्' मण्डलाकारतया दृश्यमान माकाशं 'भाति' चक्षुर्गोचरं भवति, अस्य 'आकाशस्य' सर्वान्तरादिलक्षणस्यावकाशस्य च 'आकाशः' अन्तर्बहिर्व्यापकत्व 'एषः' ज्ञानचक्षुर्गोचरोऽयमीशानः। हे 'ईशान!' महेश्वर! 'वेद' सर्वज्ञ! 'त्वा' त्वाम् 'एवं' इत्थं 'यः' मनुष्यः 'वेद' जानाति, तादृशाय 'मे' मह्यं 'ईशान्' ऐश्वर्यविभूतीः 'प्रयच्छ' प्रदेहि ॥ १३

এই মস্তকের উপরি সর্ব্বদিকে যে মণ্ডলাকার অসীম আকাশ দেখা যাইতেছে; ইহারও অন্তরে বাহিরে আকাশের ন্যায় বিদ্যমান ইনিই ঈশান। হে ঈশান! যে ব্যক্তি তোমাকে এইরূপ ভাবে দেখিতেছে, তাদৃশ আমায় ঐশ-বিভূতি প্রদান কর ॥ ১৩

भूर्भुवःस्वरोम् सूर्य इव दृशे भूयासमग्निरिव तेजसा वायुरिव प्राणेन सोम इव गन्धेन बृहस्पति-

रिव बुद्ध्याश्विनाविव रूपेणेन्द्राग्नी इव बलेन ब्रह्म-
भाग एवाहं भूयासं पाप्मभागा मे द्विषन्तः ॥१४॥ ४

यजुः ; बुद्ध पञ्चमात्मा देवता, पापरोगादितो रक्षाकामप्रतिदिनजपे वि०—गो० ७,३,६,१।

हे 'भूर्भुवःस्वरोम्'! 'भूः' पृथिवी, 'भुवः' अन्तरीक्षम्, 'स्वः' द्यौः,—एतल्लोकत्रयव्यापक! 'ओम्'—इतिएतत्प्रतीकगम्य! परमात्मन्! अथवा पृथिवीस्थानोऽग्निः अन्तरीक्षस्थो वायुः, स्वःस्थः सूर्यः, ओ मित्यात्मनः प्रतीकम्; एतच्चतुष्टय मेवात्र सम्बोध्यम्। भवतः भवतां वा प्रसादात् 'दृशे' दर्शनेन्द्रियविषये समदर्शितया 'सूर्य इव' 'भूयासम्'! 'अग्निः इव' यथा अग्निस्तेजस्वी तथा 'तेजसा' युक्तः भूयासम्! 'वायुरिव' वायुर्यथा अतिप्रभावः तथा 'प्राणेन' प्रभावेण युक्तः भूयासम्! 'सोमः' ओषधिविशेषः सुगन्ध इति विश्रुतः, स 'इव' 'गन्धेन' युक्तः भूयासम्! 'बृहस्पतिः' जगत्पतिः, स 'इव' 'बुद्ध्या' प्रज्ञया युक्तः भूयासम्! 'अश्विनौ' अश्वाविव वेगगमनशीलौ सूर्यचन्द्रौ, तौ 'इव' 'रूपेण' युक्तो भूयासम्! 'इन्द्राग्नी' इन्द्रो मेघचालको वायुविशेषः, तत्सहावस्थितोऽग्निश्च माध्यमिकः, तौ यथा बलवन्तौ, 'इव' तथा 'बलेन' युक्तः भूयासम्! 'अहम्' 'ब्रह्मभागः' कृत्स्नब्रह्मज्ञानांशः 'भूयासम्'!—अपितु 'मे' मम 'द्विषन्तः' ब्रह्मज्ञानपरिपन्थिन इन्द्रियादयः 'पाप्मभागाः' पापभागिन इत्येव मद्विज्ञाताः सन्तु ॥ १४ ॥ ४

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नामिमन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
द्वितीयप्रपाठकीयः चतुर्थः खण्डः ॥ ४

হে ভূর্ভুবঃস্বঃ-[ত্রিলোক]-ব্যাপক, প্রণব-[ওঁ]-বোধ্য, পরমাত্মন্ ! আপনার প্রসাদে, সকল বস্তুর সমদর্শনসম্বন্ধে যেন সূর্য্যের ন্যায়, তেজে যেন অগ্নির ন্যায়, প্রভাবেতে যেন বায়ুর ন্যায়, সুগন্ধে যেন সোমের ন্যায়, বুদ্ধিতে যেন বৃহস্পতির ন্যায়, রূপে যেন বেগ-গমনশীল অশ্বিদ্বয়ের (সূর্য্য ও চন্দ্র) ন্যায়, অত্যুৎকট বলে যেন ইন্দ্রাগ্নীর (মহাবলিষ্ঠ, মেঘচালক বায়ু ও বিদ্যুৎ) ন্যায় হইতে পারি ! আমি যেন ব্রহ্মলাভ করিতে পারি, এবং আমার ব্রহ্মলাভের পরিপন্থীরা (ইন্দ্রিয়প্রভৃতি) যেন আমার নিকটে পাপভাগ বলিয়া প্রতিপন্ন হয় ! ॥ ১৪ ॥ ৪

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের দ্বিতীয়প্রপাঠকীয় চতুর্থ খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ৪

॥ অথ পঞ্চমঃ খণ্ডঃ ॥

मूर्ध्नोऽधि मे वैश्रवणाङ्गिरसोऽनुप्रविशिनः ।
ललाटाद् घस्मरान् घोरान् विघनान् विवृहामि वः
(स्वाहा) ॥ १

एतदादीनां पञ्चानाम् अनुष्टुप् छन्दः ; वैश्रवणनामाधयो देवताः ; मलमपनोदन-कर्मणि एकैकयाहुतिदाने विनियोगः—गो० गृ० ४,९,२ सू० ।

मूर्धोत्थात्वमेवमिदं सूक्तम् । तत्र पञ्चमो मूर्धोत्थात्वयः, पुरुषोऽयमि, शारीरैर्वेगुताभिश्च हेतुरिति विद्वान् सूचयन्तः पुरुषस्योद्यमपरतां विदधति ; ततो हि पुरुषस्यालस्यपरता भवतेत्रव दौर्बाध्येति सूचयन्तो सर्वथा तां वर्जयतः ; अन्त्या तु प्रजापतेः प्रसादत एव घटति पुरुषस्योद्यमपरता आलस्यपराङ्मुखता चेति ध्वनयन्तो तस्यैव शरण मुपगन्तव्य मिति वेदयति ।

किञ्चाद्यास्तु पञ्चसु वर्णिता वैश्रवणाः विश्रवसो माध्यमिकस्य विद्युदिति प्रसिद्धस्याग्नेर्भागा अग्नय एव ; ततो द्वयोर्वर्णितः परिबाधः खलु तद्दग्धाग्निविकारज एवेति सोऽप्यग्निः ; उत्तमायां स्तुतः प्रजापतिश्चेह प्रजापालको जीवशरीररक्षकः परमात्मांशोऽग्निरेवेति ।

'मे' मम 'मूर्ध्नः' ब्रह्मरन्ध्रभागात्, 'शिरसः' मस्तकपश्चाद्भागात्, 'ललाटात्' मस्तकसम्मुखभागाच्च प्रकाशमानान् कार्यतो गम्यमानान् 'वैश्रवणान्' श्रवांस्यन्नानि भवन्ति यत्प्रसादतः, श्रवः कीर्त्तिर्वा विविधा विद्यते यस्य, सोऽसौ देवोऽग्निर्दुःखः सूर्य इति प्रसिद्धोऽन्तरीक्षस्थो विद्युद्रूपश्च, रुद्र इति विश्रवा इति च कीर्त्यते । तस्य ये भागा जीवाद्यवयवाद् वहिः सञ्चरन्तस्तापयन्तेऽत्र सर्वान्, त एव रौद्रा उच्यन्ते ; ये तु सर्वजीवशरीराणां मन्तः सर्वत्र सर्वथा सञ्चरन्तश्चालयन्तेऽत्र सर्वावयवान्, त एव वैश्रवणा उच्यन्ते । तान् 'वः' युष्मान् 'मुर्चि' अधिकृत्य 'विहृणामि' उद्यमं करोमि । 'हृङ् उद्यमने' तुदादिः, तस्यैवेदं रूपम् ; मान्यमात् कस्मादपि धातोः किञ्चिदपि व्यत्यय मन्तरा भवेत् साध्यं द्रष्टव्यमिति ; अतोऽत्र सर्वत्र उद्यमार्थ एव व्याख्यातव्यः । कर्मालब्ध मिति शेषः । युष्मांश्च

कीदृशानित्याह;—'अनुप्रविविशन:' सर्वत्रानुप्रवेशशीलान्; 'प्रत्व-रान्' प्रत्वरान् अनवकान्, मारीच्छद्दुष्टरसानां शोषयितॄनिति यावत्; 'घोरान्' भयङ्करान्, आधिक्येनेति भावः; 'धिषणान्' अन्तरालमूल्यान्, जीवच्छरीरांशेषु सर्वत्र विद्यमानानिति।— 'स्वाहा' उक्त मेतत् सुहुतं भवतु ॥ १

মূর্দ্ধোদি প্রভৃতি অষ্ট ঋকের একটী সূক্ত। তন্মধ্যে পাঁচ ঋকে, শারীর বৈদ্যুতাগ্নিই উদ্যমশীলতার নিদান,—ইহা সূচন করত দারিদ্র্যভয়ে ভীত প্রতি ব্যক্তিরই উদ্যমশীলতার প্রয়োজনীয়তা প্রকাশ করা হইয়াছে; তৎপরের ঋগ দ্বয়ে, শারীর বৈদ্যুতাগ্নির ন্যূনতা নিবন্ধনই অলসতা উপস্থিত হইয়া থাকে এবং কর্ম্মনাশন আলস্যই মেদোবৃদ্ধির প্রধান হেতু ইত্যাদি প্রকাশ করত উহার দূরীকরণই দারিদ্র্যদোষবারণের প্রথম উপায় প্রকাশ করা হইয়াছে; অনন্তর প্রজাপতির কৃপা ব্যতীত কিছুই সিদ্ধ হইবার নহে অতএব তাঁহার নিকটে প্রার্থনা প্রকাশ করা হইয়াছে। সমস্ত প্রজার অর্থাৎ অস্মদাদির পালনকারী অধীশ্বরকেই প্রজাপতি কহে; তিনিই পরমেশ্বর পরব্রহ্ম কিন্তু সেই পরব্রহ্মের স্বতন্ত্র স্বরূপ না থাকায় তিনি অগ্নি বায়ু প্রভৃতি সর্ব্বস্বরূপেই সৃষ্টি স্থিতি প্রলয় করিতেছেন সুতরাং তিনি অগ্নি বায়ু প্রভৃতির নিদান হইলেও তত্তন্নামেই উপাসিত হইয়াথাকেন; এস্থলে যেহেতু শারীর বৈদ্যুতাগ্নির হ্রাসে আলস্যাদি, বৃদ্ধিতে উন্মত্ততাদি এবং সাম্যেই স্ফূর্ত্তিভাব সহ উদ্যমশীলতা, সেই উদ্যমশীলতাই দারিদ্র্য ভাবের প্রধান ঔষধ বর্ণিত হইল অতএব এস্থলে সেই শারীর বৈদ্যুতাগ্নিই প্রজাপতি দেবতা বুঝিতে হইতেছে।

আমার মস্তকের মধ্যভাগ ব্রহ্মরন্ধ্র হইতে, মস্তকের পশ্চাদ্ভাগ কৃপুচ্ছিকা হইতে, মস্তকের সম্মুখভাগ ললাট হইতে সর্ব্বদা কার্য্যত প্রকাশমান বৈশ্রবণ সমূহকে অধিকার করিয়াই আমরা উদ্যমশীল হইয়াথাকি।

শ্রবস্ শব্দে অন্ন এবং কীর্ত্তি, যাঁহার প্রসাদে অন্ন উৎপন্ন হইয়াথাকে এবং যাঁহার এবংরূপ কীর্ত্তি অতুলনীয়া. সেই দেবতাকেই বিশ্রবা মুনি কহে।

ইনি তেজঃপদার্থ ভিন্ন আর কিছুই নহেন। দ্যুলোকে পরিদৃশ্যমান তেজঃ-পিণ্ড ঐ সূর্য্যই তেজের প্রধান ভাণ্ডাগার। ঐ সূর্য্য হইতেই অন্তরীক্ষে সঞ্জাত মেঘসমূহেও বিদ্যুদাকার তেজ প্রকাশ পাইয়াথাকে, উহাকেই মাধ্যমিক তেজ কহে। সূর্য্য ও মাধ্যমিক তেজ বিদ্যুৎ এতদুভয়ের কার্য্য অন্নোৎপাদন এবং এ উভয়ই বিশ্রুত; এতাবতা ইহাঁরাই বিশ্রবা মুনি; রুদ্রও ইহাঁদের নামান্তর। বিশ্রবার পুত্রগণ অর্থাৎ প্রতিয়াক্তিতে বিভিন্ন বিদ্যুদংশসমূহই বৈশ্রবণ। শরীরের অভ্যন্তরসঞ্চারী বৈদ্যুতিক তাপকে বৈশ্রবণ এবং বহিঃসঞ্চারী আতপকে রৌদ্র কহা যায়। বস্তুত উভয়ই বিশ্রবা ও রুদ্র হইতে সমুৎপন্ন হইয়া থাকে সুতরাং উভয়েরই উভয় নাম সুতর্পর হইলেও স্থানপার্থক্যে নামবিভাগ চিরব্যবহৃত হইয়া আসিতেছেমাত্র।

এই মন্ত্রে বৈশ্রবণের বিশেষণত্রয় আছে। ১ম অনুপ্রবেশী। অনুপ্রবেশশীল অর্থাৎ যিনি অতিসূক্ষ্মতা নিবন্ধন সর্ব্বশরীরের সর্ব্বত্র প্রবেশ করিয়া থাকেন। ২য় ঘোর। ভয়ানক অর্থাৎ শরীরে যদীয় অংশাধিক্যে উন্মত্তাদি জন্মে। ৩য় বিঘন। বিশেষঘন অর্থাৎ অন্তরালশূন্য।

—এই উক্তি সম্যক্ সম্পন্না হউক ॥ ১

ग्रीवाभ्यो मे स्कन्धाभ्यां मे नस्तो मेऽनुप्रवेशिनः ।
मुखान्मे वद्दतान् घोरान् विघनाम् विवृंहामि वः
(स्वाहा) ॥ २

'मे' मम 'ग्रीवाभ्यः', 'मे' 'स्कन्धाभ्याम्' 'मे' 'नस्तः' नासिकाद्वयतः, 'मे' 'मुखात्' वदनाच्च प्रकाशमानान् कार्यतो गम्यमानान् तान् 'वः' युष्मान् वैश्रवणान् 'अधि' अधिकृत्य 'विवृंहामि' उद्यमं करोमि, कार्यस्य सिद्धि शेषः। युष्मांश्च कीदृशानित्याह—'वद्दान्' वदावदौतिवक्ता, तादृशान्, अतिवक्तृत्वहेतूनिति भावः; 'घोरान्' भयङ्करान् आधिक्येन; 'विघनान्' व्यापिततयेति।—'स्वाहा' एतत् सुहु भवतु ॥ २

আমার গ্রীবা হইতে, আমার স্কন্ধদ্বয় হইতে, আমার নাসাদ্বয় হইতে এবং আমার মুখ হইতে প্রকাশমান, অতিবক্তা হইবার নিদান, ভয়ানক, বিঘন, সেই বৈশ্রবণ দেবগণকে অধিকার করিয়াই আমরা উদ্যমশীল হইয়া থাকি।—এই উক্তি সম্যক্ সম্পন্না হউক ॥ ২

বাহুভ্যাং মে যতোযতঃ পার্শ্বয়োস্তু তানধি ।
ভংস্তো বহুদান্ ঘোরান্ বিঘনান্ বিবৃহামি বঃ
(স্বাহা) ॥ ৩

'মে' 'বাহুভ্যাং' 'তু' অপি 'পার্শ্বয়োঃ' 'ভত্' অত্র 'যতোযতঃ' যস্মাৎ যস্মাৎ প্রদেশাৎ, 'ভংস্তঃ' বক্ষঃপ্রদেশাচ্চ প্রকাশমানান্ 'বহুদান্' 'ঘোরান্' 'বিঘনান্' 'তান্' প্রসিদ্ধান্ বৈশ্রবণান্ 'বঃ' যুষ্মান্ 'অধি' অধিকৃত্য 'বিবৃহামি' উদ্যমং করোমি।— 'স্বাহা' উক্তং সুহু ভবতু ॥ ৩

আমার বাহুদ্বয় হইতে, পার্শ্বদ্বয়ের যে যে স্থান হইতে এবং বক্ষঃপ্রদেশ হইতে প্রকাশমান, অতিবক্তা হইবার নিদান, ভয়ানক ও বিঘন বৈশ্রবণ-দেবসমূহকে অধিকার করিয়াই আমরা উদ্যমশীল হইয়া থাকি।—এই উক্তি সম্যক্ সম্পন্না হউক ॥ ৩

বঙ্ক্ষাভ্যাং মে লোহিতাদান্ যোনিষ্ঠান্ পত্তিষ্ঠানধি ।
জরুভ্যো নিষ্ঠিভো ঘোরান্ বিঘনান্ বিবৃহামি বঃ
(স্বাহা) ॥ ৪

'মে' মম 'বঙ্ক্ষাভ্যাম্' 'জরুভ্যঃ' জানুভ্যামিভ্যঃ অধি প্রকা-

अस्माकम् 'वः' युष्मान् वेत्रवणान् 'अधि' अधिकृत्य 'विवृहामि' उद्यमं करोमि; कर्म्मप्रवचनीयस्य मिति। कोदृशान् युष्मानित्याह—'निस्रिवः' सर्वेष्ववयवेषु स्रिष्यमाणान्, 'लोहितादान्' लोहित-भक्षकान्; क्षीयन्ते हि लोहितानि शारीररक्तानि वेत्रवताधि-क्यात्, अतएव कृश भवन्ति वातुलादयः; 'योनिहान्' मूले-योनिजलं स्रुक्तेरवाग्निस्तत एव स्वयोनिभन्न इत्युच्यते किञ्च यस्मात् कस्मादपि अरण्यादेरग्निरुत्पद्यते, तदेव दग्धीकरोति, तादृशान्; 'पञ्चिहान्' 'पञ्चा पृथिवीत्याहुः अपि वा माध्य-मिका वाक् पञ्चा'—इति ७,२,७,४ ऋग्व्याख्याने सायणः; तथाच पञ्चा पृथिवी, पृथ्वीभागाधिक्यरूपो गुरुत्वहेतुर्विद्यतेऽस्य स्थूलतयेति पंजि आलस्यम्, तस्य विघातकान्; अथवा पञ्चा माध्यमिका वाणी, सा विद्यते यत्र, स पञ्जो मेघः, तस्य छेद-कान्; यथा च घनतरीभ्याम् मेघान् भिन्दती विद्योतते विद्युत् तथैव शारीरमेघानपीति।—'स्वाहा' आह यत् तत् सुहुतं भवतु ॥ ४ ॥

আমার কুক্ষিদ্বয় হইতে, আমার উরুস্থানসমূহ হইতে প্রকাশমান, শরীরে শ্লিষ্যমাণ, লোহিতশোষণ, রমনাশন, আলস্যবিনাশন, বৈত্রবণ-দিগকে অধিকার করিয়াই আমরা উদ্যমশীল হইয়া থাকি।—এই উক্তি যথোক্ত সম্পন্ন হউক। ৪

जङ्घाभ्यां मे यतीयतः पाष्णिभ्यां तानधि ।
पादयोर्विकिरान् घोरान् विवृहामि वः (स्वाहा) ॥ ५ ॥

'मे' मम 'जङ्घाभ्याम्' 'तु' अपि 'पादयोः' स्थितयोः

'পাষ্ণ্যোঃ' দ্বয়োঃ 'তৎ' তদ্ভ্রষ্টাৎ 'যতীয়তঃ' প্রকাশমানান্ 'বিকিরান্' সর্বদেহেষু সর্বত্র বিকীর্ণান্, 'ঘোরান্' ভয়ঙ্করান্, 'বিষমান্' অন্তরালশূন্যান্ নিবিড়ান্ 'বঃ' যুষ্মান্ বৈশ্রবণান্ 'অধি' অধিকৃত্য 'বিহরামি' উদ্যমং করোমি, কর্ম্মেত্যহমিতি শেষঃ ।—'স্বাহা' আহ যৎ তৎ সুষ্ঠু ভবতু ॥ ৫

আমার জঙ্ঘাদ্বয় হইতে, পাদদ্বয়ের পাষ্ণিদ্বয়ের যে যে স্থান হইতে প্রকাশমান, দেহের সর্ব্বত্র বিকীর্ণ, ভয়ানক ও বিষম, বৈশ্রবণ দেবসমূহকে অধিকার করিয়াই আমরা উদ্যমশীল হইয়া থাকি।—এই উক্তি সম্যক্ সম্পন্না হউক ॥ ৫

পরিবাধং যজামহে পুরুজঙ্কং শবলোদরম্ ।
যো নোঽয়ং পরিবাধতে দানায় চ ভগায় চ
(স্বাহা) ॥ ৬
অপেহি ত্বং পরিবাধ মা বিবাধ বিবাধথাঃ ।
সুগং পন্থানং মে কুরু যেন মা ধনং নেষ্যতি
(স্বাহা) ॥ ৭

অনয়োরনুষ্টুপ্ ছন্দঃ, পরিবাধরূপবিঘ্নতদুপাসনাধিদৈবতা, অলক্ষ্ম্যাপনোদনকর্ম্মণি একৈকয়াজ্যহোমে বিনিয়োগঃ—গো০ গৃ০ ৪,৯,২ সূ০

'যঃ' শারীরো ভাবঃ 'অয়ং' সর্বপরিচিতঃ আলস্যমিতি, এবাঙ্গস্বভাবঃ 'নঃ' অস্মান্ 'দানায়' সম্প্রদানসৌমাদিদান কর্ম্মণি 'চ' অপি 'ভগায়' ঐশ্বর্য্যসম্পাদনকর্ম্মণি 'চ' পরি

बाधते' सर्व्वतः पीडयति, बाधां ददातीति स्फुटम्। तत एव वयं अस्याभावात् अणुजङ्घाः क्षीणजङ्घाः, अपि मेदस आधिक्यात् प्रबलोदराः स्थूलोदराश्च भवामः ; तादृशयोः क्षीणजङ्घत्व-स्थूलोदरत्वयोर्मूल मपि तथैव व्यपदिश्यते तथाच 'अणुजङ्घम्' अणुजङ्घहेतुम्, 'प्रबलोदरं' प्रबलोदरहेतुम्, तं 'परिबाधं' सर्व्व-कार्य्येषु बाधादायिन मलसभावं 'यजामहे' पूजयामहे, अनु-नयाम इति यावत्।—'स्वाहा' आह यत् तत् सुष्ठु भवतु ॥ ६

अनुनयेन च किम्प्रार्थनीय मित्याह—हे 'परिबाध' आलस्य-भाव! 'त्वम्' 'अपेहि' अपगच्छ, मत्तो दूर मपसर ;—हे 'विबाध' सर्व्वकार्य्यबाधाकारिन्! मां 'मा विबाधथाः' मत्कार्य-बाधां माकार्षीः। प्रत्युत 'मे' मम सुदर्थं 'सुगं' सुखगमनं 'पन्थानं' मार्गं 'कुरु' स्वदूरगमनेनैवोद्भावय ;—'येन' पथा 'मां' मां 'धनम्' अभिलषितम् 'एष्यति' त्वद्गमनात् परमिति।—'स्वाहा' आह यत् तत् सुष्ठु भवतु ॥ ७

যে ভাব আলস্য বলিয়া সর্ব্বপরিচিত, উহাই আমাদের শ্রমের ও ভোগের বাধাকারী, তাহাতেই আমাদের মেদোহীনতা বা মেদোবৃদ্ধি ঘটিয়া থাকে এবং তদনুসারে শুষ্কজঙ্ঘ বা অতিস্থূলোদর হইয়া থাকি। এই কার্য্য-বাধাকারী শারীরভাবেরই অন্বর্থ নাম পরিবাধ। পরিবাধ দেবতার নিকটে অনুনয় সহকারে প্রার্থনীয়—হে পরিবাধ! (আলস্য!) তুমি আমার নিকট হইতে দূর হও!—হে বিবাধ! আমার কার্য্যকরণে কখন বাধা দিও না বরং তোমার দূরীভবন হেতুক আমার কার্য্যের যে সুগম পন্থা দেখা যাইবে, তাহা হইতে দাও;—যে পথে আমার অভিলষিত ধন আসিবেই।—এই প্রার্থনা সম্যক্ সম্পন্ন হউক। ৬, ৭

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं स्याम पतयो रयीणां (स्वाहा) ॥ ८

स्वराट् पंक्तिश्छन्दः ; प्रजापतिरूपीऽग्निर्देवता ; भयकृच्छ्रापनोदने वि०—गो० २,६,२ ।

हे 'प्रजापते' प्रजानां मनुष्यादीनां पालक ! वैश्वानराग्निरूप ! परमात्मन् ! यानि 'विश्वा' विश्वानि स्थावरजङ्गमानि 'जातानि' उत्पन्नानि ; 'ता' तानि 'एतानि', 'त्वत्' त्वत्तः 'अन्यः' अपरः कश्चन 'न परिबभूव' न परिभवेत् न तिरस्कुर्यात् ; परिभावस्तिरस्क्रियेत्यमरः ; इह तु तिरोभाव एव तिरस्कारः । तथाच त्वदन्यः कोऽपि एतानि तिरोभावयितुं न समर्थः ; एवं हि त्व मेवैतेषां स्रष्टा पाता हर्त्तेति त्वदन्यो न कोऽप्यस्माकं प्रार्थनीय इति त्वा मेव प्रार्थयामहे इति भावः । प्रार्थना चेय मध्यास्माकम्—वयं 'यत्कामाः' यदेषणायुक्ताः 'जुहुमः' अद्य होमं कुर्मः, 'तत्' इष्टं 'नः' अस्माकम् 'अस्तु' पूर्णं भवतु त्वत्प्रसादात् ; तथाच 'वयं' 'रयीणाम्' अभिलषितधनानां 'पतयः' अधीश्वराः 'स्याम' भवेमेवेति ।—'स्वाहा' चास्य यत तत् सुहुतु भवतु ॥ ८

হে প্রজাপালক দেব ! এই সমুৎপন্ন বিশ্বের তিরোভাব করিতে তোমা-ব্যতীত কেহই সমর্থ নহে সুতরাং তোমার ইচ্ছাধীনই এ জগতের সৃষ্টি স্থিতি-প্রলয় হইয়া থাকে। আপাততঃ প্রার্থনা—অদ্য আমরা যে কামনা করিয়া হোম করিতেছি, তাহা আমাদের পরিপূর্ণ হউক !—আমরা যেন অভিলষ-ণীয় ধনের অধীশ্বর হইতে পারি।—এই প্রার্থনা সম্যক্‌সম্পন্ন হউক। ৮

यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशाम् ।
यशः सत्यस्य भवामि भवामि यशसां यशः ॥

स्वराडनुष्टुप् छन्दः ; आदित्यो देवता ; यशस्कामस्य शयनादुत्तिष्ठतः
प्रातरादित्योपस्थाने विनियोगः—गो० गृ० ४, ६, ७ सू० ।

'अहं' 'ब्राह्मणानां' मध्ये 'यशः' यशस्वी 'भवामि' भवेयम् । 'राज्ञां' क्षत्रियाणां मध्ये 'यशः' यशस्वी भवेयम् । 'विशां' वैश्यानां मध्ये 'यशः' यशस्वी भवेय मित्येव । 'सत्यस्य' वक्तेति प्रतिपालयितेति च 'यशः' यशस्वी 'भवामि' भवेयम् । 'यशसां' यशस्कराणां बहुविधानां कर्म्मणां कर्त्तेति च 'यशः' यशस्वी 'भवामि' भवेयम् ॥ ৮

প্রত্যূষে নিদ্রাভঙ্গের পরে শয়ানভাবেই প্রথম প্রার্থনা—
হে আদিত্য দেব ! আমি যেন আপনার প্রসাদে ব্রাহ্মণসমাজে যশস্বী হই। আমি যেন ক্ষত্রিয়সমাজে যশস্বী হই। আমি যেন বৈশ্যসমাজেও যশস্বী হই। সত্যসম্বন্ধেও যেন যশস্বী হই অর্থাৎ সত্যবাদী বলিয়া প্রসিদ্ধ হই এবং অন্যান্য যশস্কর কার্য্যেও যেন যথোচিত যশোলাভে সমর্থ হই ॥ ৯

पुनर्मा यन्तु देवता या मदपचक्रमुः ।
महस्वन्तो महान्तो भवास्यस्मिन्
पाके हरिते सोमपृष्ठे ॥ १०

निचृत्पथ्याबृहती छन्दः ; आदित्यो देवता ; यशस्कामस्य शयनादुपविष्टस्य
प्रातरादित्योपस्थाने विनियोगः—गो० गृ० ४, ६, ७ सू० ।

'अर्हन्तः' तेजोमया:, 'महान्तः' महत्त्वयुक्ताः, 'याः' 'देवताः' शारीराः 'मत्' मत्तः, मद्देहादिति यावत्, 'अपचक्रमुः' अपक्रमणं पलायन मकार्षुः; रात्रौ मयि निद्रिते इति भावः। अथ प्रातः, अहम् 'सोमपृष्ठे' सोमाधारे, अतएव 'हरिते' आइले 'अस्मिन्' शरीररूपे, काचादिनिर्म्मिते स्वच्छे चषके वा 'पात्रे' 'भवामि' निविष्टोऽस्मि, पुनर्नवजीवन मुपलभे इति भावः। इदानीं ताः देवताः 'मा' मां प्रति 'पुनः आयन्तु' पुनरागच्छन्त्विति ॥ १०

উপবিষ্ট হইয়া ('চষক' নামে সোমপানপাত্র হস্তে লইয়া ?) দ্বিতীয় প্রার্থনা—

তেজোময়, মহত্ত্বযুক্ত, যে শারীর দেবতারা রাত্রে আমি নিদ্রিত হইলে আমার দেহরূপ কার্য্যক্ষেত্র হইতে পলায়ন করিয়াছে, তাঁহারা আমাকে পুনর্জ্জাগরিত জানিয়া আমার শরীরে পুনরাগমন করুন ॥

रूप रूपं मे दिशः प्रातरह्नस्य तेजसः।
अन्न मुग्रस्य प्राशिष मस्तु वयि
मयि त्वयीद मस्तु त्वयि मयीदम् ॥ ११

निचृदास्तारपङ्क्तिश्छन्दः; आदित्यो देवता; यशस्कामस्य प्रातरादित्योपस्थाने विनियोगः—गो० गृ० ४, ६, ७ सू०।

हे 'रूप' सर्व्वरूपनिदान! सूर्य्य! 'प्रातरह्नस्य' प्रभातकालीनस्य 'तेजसः' दीप्तेः सौम्यं 'रूपं' 'मे' मह्यम् 'दिशः' दिश, देहीति यावत्। 'उग्रस्य' उद्गूर्णस्य तव 'प्राशिषम्' आशीरूपम् 'अन्न' श्रीयादिकं 'वयि' विस्तृते इह-देहे 'अस्तु' प्रकर्षेण भवतु।

কিন্তু 'ময়ি' মৎশরীরে যদস্তি 'ইদং' রসাত্মকং দ্রব্যম্, তৎ 'ত্বয়ি' আকৃষ্টম্ 'অস্তু'; অপি 'ত্বয়ি' যদস্তি 'ইদং' তেজঃ, তৎ 'ময়ি' ন্যস্তম্ অস্তু ॥ ১১

হে সর্ব্বরূপবিধান! আদিত্য! আমাকে প্রভাতকালীন প্রকাশের মহীয় সৌম্য রূপ প্রদান কর। সতত-পালনোদ্যত তোমার প্রসাদে আমাদের এই বিস্তৃত দেশে প্রচুর অন্ন সমুৎপন্ন হউক। আমার শরীরের এই রস তোমাতে আকৃষ্ট হউক এবং তোমার এই তেজ আমার শরীরে সঞ্চারিত হউক ॥ ১১

যদিদং পশ্যামি চক্ষুষা ত্বয়া দত্তং প্রভাসয়া।
তেন মা ভুঙ্ক্ষ্ব তেন ভুক্ষিষীয় তেন মা বিশ ॥ ১২

ভুরিগনুষ্টুপ্ ছন্দঃ; আদিত্যো দেবতা; যজমানাশীস্তু
আদিত্যোপস্থানে বিনিয়োগঃ—গো০ গৃ০ ৪, ৬, ৩ সূ০।

'প্রভাসয়া' ত্বৎপ্রকাশেন সহৈব কার্য্যকারিণা 'চক্ষুষা' চক্ষুরিন্দ্রিয়েণ 'ত্বয়া দত্তং' 'যৎ' 'ইদং' ভোগ্যজাতং 'পশ্যামি', 'তেন' ভোগ্যজাতেন 'অহং' 'ভুক্ষিষীয়' ভোগলালসাতর্পণং ক্ষমীয়; অপি 'তেন' ভোগ্যজাতেন সহৈব 'মা' মাম্ 'আবিশ' প্রবিশ; ত্বদ্রশ্মিপ্রবেশানুগতমেব সর্ব্বভোগ্যোপস্থিতির্মে ভবত্বিতি ভাবঃ ॥ ১২

তোমার প্রকাশের সহায়তাতেই কার্য্যক্ষম, চক্ষুরিন্দ্রিয়ের দ্বারা তোমার প্রদত্ত যাহা কিছু এই ভোগ্যসমূহ দেখিতেছি, এই ভোগ্যসমূহ তোমারই প্রতিপাল্য, আমিও তোমারই প্রতিপাল্য; আমি যেন এই সমস্ত ভোগ্য উপভোগ করত ভোগলালসা চরিতার্থ করিতে সমর্থ হই!—তোমার রশ্মি-সমূহের সঙ্গে-সঙ্গেই যেন সমস্ত ভোগ্য আমাতে সঙ্গত হয়! ॥ ১২

अह्नो नो अत्यपीपरद्रात्रिर्नो अतिपारयत्।
रात्रिर्नो अत्यपीपरदह्नो नो अतिपारयत्॥ १३

अनुष्टुप्छन्दः आदित्यो देवता ; यशस्कामस्य प्रातरादित्योपस्थाने वि०—गो० ४,६,७।

'अह्नः' दिनम् 'नः' अस्मान् 'अत्यपीपरत्' ('पृ प्रीतौ'–इति स्वादिगणीयस्य णिजन्तस्य लुङि रूपम्) अतिशयेन प्रीतान् अकार्षीत्; भोग्यजातोपभोगसहायं भवदिति यावत्। ततः 'रात्रिः' रजनी देवी, दिवाभोग्योपभोगेन क्षीणबलान् 'नः' अस्मान् 'अतिपारयत्' ('पॄ पूरणे'–इति चुरादिगणीयस्य लेटि रूपम्) अतिशयेन पूरयति; विनष्टं शारीरं बलादिकं सम्पादयतीति भावः; विश्रामसहायभूता सतीति यावत्। एवं 'रात्रिः' यदा 'नः' 'अत्यपीपरत्', 'अह्नः' तदा 'नः' 'अतिपारयत्'। तथाच दिवाकृतप्रीणनजन्यं बलक्षयादिकं रात्रिः पूरयति; रात्रिकृतप्रीणनजन्यं बलक्षयादिकं दिवा पूरयतीति फलितम्। अह्नो रात्रेश्च कारकः सूर्य एवैकः। स एवास्माक-मुपभोगजन्यायाः प्रीतेर्निदानम्, उपभोगजन्यशारीरक्षयस्य पूरकश्चेति॥ १३

দিবা দেবতা, দিবা-কৃত্যসমূহের সহায়তা করিয়া আমাদিগকে প্রীত করিলে, যে কিছু শারীর বলাদির ক্ষয় হইয়াথাকে, রজনী দেবী, বিশ্রামের সহায়তা করিয়া তাহা পূরণ করিয়া থাকেন; এইরূপ রজনিদেবী, রজনি-কৃত্যসমূহের সহায়তা করিয়া আমাদিগকে প্রীত করিলে, যে কিছু শারীর বলাদির ক্ষয় হইয়াথাকে, দিবা দেবতা পুনশ্চ তাহা দিবা-কৃত্যের সহায়তা করিয়াই পূরণ করিয়া থাকেন। এতাবতা যেহেতু দিবস ও রজনী, এতদুভয়েরই নিদান একমাত্র সূর্য্য, অতএব কি প্রীতিলাভের, কি শারীর-ক্ষতি-পূরণের, সূর্য্যই একমাত্র হেতু সূচিত হইল। ১৩

आदित्य नाव मारोक्ष्यं पूर्णा मपरिपादिनीम् ।
अच्छिद्रां पारयिष्णीᳪ शतारित्राᳪ स्वस्तये ॥
(ओम्नम आदित्याय नम आदित्याय नम आदित्याय १४)

विराडनुष्टुप्छन्दः ; आदित्यो देवता ; स्वस्त्ययनकामस्य
सन्धिवेलयोरादित्योपस्थाने विनियोगः—गो० गृ० ४,६,८ सू० ।

हे 'आदित्य !' 'अपरिपादिनी' परिपादयितुं विपत्प्रापयितुं शील मस्य परिपादी, छिद्रभिन्नादिदोषयुक्तो नौगकलं, नास्ति परिपादी गलत् यस्याः सा अपरिपादिनी, ताम्, उत्कृष्टगकलतीम्, 'अच्छिद्रां' छिद्रादिदोषशून्याम्, 'शतारित्रां' बहुकेनिपातनरूपक्षेपणीयुक्ताम्, 'पारयिष्णीं' पारकरणशीलाम्, 'पूर्णाम्' पण्यद्रव्यैः, 'नावम्' अर्णवपोतम्, 'स्वस्तये' स्वमङ्गलसाधनाय 'आरोक्षम्' आरूढवानहम ॥ तदिदानीं घनघटाभञ्झावातादिविघ्नविनाशनाय तुभ्यम् 'आदित्याय' 'नमः' करोमीति शेषः । पुनरपि 'आदित्याय नमः' ; पुनस्तथैव । नौश्चेयमर्णवपोत एवाभीष्टः ; गुणत्वादीना मनुल्लेखात् ; शतारित्राद्विनिशेषणश्रुतेश्च । सा चेयं नौः सत्या वागेव ; बह्वृगब्राह्मणश्रुतितस्तथैव प्रतीतेः । तथाहि—"वाग् वै सुतर्मा नौः वाच मेव तदारुह्य तया स्वर्गं लोक मभिसन्तरति (१,३,२,)"—इति । 'सुतर्मा', सुष्ठु तारयितुं समर्था ; अन्यत् स्पष्टम् । तथाच वाक्पक्षे—'अपरिपादिनीं', परिपादि असत्यविशेषणीम्, नास्ति तत्, यत्र तादृशीम्, असत्यविशेषणशून्याम् ; सत्या मिति यावत् ; तत एव 'अच्छिद्रां' छिद्रं दोषः, तच्छून्याम् ; तत एव 'शतारित्रां' बहुविपत्त्राणकारिणीम् ; तत एव 'पारयिष्णीं' भवसागरपारकारिणीम् ; 'पूर्णां' सम्पूर्णां सुव्यक्ता मिति विवेकः ॥ १४

"বিপদে পড়িতে হয়, এরূপ ছিন্নভিন্নাদিদোষযুক্ত গরুৎ (পাইল) নাই যাহাতে অর্থাৎ অসত্যভূষণশূন্য এবং ছিদ্রশূন্য অর্থাৎ দোষহীন ও বহু-অরিত্র-যুক্ত অর্থাৎ বহুবিপত্রাণ সমর্থ, পারকারী অর্থাৎ সংসারজলধিতে প্রকৃতকার্য্যকর, বিবিধ-পণ্যপূর্ণ অর্থাৎ যাহা হইতে বহুবিধ সুফল লাভ করা যায়, ঈদৃশ বাক্যরূপ অর্ণবপোতে আরোহণ করিয়া রহিয়াছি"—ইহাই আমাদের সায়ংপ্রাতঃ সর্ব্বদা স্মরণীয়। হে আদিত্য! এ সমস্তেরই নিয়ন্তা তুমি; তোমাকে নমস্কার; তোমাকে পুনশ্চ নমস্কার; পুনরপি তোমাকেই নমস্কার॥ ১৪

उद्यन्तन्त्वादित्यानूदियासम् ॥ १५

যজুঃ; আদিত্যো দেবতা; স্বস্ত্যয়নকামস্য পৌর্বাহ্ণিকাদিত্যোপস্থানে বি০—গী০ ৪,৬,৫।

हे 'आदित्य!' 'उद्यन्तम्' 'त्वा' त्वाम् 'अनु' लक्ष्यैव; उपयौति यावत्, अहम् 'उदियासम्' स्वकार्येषु प्रवृत्तो भूयासम् ॥ १५

হে আদিত্য! আশীর্ব্বাদ কর,—আমি যেন প্রতিদিবস তোমার উদয়ের সঙ্গে-সঙ্গেই কার্য্যক্ষেত্রে উদিত হইতে সমর্থ হই (এতাবতা সূর্য্যোদয়ের পরেও শয়ন ও দিবানিদ্রা নিষিদ্ধ বোধিত হইল)॥ ১৫

प्रतितिष्ठन्तं त्वादित्यानु प्रतितिष्ठासम् ॥ १६

যজুঃ; আদিত্যো দেবতা; স্বস্ত্যয়নকামস্যাপরাহ্ণিকাদিত্যোপস্থানে বি০—গী০ ৪,৬,১০।

हे 'आदित्य!' प्रतितिष्ठन्तम्, अस्तं गच्छन्तं 'त्वा' त्वाम् 'अनु' लक्ष्यैव; सायमिति यावत्, अहम् 'प्रतितिष्ठासम्' प्रतिष्ठितः, कर्मसु विरतो भूयासम् ॥ १६

হে আদিত্য! আশীর্ব্বাদ কর,—আমি যেন প্রতিদিবস তোমার অস্তগমনের সঙ্গেসঙ্গেই কার্য্যসমূহ হইতে অবসর গ্রহণে সমর্থ হই (এতাবতা সূর্য্যাস্তের পরেও কার্য্যকরণ নিষিদ্ধ বোধিত হইল)॥ ১৬

ভলায় স্বাহা ॥ ১৭

ভল্লায় স্বাহা ॥ ১৮ ॥ ৫

যজুষী; আদিত্যদৈবতে, আখিতব্রতকামস্য তণ্ডুলাহুতৌ বিনিযুজ্যেতে—গো গৃ০ ৪,৫,১২।

'ভলায়' দাত্রে, পালয়িত্রে আদিত্যায়; ভলরূপিণ-মাদিত্যং তোষয়িতু-মিতি যাবৎ; যৎ ইদং হবিঃ সমর্পয়ামি, তৎ 'স্বাহা' সুষ্ঠু গৃহীতং ভবত্বিতি ॥ ১৭

'ভল্লায়' হন্ত্রে, সংহারকারিণে আদিত্যায়; ভল্লরূপিণ মাদিত্যং তোষয়িতু মিতি যাবৎ; যৎ ইদং হবিঃ সমর্পয়ামি, তৎ 'স্বাহা' সুষ্ঠু গৃহীতং ভবত্বিতি ॥ ১৮ ॥ ৫

ইতি সামগশ্রীসত্যব্রতসামশ্রমিবিরচিতায়াং
"মন্ত্রসঞ্জীবনী"-নামমন্ত্রব্রাহ্মণব্যাখ্যায়াম্
দ্বিতীয়প্রপাঠকীয়ঃ পঞ্চমঃ খণ্ডঃ ॥ ৫

পালনকারী আদিত্যদেবতার প্রীতি-উদ্দেশে এই হবি সমর্পিত হইতেছে; ইহা সুন্দররূপে গৃহীত হউক ॥ ১৭

সংহারকারী আদিত্যদেবতার প্রীতি-উদ্দেশে এই হবি সমর্পিত হইতেছে; ইহা সুন্দররূপে গৃহীত হউক ॥ ১৮ ॥ ৫

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের দ্বিতীয়প্রপাঠকীয় পঞ্চম খণ্ডের
সত্যব্রতসামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ৫

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्-
त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।
यत्ते महे प्रति तन्नो जुषस्व
शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १

अस्य निचृदभिधारिणी त्रिष्टुप् छन्दः, इन्द्रो देवता, वास्तुयागे
वसादिहोमे विनियोगः—गो० गृ० ४, ७, २२ ।

हे 'वास्तोष्पते' वास्तुभूमेरधिष्ठातिः ! देव ! त्वं 'अस्मान्' 'प्रतिजानीहि' सुफलार्थिन इत्यवगच्छेति भावः । किञ्च अयं वास्तुः 'नः' अस्माकं 'स्वावेशः' सुखप्रवेशः 'अनमीवः' स्वास्थ्यकरश्च यथा स्यात् तथा कृपावान् 'भव' । 'महे' महते 'ते' तुभ्यं 'यत्' किञ्चन हवनीयं 'प्रति' यच्छामीति शेषः ; 'नः' अस्माकं 'तत्' द्रव्य मवाप्य 'जुषस्व' प्रीत्या सेवस्व । ततश्च सदैव 'नः' अस्माकं 'द्विपदे' पुत्रादौ 'शं' कल्याणकरः, 'चतुष्पदे गवादौ 'च' 'शं' कल्याणकरः 'भव' ॥ १

হে গৃহপতে দেব ! তুমি আমাদিগকে ফলাকাঙ্ক্ষী বলিয়া অবগত হও। তোমার প্রসাদে এই বাস্তু আমাদিগের সুখ-প্রবেশক ও স্বাস্থ্যকর হউক। আমরা তোমাকে যাহাকিছু পূজা দিতেছি, তাহাই গ্রহণ করত প্রীতিপূর্ব্বক সেবন কর। আমাদিগের পুত্রকলত্রাদি এবং গো অশ্ব প্রভৃতি চতুষ্পদ প্রাণিগুলিকে কল্যাণে রাখ। [এই মন্ত্রে স্বাস্থ্য প্রার্থিত হইল] ॥ ১

इये राके सिनीवालि सिनीवालि पृथुष्टुके ।
सुभद्रे पथ्ये रेवति प्रया नो यश आ वह (स्वाहा) ॥२

[अनुष्टुप् छन्दः ; राका-सिनीवाल्यौ देवते ; भवणायप्रायणकर्मणोर्यशःकामनया प्रथमायसताञ्जलिहोमे विनियोगः—गो० गृ० ४,८,१ सू० ।

'सुभद्रे' अतिमङ्गलस्वरूपे ! 'पथ्ये' हिते ! 'रेवति' सम्पत्तिशालिनि ! 'इये' हे 'राके' पौर्णमासि देवि ! किञ्च हये 'सिनीवालि' चतुर्दशीयुक्ताऽमावास्ये ! पुनः, 'पृथुष्टुके' बहुस्तुते 'सिनीवालि' चतुर्दशीयुक्तेऽमावास्ये देवि ! 'पथा' सन्मार्गेण 'नः' अस्मान् 'यशः' 'आवह' प्रापय । प्रत्येकविवक्षयैकवचनम् ; सिनीवाल्या आदरातिशयद्योतनार्थञ्च द्विर्वचनम् । 'स्वाहा' यदाह यत्, तत् सुहुतं भवतु ॥ २

সৌভাগ্যদায়িনী, হিতকারিণী, সম্পত্তিশালিনী, হে পৌর্ণমাসি ও চতুর্দশীযুক্তা অমাবস্যা দেবি। তোমরা উভয়েই আমাদিগকে সৎপথে যশোলাভ করাও। প্রার্থনা সম্যক্ সম্পন্ন হউক [এ মন্ত্রে যশ প্রার্থিত হইল] ॥২

ये यन्ति प्राञ्चः पन्थानो य उ चोत्तरत आ ययुः ।
ये चेमे सर्वे पन्थानस्तेभिर्नो यश आ वह (स्वाहा) ॥३

भुरिगनुष्टुप् छन्दः ; राका-सिनीवाल्यौ देवते ; भवणायप्रायणकर्मणोर्यशःप्रचारकामनया द्वितीयायसताञ्जलिहोमे विनियोगः—गो० गृ० ४,८,२ सू० ।

'ये' 'पन्थानः' मार्गाः 'प्राञ्चः' पूर्वाभिमुखाः 'यन्ति' गच्छन्ति, 'ये' 'च' 'उत्तरतः' दिशः 'आययुः' आगताः, 'ये' 'च' 'इमे'

'अश्वत्याः 'सर्वे' 'पन्थानः', 'तेभिः' तैः पथिभिः हे राके ! अयि सिनीवालि ! युवां पृथक् पृथक् 'नः' अस्माकं 'यशः' 'आ,वह' प्रचारय । 'स्वाहा' आह यत्, तत् सुष्ठु भवतु ॥ ३

হে পৌর্ণমাসি দেবি ! এবং হে সিনীবালি দেবি ! যে সমস্ত পথ পশ্চাভিমুখ যাইতেছে, যে সমস্ত পথ উত্তরদিক্ হইতে আসিতেছে এবং যে সকল পথ এইস্থানেই রহিয়াছে ; এ সমুদয় পথেই আমাদিগের যশ বহন কর। প্রার্থনা সম্যক্ সম্পন্ন হউক [এ মন্ত্রে দেশ-দেশান্তরে যশঃপ্রচার প্রার্থিত হইল]॥ ৩

यथा यन्ति प्रपदो यथा मासा अहर्जरम् ।
एवं मा श्रीधातारः समवयन्तु सर्वतः (स्वाहा) ॥ ४

विराड्गायत्रीच्छन्दः, राका-सिनीवाल्यौ देवते; अवगाहनायणकर्मणी श्रीकामस्था तृतीयाज्जलाञ्जलिहोमे विनियोगः—मा० गृ० ४,८,३ ६० ।

'यथा' 'प्रपदः' प्रपदाः पादाग्रभागाः क्रमचालिताः सन्तः 'अहर्जरम्' देशं 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति ; 'यथा' च 'मासाः' मार्गशीर्षादयः क्रमात् 'अहर्जरं' संवत्सरभावं 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति ; 'एवं' एवमेव 'सर्वतः' सम्पूर्णतः 'श्रीधातारः' श्रियो विधातारः देवाः 'मा' मां 'सम् अव यन्तु' सम्यक् प्राप्नुवन्तु ; राज्ञां श्रियं ददतु इति भावः । 'स्वाहा' आह यत्, तत् सुष्ठु भवतु ॥ ४

পাদের অগ্রভাগসকল যেমন উত্তরোত্তর চালিত হইয়া গন্তব্যস্থান প্রাপ্ত হয়, অগ্রহায়ণাদি মাস সকল যেমন উত্তরোত্তর যাইয়া সংবৎসরতাকে প্রাপ্ত হইতেছে ; শ্রী-বিধাতা দেবতারাও এইরূপে সম্পূর্ণভাবে আমার উত্ত-

স্তোত্র শ্রীবৃদ্ধি করুন। প্রার্থনা সম্যক্ সম্পন্ন হউক [এ মন্ত্রে ক্রমশঃ শ্রীবৃদ্ধি প্রার্থিত হইল]॥৪॥

यथा समुद्रं स्रवन्ता:
समवयन्ति दिशो दिश: ।
एवं मा स्रवायो ब्रह्म-
चारिण: समवयन्तु दिशा दिश: स्वाहा ॥ ५

भुरिगुपरिष्टाद्बृहतीच्छन्द: ; राका-सिनीवाल्यौ देवते ; सवर्णायद्वापि गणकर्मणो ब्रह्मचारिकामनया चतुर्थाचतातिसिद्धौ विनियोग:—गो० गृ० ४,८,४ सू० ।

'यथा' 'स्रवन्ता:' स्रवन्त्य: नगशिखरादित: चरन्त्यो नद्य: 'दिश: दिश:' सर्वाभ्यो दिग्भ्य आगत्य 'समुद्रं' 'समवयन्ति' सम्यक् प्राप्नुवन्ति समुद्रे सम्मिलिता भवन्ति; 'एवं' तथैव 'ब्रह्म-चारिण:' वेदविद्यार्थिनश्छात्रा: 'दिश: दिश:' सर्वाभ्यो दिग्भ्य आगत्य 'स्रवाय:' बान्धवा: सन्त: 'मा' मां 'समवयन्तु' सम्यक् प्राप्नुवन्तु, आचार्यत्वेनाश्रयन्त्विति यावत्। 'स्वाहा' अस्य यत्, तत् सुहु भवतु ॥ ५

যেমন গিরিশিখরাদি হইতে পরিস্রুত নদীরা, সকল দিক্ হইতে আগমন করত সমুদ্রে সম্মিলিত হইয়া থাকে; সেইরূপ বেদবিদ্যার্থী ছাত্রগণও দিগ্‌দিক্ হইতে সমাগত হওত বন্ধুভাবে * আমাকে সঙ্গত হউন। প্রার্থনা সম্যক্ সম্পন্না হউক [এ মন্ত্রে সুযোগ্য ছাত্র প্রার্থিত হইল]॥৫

---

* ছাত্রভাব ও বন্ধুভাব প্রায় তুল্য কথা; যেহেতু 'গুরোর্দোষাবরণং ছত্রম্, তৎ শীলমস্য, স এব ছাত্রঃ'। এতদ্বারা যাবজ্জীবন গুরুর দোষাবরণাদি বন্ধুতা ছাত্রমাত্রেরই কর্ত্তব্য।

বসুবন এধি বসুবন এধি বসুবন এধি ॥ ৬

আসুরী গায়ত্রীচ্ছন্দঃ ; ইন্দ্রো দেবতা ; এধি জপে বিনিয়োগঃ—গোঁ গৃ০ ৪,৮, ৫ সূ০ ।

'বসুবনি' হে ধনাধিপ ! বসু ধনং বনতি ভজতে স বসুবনিঃ, তস্য সম্বোধনম্ । 'এধি' এহি ; ইহ গৃহে ইতি যাবৎ । বার-ত্রয়োক্তিরতিশয়ার্থা ॥ ৬

হে ধনাধিপ ! আমার গৃহে আগমন কর, হে ধনাধিপ ! আমার গৃহে আগমন কর, পুনশ্চ বলিতেছি—হে ধনাধিপ ! আমার গৃহে আগমন কর ॥ ৬

বশঙ্গমৌ দেবযানৌ যুবং স্থঃ
যথা যুবয়োঃ সর্ব্বাণি, ভূতানি বশ মায়ন্তি,
এবং মমাসৌ বশ মেতু (স্বাহা) ॥ ৭

পুরস্তাদ্বৃহতীচ্ছন্দঃ , চন্দ্রাদিত্যৌ দেবতে ; প্রসাদকামস্য যবহোমে বি০—গো০ ৪,৮,৬ ।

'দেবযানৌ' দেবানাং দ্যোতমানানাং গতিসাধনৌ হে চন্দ্রা-দিত্যৌ ! 'যুবং' যুবাং 'যথা' 'বশঙ্গমৌ' ঈশ্বরনিয়মাধীনৌ 'স্থঃ' ভবথঃ; 'সর্ব্বাণি ভূতানি' চ যথা 'যুবয়োঃ' 'বশম্' 'আয়ন্তি' আগচ্ছন্তি ; 'এবম্' তথৈব 'অসৌ' এতন্নামা জনঃ 'মম' 'বশম্' 'এতু' আগচ্ছতু । 'স্বাহা' আহু যৎ, তৎ সুহুতং ভবতু ॥ ৭

দেবযানস্বরূপ, হে চন্দ্র ও আদিত্য দেবদ্বয় ! তোমরা যেমন চিরদিন ঐশনিয়মের বশীভূত এবং এই দৃশ্যমান স্থাবর-জঙ্গম সমস্তই যেমন তোমাদের বশীভূত ; অমুক ব্যক্তিও সেইরূপ আমার বশীভূত হউন । প্রদত্ত এই হবি সম্যক্ গৃহীত হউক ॥ ৭

शङ्खश्चमैन आयुश्च, देवयानौ युवं स्थो
यथा युवयोः सर्व्वाणि, भूतानि वश मायन्ति,
एवं ममाऽसौ वश मेतु (स्वाहा) ॥ ८ ॥

पथ्यापङ्क्तिश्छन्दः ; चन्द्रादित्यौ देवते ; प्रसादकामस्य यवहोमे वि०—गो० गृ० ४,५,७।

'शङ्खः' निधिविशेषः 'च', 'मनश्चायुः' मनसा अन्तःकरणेन सहित मायुः चरकोक्तम् (शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि, जीवितं वा) 'च', 'युवं' युवाम् 'देवयानौ' 'स्थः' भवथः ; 'युवयोः' 'सर्व्वाणि भूतानि' स्थावरजङ्गमानि 'यथा' 'वशम्' 'आयन्ति' आगच्छन्ति ; 'एवं' तथैव, 'असौ' एतन्नामा जनः 'मम' 'वशम्' 'एतु' आगच्छतु । आहुत यत्, तत् सुहुत भवतु ॥ ८

শঙ্খ নামক নিধি ও মনের সহিত জীবন ; তোমরাও দেবগণের লভনীয় বস্তু ; এই দৃশ্যমান স্থাবরজঙ্গম সমস্তই যেরূপ তোমাদের বশে (অর্থাৎ সংখ্যাপরিমুক্ত অর্থবাহের দ্বারা এবং অন্তঃকরণের সহিত জীবন পর্য্যন্ত ব্যয় করিতে সমুদ্যত হইলে সমস্তই বশীভূত) হইয়াথাকে ; সেইরূপ অমুকব্যক্তি আমার বশে হউন । প্রদত্ত এই হবি সম্যক্ গৃহীত হউক ॥ ৮

आकूतीं देवीं मनसा प्रपद्ये
यज्ञस्य मातरꣳ सुहवा मे अस्तु ।
यस्यास्त एकमक्षरं परꣳ
सहस्रा अयुतं च शाखा-
स्तस्यै वाचे निहवे जुहोम्या
मा वैरो गच्छतु श्रीर्यशश्च (स्वाहा) ॥ ९

स्वराडतिजगतीच्छन्दः; वाग् देवता; सर्व्वकामस्य अक्षुपतहोमे वि०—गो० ४,८,८।

'यशस्य' सर्वस्यैव कर्म्मणः 'मातरं' प्रसवित्रीम् 'आकूतिं' वाक्शक्तिं 'देवीम्' अहं 'मनसा' अन्तःकरणेन सह 'प्रपद्ये' प्रपन्नोऽस्मि । 'मे' मम 'सुहवा' हवी रवः, तथाच सुरवा सुवाणी 'अस्तु' । 'यस्याः' वाकशक्तेः 'तं' तव 'एकम्' एकविधम् 'परम्' उत्कृष्टं स्वरूपम् 'अक्षरम्' मनुष्यैरुच्यमानं ककारादिकम् भवति, अथ 'सहस्रा' सहस्रम्, 'अयुतं' दशसहस्रं च स्वरूपाणि पश्वादिभिरुच्यमानानि सन्ति ; 'निहवे' आह्वाने, ज्ञानशक्तिरूपफललाभाय 'तस्यै' 'वाचे' 'जुहोमि', इदं हव्य मिति शेषः । ततश्च 'श्रीः' धनम्, 'यशः' कीर्त्तिः 'च', 'वरः' त्वत्प्रसादः 'मा' माम् 'आगच्छतु' । 'स्वाहा' आह यत्, तत् सुष्ठु भवतु ॥ ८

আমি মনের সহিত, সর্ব্বকার্য্যের জনয়িত্রী, আকূতি (বাক্‌শক্তি) দেবীর শরণাগত হইতেছি ;—আমার বাণী সুন্দর হউক। সে বাক্‌শক্তির উৎকৃষ্ট এক স্বরূপ, মনুষ্যের মুখ হইতে ক খ প্রভৃতি অক্ষররূপে প্রকাশ পাইয়া থাকে এবং অপর সহস্র সহস্র স্বরূপ, সতত পশ্বাদি কর্তৃক প্রকাশিত হইয়াথাকে, সেই প্রশস্ত বাক্‌শক্তি লাভের জন্য ধ্বনিস্বরূপা বাগ্দেবীকে এই আহুতি প্রদান করিতেছি। তাঁহার প্রসাদে আমি যেন যথেষ্ট ধন ও যশোলাভ করিতে পারি। প্রদত্ত এই হবি সম্যক্‌ গৃহীত হউক ॥ ৯

इद महमिमं विश्वकर्म्माणं

श्रीवत्स मभि जुहोमि (स्वाहा) ॥ १०

निचृद्‌द्विपाद्विराडगायत्रीच्छन्दः ; विश्वकर्म्मा देवता ; पद्महोमे विनियोगः—४,८,१२।

"इदं" पद्मद्रव्यजातं 'श्रीवत्स' श्रीवत्समणिरिव बहुमूल्यम् भवत्विति 'अहम्' 'इमं' ज्ञानेन्द्रियगम्यं सर्वत्र विद्यमानं

'विश्वकर्माणं' देवम् 'अभि' लक्ष्य 'जुहोमि' । 'स्वाहा' आह यत्, तत् सुष्ठु भवतु ॥ १०

আমার এই প্রাণসমূহ শতসংখ্যক মণির ন্যায় বহুমূল্য হউক।—এই প্রকারে আমি সর্বত্র বিদ্যমান, জ্ঞানচক্ষুতে দ্রষ্টব্য, বিশ্বকর্ম্মা দেবতার প্রীতি উদ্দেশে আহুতি প্রদান করিতেছি। প্রদত্ত এই হবি সম্যক্ গৃহীত হউক। ১০

पूर्णहोमं यशसे जुहोमि
योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति
वरं वृणे यशसा भामि लोके (स्वाहा) ॥ ११

स्वराड्विराडनुष्टुप् छन्दः ; अग्निर्देवता, यशस्कामस्य पूर्णहोमे वि०—गो० ७८,२१।

'पूर्णहोमम्' इमं 'यशसे' यशोलाभाय 'जुहोमि' ; 'यः' यजमानः 'अस्मै' अग्नये 'जुहोति', 'अस्मै' यजमानाय सः अग्निः 'वरं' प्रसादं 'ददाति' इति ध्रुवम् ; अतोऽहं 'वरं' 'वृणे' प्रार्थये।—यथाचाहं 'लोके' इह 'यशसा' युक्तः सन् 'भामि' भानि, दीप्येयेति । 'स्वाहा' आह यत्, तत् सुष्ठु भवतु ॥ ११

যশোলাভের নিমিত্ত এই পূর্ণাহুতি হবন করিতেছি ; যে ব্যক্তি অগ্নিতে পূর্ণাহুতি হবন করে, তাহাকে সেই অগ্নিদেব বর প্রদান করিয়াথাকেন, ইহা নিশ্চয় ! অতএব আমি বর প্রার্থনা করি—আমি যেন ইহলোকে যশের সহিত প্রকাশ পাই। প্রার্থনা সম্যক্ সম্পন্ন হউক। ১১

इन्द्राम वदात् तमो वः परस्तात् ।
अहं वो ज्योतिर्मा मुच्यत सर्वे (स्वाहा) ॥ १२

निचृत्ककुमती गायत्रीच्छन्दः; इन्द्रो देवता, सहायकामस्य पूर्णहोमे वि०—गो० ४,८,२२।

हे 'इन्द्र !' 'आम' आमः अपक्वः अपरिपक्वप्रज्ञो जनः 'वदात्' वदति । किमितुच्यते—" 'वः' स्वग्निप्रभृतीनां युष्माकं 'परस्तात्' पश्चात् 'तमः' अन्धकारो विद्यते "—इति ; 'अहं' तु ब्रवीमि —'ज्योतिः' सर्वत्रैवेति । एतादृशं प्रज्ञावन्तं 'माम्' 'तर्हि' यूयं देवाः 'अभ्येत' प्रीत्या उपगच्छत । 'स्वाहा' आह यत्, तत् सुष्ठु भवतु ॥ १२

হে ইন্দ্র (সূর্য) ! অপরিপক্ববুদ্ধি, ব্যক্তিই বলিয়াথাকে,—তোমাদের পৃষ্ঠ-ভাগে অন্ধকার (যেমন দীপের) ; কিন্তু আমি বলি তোমাদের সর্ব্বদিকেই প্রকাশ। তোমরা সকলেই আমার সহায় হও। প্রার্থনা সম্যক্ সম্পন্না হউক ॥ ১২

अन्नं वा एकञ्छन्दस्यं मन्नं ह्येकं भूतेभ्यश्छदयति (स्वाहा) ॥ १३

निचृत्पिपीलिकमध्या गायत्रीच्छन्दः ; आदित्यो देवता ; पुरुषाधिपत्यकामस्य चतुष्पथीये प्रथमाज्याहुतौ विनियोगः—गो० गृ० ४,८,२ सू० ।

'अन्नं' व्रीह्यादिकं 'वै' एव 'एकं' प्रधानम् 'छन्दस्यम्' छादकं प्राणबन्धनम् ; 'हि' यतः 'एकम्' तदेव 'अन्नम्' 'भूतेभ्यः' भूतानां 'छदयति' बध्नाति ; प्राणानिति शेषः । दत्तं मेतद्धविः सुष्ठु गृहीतं भवतु ॥ १३

অন্নই প্রাণিদিগের প্রাণ-ধারণের অসাধারণ কারণ ; যেহেতু প্রাণিগণকে আশ্রয় করিয়া এক অন্নই প্রাণ সমস্তকে বন্ধন করিতেছে। প্রদত্ত এই হবি সুন্দর গৃহীত হউক ॥ ১৩

श्रीर्वा एषा यत्सत्वानो, विरोचनो
मयि सत्त्वं मवदधातु (स्वाहा) ॥ १४

भुरिक्पिपीलिकमध्या गायत्रीच्छन्दः ; आदित्यो देवता ; तत्रैव द्वितीयाज्यहोमे विनियोगः—गो० ग० ४, ९, २ सू० ।

'यत्' यस्मात् 'सत्त्वानः' सत्त्वाः प्राणिन एव, अत स्रष्टौ 'वै' निश्चयं 'एषा' दृश्यमाना 'श्रीः' शोभा ; अतः 'विरोचनः' दीप्तिमान् स देवः ईश्वरः, आदित्यो वा 'मयि' 'सत्त्वम्' प्राणिपोषणसामर्थ्यम् 'अवदधातु' स्थापयतु । 'स्वाहा' दत्त मेतद्धविः सुष्ठु गृहीतं भवतु ॥ १४

প্রাণিগণই যেহেতু এ সৃষ্টির শোভা অতএব ঈশ্বর অথবা আদিত্যদেব আমাতে প্রাণিপোষণ-সামর্থ্য প্রদান করুন। প্রদত্ত এই হবি সুন্দররূপে গৃহীত হউক ॥ ১৪

अन्नस्य घृत मेव रसस्तेजः
सम्पत्कामो जुहोमि (स्वाहा) ॥ १५

निचृद्वर्धमानी गायत्रीच्छन्दः; अग्निर्देवता; तत्रैव प्रत्यागतस्याज्यहोमे वि०—गो० ४,९,३।

'अन्नस्य' व्रीह्यादेः 'घृतम् एव' 'रसः' सारः, तच्च घृतं 'तेजः' स्वरूपम्; 'सम्पत्कामः' पुरुषोऽहं तत्तेजः 'जुहोमि' अग्नौ क्षिपामि । 'स्वाहा' दत्त मेतद्धविः सुष्ठु गृहीतं भवतु ॥ १५

অন্নের সার ভাগ ঘৃত, তেজঃ স্বরূপ হইতেছে, আমি সম্পত্তি কামনায় ঐ তেজোদ্রব্য অগ্নিতে হবন করিতেছি। প্রদত্ত এই হবি সুন্দররূপে গৃহীত হউক ॥ ১৫

क्षुधे (स्वाहा) ॥ १६

दैव्युष्णिक् छन्दः ; क्षुधा देवता ; सायं होमे विनियोगः—गो० गृ० १,९,११ ।

'क्षुधे' रात्रौ क्षुन्निवृत्तये भृत्यविच्छित्तिकामस्य जुह्वतो मे दत्त मेतद्धविः 'स्वाहा' सुष्ठु गृहीतं भवतु ॥ १६

আমি (রাত্রে) ক্ষুধা-জন্য কষ্ট নিবৃত্তির অভিলাষে অগ্নিতে হবন করিতেছি; ইহা সুন্দররূপে গৃহীত হউক ॥ ১৬

क्षुत्पिपासाभ्याᳬ स्वाहा ॥ १७

दैवी पङ्क्तिश्छन्दः ; क्षुत्पिपासे देवते ; प्रातर्होमे वि०—गो० गृ० ४,९,११ ।

'क्षुत्पिपासाभ्यां' अहनि क्षुत्पिपासानिवृत्तये भृत्यविच्छित्तिकामस्य जुह्वतो मे दत्त मेतद्धविः 'स्वाहा' सुष्ठु गृहीतं भवतु ॥ १७

আমি (দিবসে) ক্ষুৎপিপাসারূপ উভয়বিধ কষ্ট নিবৃত্তির অভিলাষে অগ্নিতে হবন করিতেছি; ইহা সুন্দররূপে গৃহীত হউক ॥ ১৭

मा भैषीर्न मरिष्यसि जरदष्टिर्भविष्यसि ।
रसं विषस्य नाविद मुग्रं फेन मिवास्यम् ॥ १८

निचृदनुष्टुप्छन्दः ; प्रजापतिर्देवता ; विषापमोदने विनियोगः—गो० गृ० ४,९,१९ ।

हे सर्पदष्ट ! 'मा भैषीः' मृत्युभयं मा कार्षीः, त्वं 'न मरिष्यसि'; 'जरदष्टिः' जराव्याप्ताङ्गो 'भविष्यसि' । यतः 'आस्यं'

দীপোদ্ব্যাপন 'বিষস্য' 'রসম্' বীর্যম্ 'ভয়' প্রাণসংহারকং 'ফেনম্' 'মৃত' 'ন অবিদম্' নোপালভে অপিতু সামান্য মিতি ভাবঃ ॥ ১৮ ॥

হে সর্প-দষ্ট! মৃত্যুর ভয় করিও না, তুমি মরিবে না; তুমি সমুদয় জরাবস্থা ব্যাপিয়া জীবিত থাকিবে। সর্পের আসাদিংসক এই বিষরস, মরণ-জনক ফেনের ন্যায় বুঝিতেছি না অর্থাৎ অকিঞ্চিৎকর ॥ ১৮

তুরগোপায় মা, নাথ গোপায় মা।
অশস্তিভ্যো অরাতিভ্যঃ স্বস্ত্যয়ন মসি ॥১৯॥ ৬

স্বরাট্ চতুষ্পাদ্গায়ত্রীচ্ছন্দঃ ; দণ্ডী দেবতা ; শয্যায়াং দণ্ডস্থাপনে বি০—গো০ ৪.৮.১৩।

হে 'তুর' বেগগামিন্ দণ্ড! 'মা' মাং 'গোপায়' রক্ষ। হে 'নাথ!' 'মা' মাং 'গোপায়' রক্ষ। কেভ্যঃ ?—'অশস্তিভ্যঃ' ক্রূরকর্মভ্যঃ, 'অরাতিভ্যঃ' শত্রুভ্যঃ। তুর! ত্বং 'স্বস্ত্যয়নং' শুভার্থং স্থাপ্যমানঃ 'অসি' ভবসি ॥ ১৯ ॥ ৬

ইতি সামগশ্রীসত্যব্রতসামশ্রমিবিরচিতায়াং
"মন্ত্রসঞ্জীবনী"-নামমন্ত্রব্রাহ্মণব্যাখ্যায়াম্
দ্বিতীয়প্রপাঠকীয়ঃ ষষ্ঠঃ খণ্ডঃ ॥ ৬

হে বেগগামিন্ দণ্ড! আমাকে রক্ষা কর, হে নাথ! আমাকে রক্ষা কর; ক্রূরকর্মা শত্রুদিগ হইতে আমাকে রক্ষা কর। হে দণ্ড! তুমি আমার কল্যাণার্থ এই শয্যাতে স্থাপিত হইতেছ ॥ ১৯ ॥ ৬

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের দ্বিতীয়প্রপাঠকীয় ষষ্ঠ খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ৬

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

हतस्ते अत्रिणा क्रिमिर्हतस्ते जमदग्निना ।
गोतमेन तिनीकृतो ऽत्रैव त्वा क्रिमे ब्रह्मवद्य मस्त्वा ॥ १

उपरिष्टाद् बृहतीच्छन्दः ; अत्र्यादयो देवताः ; क्रिमिपातने वि०—गो०गृ०४,९,१४ ।

'अत्रिणा' ऋषिणा 'ते' तव पूर्व्वपुरुषः 'क्रिमिः' 'हतः' विनष्टः ; तेनैव पूर्वं क्रमिपातन मौषध मुद्भावित मिति भावः । 'जमदग्निना' ऋषिणापि 'हतः' विनष्टः ते पूर्ववंशीय एव ; तेनापि क्रमिपातन मौषध माविष्कृत मिति भावः । अपि 'गोतमेन' ऋषिणा च त्वत्पूर्ववंश्यः 'तिनीकृतः' तनूकृतः विनष्ट एव ; तेनापि क्रमिनाशन मौषधं प्रकाशित मिति भावः । रे 'अवद्य' कथनायोग्याधम ! 'क्रिमे !' 'अत्रैव' अस्मादेहे एव स्थितम्, 'त्वा' त्वाम्, अहं हन्मीति शेषः । नदेतत् 'ब्रह्मवद्यं' ब्रह्मोक्त मिति ॥ १

অত্রি ঋষিই সর্ব্বপ্রথমে ক্রিমিনাশন ঔষধ আবিষ্কার করেন, পরে জমদগ্নি ঋষি এবং তৎপরে গোতম ঋষি। কথনাযোগ্য অতি অধম, রে ক্রিমে! অদ্য আমি এই অঙ্গের মধ্যেই তোকে বিনাশ করিতেছি ; ইহা ব্রহ্মবাক্য ॥ ১

भरद्वाजस्य मन्त्रेण, सन्तिनोमि क्रिमे त्वा ।
क्रिमिꣳ ह वक्रतोदिनं, क्रिमिमान्त्रानुचारिणम् ।
क्रिमिं द्विशीर्ष मर्जुनं, द्विशीर्षꣳ ह चतुर्हनुम् ॥ २

निवृत् षट्पाज्जगतीच्छन्दः ; भरद्वाजो देवता ; क्रमिपातने वि०—गो० गृ० ४,९,१४ ।

हे 'क्रिमे'! 'त्वा' त्वां त्रिविधमेव 'भरद्वाजस्य मन्त्रेण' 'सम्भिनद्मि' नाशयामि । कीदृशं कीदृशं क्रमि मित्याह— 'क्रिमिं' ('ह' व्यर्थः) 'वक्रतोदिनं' वक्रतारसशोषणेन व्यथाकारिणम्; प्रशस्ताकार मिति भावः । 'क्रिमिम्' 'मान्त्रानुषारिणम्' क्षुद्रान्त्रमध्ये गुह्यद्वारे अनुचरणशीलम्; सूत्रखण्डाकार मिति भावः । 'क्रिमिं' 'द्विशीर्षं' अतएव 'चतुर्हनुम्', 'अर्जुनं' शुक्लवर्णम्; दीर्घाकार मिति भावः ॥ २

ভরদ্বাজ ঋষির মন্ত্রণা-প্রভাবে আবিষ্কৃত ঔষধের দ্বারা (ফিতার ন্যায়) কৃমি, অন্ত্রচারী কৃমি (ক্ষুদ্র সূত্রখণ্ডবৎ) এবং দ্বিশীর্ষ চতুর্হনু, শুক্ল দীর্ঘ কৃমি;—এই ত্রিবিধ কৃমিকেই সম্যক বিনষ্ট করিতেছি ॥ २

हतः क्रिमीणां क्षुद्रको हता माता हतः पिता।
अथैषां भिन्नकः कुम्भो य एषां विषधानकः ॥ ३

अनुष्टुप् छन्दः आशास्यमानो देवता ; क्रमिपातने वि० – गौ० सू० ४.४.१४ ।

'क्रिमीणां' मध्ये 'क्षुद्रकः' क्षुद्रकीटजातिः गुह्यद्वारवास्तव्यः 'हतः'; 'माता' जनयित्री क्रिमीणा मेव 'हता'; 'पिता' जनकश्च क्रिमीणा मेव 'हतः'। कथमित्याह—'विषधानकः' इन्द्रयुवः 'कुम्भः' निहत् च यथाक्रमेण प्रयुक्तो भवतेव 'एषां' क्रिमीणां 'भिन्नकः' भेदकः, नाशको देवकश्चेत्यत इति भावः ॥ ३

গুহ্যদ্বারবাসী ক্ষুদ্রক্ষুদ্র কীটস্বরূপ কৃমিজাতি ও তাহার মাতা, পিতা

কৃমুযুক্ত 'ইন্দ্রযব' নামক ঔষধ সেবনে অন্ত্রমধ্যেই বিনষ্ট হইয়া থাকে এবং 'তেউড়ি' নামক ঔষধ উহাদিগকে রেচন করাইয়া থাকে ॥ ৩

क्रिमिं मिन्द्रस्य बाहुभ्या मवाञ्चं पातयामसि ।
हताः क्रिमयः साशातिकाः सनीलमक्षिकाः ॥ ४ ॥ ৩

निचृदनुष्टुप् छन्दः ; इन्द्रो देवता ; क्रमिपातने विनियोगः—गो० गृ० ४,९,१४ ।

'साशातिकाः' अशातिकया सह वर्त्तमानाः, 'सनील-मक्षिकाः' नीलमक्षिकया सह वर्त्तमानाः, 'क्रिमयः' सर्व्वे 'हताः' इन्द्रयवौषधप्रयोगेण । तत्र नष्टं 'क्रिमिं' क्रमिकुलं 'इन्द्रस्य बाहुभ्यां' इन्द्रबाहुद्वयरूपेण त्रिवृन्नामौषधप्रभावेण 'अवाञ्चम्' अधोमुखं 'पातयामसि' पातयामः ॥ ४ ॥ ৩

इति सामगश्रीसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
द्वितीयप्रपाठकीयः सप्तमः खण्डः ॥ ৩

আশাতিকা ও নীলমক্ষিকার সহিত বর্ত্তমান, ক্রিমিসমূহ ইন্দ্রযব ঔষধ-প্রভাবে বিনষ্ট হইয়াছে ; সেই বিনষ্ট ক্রিমিকুলকে ইন্দ্রের বাহুরূপ 'তেউড়ি' নামক ঔষধের প্রভাবে অধোমুখে পাতিত করিতেছি ॥ ৪ ॥ ৭

সামবেদীয় মন্ত্রব্রাহ্মণের দ্বিতীয়প্রপাঠকীয় সপ্তম খণ্ডের
সত্যব্রত সামশ্রমীর কৃত বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ॥ ৭

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अर्हणा पुत्रवाससा धेनुरभवद्यमे ।
सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा मुत्तरां समाम् ॥१

निचृदनुष्टुप्छन्दः ; अर्हणीयो देवता ; धेनुवन्धने विनियोगः—गो० गृ० ४,१०,१६

'पुत्रवाससा' पुत्रो वत्सः, वासः वसन मिव यस्याः, सा, जीव-वत्सेति भावः (यद्वा, पुत्र ! इति पृथक् पदम् । तथा चैव मर्थः—हे 'पुत्र' पुत्रवदादरणीय, आचार्याद्यन्यतम, अर्हणीय ! 'वाससा' 'वस्त्रेण' सह विद्यमाना, वस्त्रेणावृतेति यावत्) इयं 'धेनुः' अचिरप्रसूता गौः, 'अर्हणा' अर्हासम्पादिनी, नव अर्हणाय पूजनाय उपस्थापिता 'यमे' सङ्गमने देवे, जन्मान्तरग्राहकदेव-कार्यविषये; जन्मान्तरपरिग्रहणायेति यावत् 'अभवत्' प्रसूतेति-शेषः । 'सा' इयं 'पयस्वती' दुग्धवती 'नः' अस्माकं गृहे 'उत्तराम् उत्तरां समाम्' उत्तर मुत्तरं संवत्सरम् अपि 'दुहा' दोहनीयैव । तदित्थं नेयं वत्सहीना, नापि रोगिणी जरद्गवी वेति सूचितम् ॥ गुणविष्णुस्त्विह 'पुत्रवाससा' इत्यस्य 'पुत्रानुगामिनी पुत्रानुबोधिनीति यावत्'—इत्यर्थं मुक्त्वा 'पुत्रवाससेति पुत्रवासं पुत्राश्रयं सीदति गच्छतीति सदधातोर्गत्यर्थात् अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः टिलोपः' इत्याह । तन्नोढिकादमालम् ; तादृश-सूत्रादर्शनात् । अस्ति यत् ड-प्रकरणे "अन्येष्वपि दृश्यते"—इति सूत्रम्, तत्तु पाणिनिमते अनधातुमात्रविषयकम् ; भाष्य-मते यदिच प्रवर्त्तते धात्वन्तरेऽपि, परं न तत्राऽऽदिच्छा भवेन्नि-यामिकेति धेयम् । एवं 'यमे' इत्यत्र य इति मे इति च

म पदद्वयं प्रकल्प्य 'मे मम' किञ्च 'य इति या' इत्यर्थे, ङ्याप्ोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति यामब्दो ह्रस्वः'—इत्याहुः । तदपि प्रामादिकम् ; ङ्याप्ोरित्यस्य समासाश्रयत्वात् ; न ह्यत्रैकपदेऽस्ति कथ मपि समाससम्भवः । ततो 'दुहा'—इत्याकारान्तपदस्य भ्रान्तत्वेन व्याख्यान मपि तस्यातीव चित्र मितिदिक् ॥ यमः इन्द्र मध्यमो नैरुक्तः (१०,२,६,७) वैवस्वत इति सङ्गमनो जनाना मिति च संहिताप्रसिद्धः (ऋ० सं० ७,६१४,१); तथाच विवस्वद्रश्मिभिरुत्तमो देहाद्देहान्तरे कर्माधीनजीव-वाहको वायुविशेष इत्येव गम्यते । 'यमे' इत्यस्य यमदेवे इत्ये-वार्थः सायणसम्मतो गृह्यभाष्ये (७,६,१६,६,) तथैवोपलब्धेः ॥ १

পুত্রের ন্যায় আদরণীয় হে অর্হণীয়! * অচিরপ্রসূতা, নবৎসা, উত্তরোত্তরবর্ষেও দুগ্ধদানসমর্থা (বৎসহীনা, বৃদ্ধা বা রোগিণী নহে), এই গাভীটি তোমার পূজার জন্য, বস্ত্রের সহিত উপস্থাপিতা হইয়াছে; যমদেবতার কার্য্যক্ষেত্রে উপস্থিত হইবার জন্য অর্থাৎ জন্মান্তর পরিগ্রহণার্থ প্রস্তুতা হইয়াছে ॥ ১

इद मह मिमां पद्यां

विराज मन्नाद्यायाधितिष्ठामि ॥ २

प्रजापतिर्देवता ; यजुः ; पद्याख्यानं प्रविशतो जपे विनियोगः—गो० गृ० ४,१०,२ ।

'इमां' दृश्यमानां 'पद्यां' पद्भ्या मेव गमनयोग्यां पदवीम् अवलम्ब्य 'इदं' दृश्यमानं 'विराजं' (विराजशब्दोऽदन्तः) शोभमानं गृहम 'अधि' कृत्य 'तिष्ठामि' गमनानिवृत्तो भवामि । 'अहम्' अर्हणीयः । किमर्थ मित्याह—'अन्नाद्याय' अन्नादि-लाभायेति यावत् ॥ २

---

* আচার্য্য, ঋত্বিক্, রাজক, রাজা, বিবাহ্য এবং প্রিয় অতিথি । গো০ ৪,১০,৩ ।